

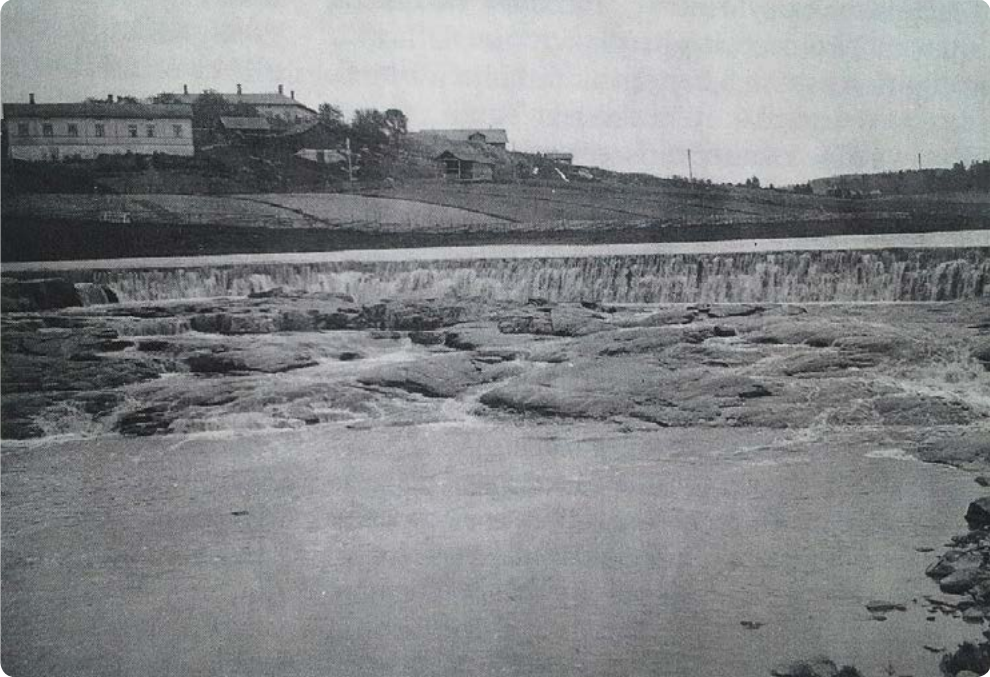
Aurajoen Halistenkosken historiaa

- Aurajoen Halistenkoski on suomalaisten koskien mittakaavassa putouskorkeudeltaan vähäinen, mutta sen merkitys suomalaisen teollisuuden historiassa on mittava. Kosken myllytoiminta ja kalastus tunnetaan jo 1300-luvulta ja varsinainen teollistuminen koskella alkoi jo 1550-luvulla, kun Turun linnan verkakutomon valkkimylly pystytettiin Halisiin. Seuraavalla vuosasadalla valkki korvattiin nahan käsittelyyn tarkoitettulla tamppimyllyllä. Kosken teollinen käyttö laajeni 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa, kun paikalla alettiin tuottaa luujauhoa lannoitteeksi, jauhaa liitua ja värejä maalien raaka-aineeksi, sahata lautoja ja puusepäntuotteita sekä valmistaa tekovillaa ja käsitellä hampua purjekankaiden raaka-aineeksi.

Halistenkosken kansallismaisema

Halistenkosken alue Turussa on nykyisin vilkkaassa virkistyskäytössä, sillä Halistenkoski on osa Turun kansallista kaupunkipuistoa. Polut ja hiekkatiet kulkevat jokirannan vihreässä ja kasvistoltaan rikkaassa kansallismaisemassa ja sivuuttavat muinaismuistot kivi-, pronssi- ja rautakausilta. Kosken tuntumassa on kuppikiviä, erilaisia kalmistoja ja muutaman kilometrin päässä yläjuoksulla Ravattulan Ristimäen 1100- ja 1200-lukujen kirkonrauniot ja kirkkomaa. Koskelle näkyvät Kaarinan ja Maarian keskiaikaiset kivikirkot sekä Koroinen, jossa sijaitsi 1200-luvulla piispankirkko, piispan kastelli eli asuintorni ja kastaali eli puolustustorni sekä kauppapaikka. Sen edeltäjä oli Liedon Vanhalinnassa, mutta jääkauden jälkeinen maan nouseminen mataloitti paikalla olleen merenlahden ja synnytti 800–1000-luvulla Halisiin kosken, joka esti purjehtimisen Vanhalinnan kauppapaikalle. Tämä koski oli otollinen myllyjen ja teollisuuslaitosten perustamiselle. Eräs nykyisen Suomen alueen ensimmäisistä teollisuuslaitoksista oli koskelle vuonna 1549 valmistunut verkavalkki villakankaiden käsittelyä varten.

Kosken alue oli myös tärkeä kalastuspaikka koko tunnetun historiansa ajan. Ensimmäinen asiakirjoissa säilynyt maininta Halistenkoskesta liittyy sekä myllytoimintaan että kalastukseen. Turun piispa Hemming sekä Kaarinan ja Liedon pitäjien talolliset näet solmivat 18. lokakuuta 1352 sopimuksen, joka koski kalan nousua koskessa. Piispa oli tukkinut myllypadollaan kalojen nousutien ja se määrättiin sopimuksen

Halistenkoski kesäisenä päivänä 1920-luvulla. Taustalla Halisten kylämäki.

mukaan pidettäväksi auki kolmen viikon ajan keväällä ja syksyllä korkean veden aikaan, jotta kala saattoi nousta kutemaan. Muulloin piispa sai padota kosken patoluukuilla. Hänen oikeutensa koskeen perustui hänen hallitsemiansa Koroisten ja Paaskunnan tilojen nautintaoikeuksiin.¹

Ristiriitoja Turun piispan ja talonpoikien välillä syntyi jatkossakin. Yleensä talonpojat katsoivat, että piispa ylitti koskella valtuutensa, jollaisia oli myös talonpojilla. Vuonna 1407 käsiteltiin tällaista piispa Beron ja talonpoikien välistä riitaa. Koskella suoritettuna katselmuksen mukaan piispa oli ”polttanut” kallion läpi yhdessä kohdassa ja hänet määrättiin tukkimaan tällä keinolla aikaan saatu aukko. Kalliolla poltettiin tulta, joka murensi kiven vähitellen. Tällä tavoin piispa oli saanut myllynsä vesikanaalin syvemmäksi ja virtauksen voimakkaammaksi.²

Piispa ei ollut ainoa kirkollinen instanssi, jolla oli Halistenkoskessa mylly keskiajalla. Toukokuussa 1468 ratkottiin riitaa Halisten kylän talonpoikien ja Turun Pyhä Olavin luostarin välillä. Munkeilla oli mylly koskessa kuten tuomiokapitulin arkkiteinilläkin. Lisäksi munkkiveljet olivat ottaneet myllyn tonttimaaksi kylän peltoihin kuuluneen

1 Hausen 1910: 256–257.

2 Nikula & Nikula 1987: 402.

Halistenkosken Maarian puoleisella rannalla on säilynyt 1800-luvun alkupuolella rakennettu myllärintupa ja sen kellari. Rakennuksessa toimii Aurajoen opastuskeskus.

maakappaleen.³ Myös kuningas Kustaa I Vaasalle Halistenkoski oli tavoittelemisen arvoinen. Reformaation jälkeen vuonna 1538 luostarin mylly peruutettiin ensimmäisenä kirkolta kruunulle. Vuonna 1542 seurasi Turun piispan toinen mylly ja vuonna 1547 arkkiteinin mylly. Kuningas lupasi vuonna 1549, että piispa saa pitää toisen myllynä, mutta hän takavarikoi senkin kruunulle pari vuotta myöhemmin. Kruunu otti koskesta kaiken hyödyn irti, sillä jo vuonna 1542 siellä jauhatettiin lähes 24 000 litraa ruista.⁴

Halistenkosken historian kirjoittaminen on esimerkki siitä, miten moninaisten lähteiden käyttöä tutkimus vaatii. Voudintilit sisältävät 1500-luvun tiedot kosken myllytoiminnasta, veranvalmistuksesta ja kalastuksesta. Seuraavalla vuosisadalla koskeen liittyvät tiedot sisältyvät pääosin Turun kaupungin oikeusasteiden pöytäkirjoihin, kuten 1700-luvullakin. Lähteistä johtuen teksti on paikoitellen raskasta lukea. Kun koski päättyi Erik Julinin hallintaan 1824, häviävät sitä koskevat tiedot suurelta osin kaupungin asiakirjoista. Tietoja on nyt etsittävä Julinin jälkeensä jättämistä papereista sekä

3 Hausen 1924: 307.

4 Nikula & Nikula 1987: 402.

Kansalliskirjaston Historiallisesta sanomalehtikirjastosta. Kaupungin pöytäkirjoihin kosken tiedot palaavat vasta 1800-luvun lopulla. Turun maakunta-arkistossa säilytetään agronomi Ulla Paaskunnan arkistosta sinne talletettuja Halisten mylly-yhtiön asiakirjoja, sillä sekä hänen sukulaisensa Daniel Viktor Laurén, Johannes Forsblom että isoisänsä Vihtori Paaskunta vuokrasivat kosken laitoksia. Turun kaupunginarkistossa puolestaan säilytetään 1900-lukua koskevaa Turun rahatoimikamarin ja kaupunginvaltuuston arkistoa, joissa käsitellään koskeen liittyviä asioita. Turun vesilaitoksen arkisto puolestaan sisältää asiakirjoja 1920-luvulta nykypäivään. Lisäksi olen saanut kosken historiaan liittyvää materiaalia Ulla Paaskunnan yksityisarkistosta ja vuokraaja Oskar Rindelliin liittyvää tietoa Olavi Hämäläisen yksityisarkistosta ja valokuvia Pekka Aaltonen kuva-arkistosta. Olen tutustunut Halistenkosken historiaan kirjoittaessani Turun vesilaitoksen satavuotishistoriaa ja kootessani Turun vesilaitosmuseon näyttelyä sekä Halisissa sijaitsevan Aurajoen opastuskeskuksen näyttelyä 1990-luvun loppuvuosina.

Halistenkosken myllyt 1500-luvulla

Vesivoimalla käyvän jauhomyllyn alkukantainen tyyppi oli jalkamylly. Tämä nimi on meillä alkuaan ollut virkamiesten tekemä käännös ruotsista. *Sqvalt* eli *skvalta* merkittiin tilikirjoissa usein *sqvalteqvarn med foot byggd*, mistä on saatu lyhennysmuoto *foteqvarn*, jalkamylly. Sen kansanomaisina nimityksinä on eri puolilla maata ollut mm. härkinmylly, hierinmylly ja konttimylly. Veroluetteloissa esiintyvällä nimityksellä *bäckeqvarn* (puromylly) tarkoitettiin yleensä jalkamyllyä. Jalkamyllyn rakenne oli varsin yksinkertainen. Vaakasuoraan vedessä, toinen pää rantakivellä leväten, oli vahva hirsi, sammakkopenkki eli orpaanpenkki. Sen toinen pää oli liikuteltavissa ylös- ja alaspäin. Siihen oli kiinnitetty vahva sammakkorauta, johon pystysuora, noin sylen mittainen napatukki nojautui peräraudallaan. Tämän tukin paksuun, nuijamaiseen alaosaan oli kiinnitetty noin 14–24 lyhyttä lautasiipeä ja sen yläpään oli upotettu väkirauta, joka ulottui tämän päälle lasketun myllyn alakiven lävitse ja jonka nelikulmaiseen päähän oli sijoitettu suunnilleen 5 cm leveä ja 15–25 cm pitkä siilirauta. Tämän siilin kannatukselle oli laskettu yläkivi, jossa oli vastaavat lovet. Kivien väliin jäi rako, jota voitiin säädellä sammakkopenkkiä kohottamalla erityisellä nostolaitteella sen mukaan, haluttiinko karkeita vai hienoja jauhoja. Kun vesivirta syöksyi siipiä vasten, napatukki joutui pyörivään liikkeeseen ja pani siilin välityksellä yläkiven pyörimään. Vesivirta ohjattiin ruuha eli ränniä myöten siipiin tukin vasemmalta puolelta, joten kivi pyöri myötätäpäivään. Kivien yläpuolella riippui tuutti, josta jyvät syötettiin myllynkivien väliin. Kun napatukki siipineen pyöritti vain yhtä kiviparia, oli useamman kiviparin myllyssä myös kiviparien lukumäärä tukkeja.⁵

5 Aaltonen 1944: 66–69.

Kehittyneemmässä välttimyllyssä (*squalteqvarn*) eli ratasmyllyssä olivat vettä vastaanottavat osat monin verroin suuremmat kuin jalkamyllyssä. Vesipyörän tukki eli tammi oli sovitettu vaakasuoraan asentoon ja siipien asemesta oli sen ympärille kahden kehän väliin sijoitettu siipiportaat. Akselitukki ei tällöin enää voinut välittömästi pyörittää yläkiveä, vaan voiman välittäjäksi tarvittiin hammaspyörä (*kugghjul*) ja rälli (*dräll*), jotka tehtiin yleensä puusta. Akseliin kiinnitettiin isonpuoleinen ratas, jonka hampaat sopivat vaakasuorassa rattaan päällä pyörivän lyhtymäisen rällin pulkkiin. Vanhemmassa ratasmyllymuodossa viimeksi mainittu pyöritti suoraan yläkiveä. Tällöin kukin ratas antoi voiman vain yhdelle kiviparille. Kun jo 1500-luvulla mainitaan myös Halisten myllyissä kaksi kiviparia, on tämä mahdollista kahdella tavalla. Joko jokaisella kiviparilla oli oma rattaansa tai sitten käytettiin vekselilaitteita, joilla saatiin vielä yksi voimansiirto. Sellaisessa laitteessa pulkkarälli korvattiin vaakasuorassa asennossa pyörivällä hammasrattaalla (karpio), joka vuorostaan siirsi voiman kahteen pienempään sivupyörään. Näiden kummankin akseli pyöritti myllynkiveä.⁶ Vekselilaitteita käytettiin luultavasti myös Halisissa viimeistään 1600-luvulla.

Riippuen siitä, missä rattaan kohdassa vesi virtasi siipiportaisiin, puhuttiin ylivesi-, keskivesi- tai alavesirattaista. Vaakasuoran akselin ympäri pyörivän vesirattaan käyttöönotto toi samalla niin paljon muitakin muutoksia, että useimmissa tapauksissa koko mylly oli rakennettava uudestaan ruuhasta ja vesiluukun nostolaitetta myöten. Myllyrakennus täytyi tilaa vievien voimansiirtolaitteiden takia jakaa välipermannolla kahteen kerrokseen, ala- ja ylämyllyyn. Jälkimmäiseen pääsi ulkopuolelta siltaa myöten, joka oli suoraan alakerran oven yläpuolella. Alakerrasta johtivat lisäksi portaat yläkertaan. Ratasmyllyjen kivet olivat suuremmat kuin jalkamyllyjen ja pyörivät nopeammin, joten jauhamiskyky oli myös huomattavasti suurempi. Koska myllyssä jouduttiin jauhattamaan yölläkin, rakennettiin niihin usein takka eli piisi lämmön lähteeksi.⁷

Alun perin myllynkivet olivat suomalaista alkuperää ja niitä kutsuttiin kalliokiviksi. Vanhastaan tunnettiin Säskylän myllynkivilouhos, josta kiviä tuotiin myös Halisiin. Myllynkivet pidettiin jauhatuskunnossa siten, että niiden jauhinpinnat hakattiin eli taottiin hakuilla. Tätä toimitusta sanottiin myös teroittamiseksi. 1700-luvulla kivien pintaan alettiin ulkomaisen esimerkin mukaan hakata suorita tai kierteisiä uria eli rihloja. Rihlat olivat joko säteittäisiä tai ne ulottuivat lohkomaisesti keskustasta reunoille. Erityisiä ryynikiviä myllyihin alettiin asentaa vasta 1800-luvulla.⁸

Atelin ja kirkon omistamat vesimyllyt erosivat talonpoikien myllyistä siinä, että ne kuuluivat enimmäkseen omaperäis- eli odaalimyllyjen (*odalkvarnar*) kameraaliseen ryhmään. Näiden tunnusmerkkinä oli tavallisesti erilliseksi tilaksi merkitty myllysiija, johon kylän tai sitä suuremman jakokunnan osakkailta ei ollut osuutta, edelleen niiden

6 Aaltonen 1944: 69–71.

7 Aaltonen 1944: 72–73.

8 Aaltonen 1944: 73.

Halistenkosken teollisuuden juuret olivat 1500-luvulla ja kosken vesivoiman käyttö tehostui jatkuvasti vuosisatojen varrella. Halistenkoskesta tehty pienoismalli esittää tilannetta 1920-luvulla. Maarian rannan rakennuskantaan kuuluivat vasemmalla oleva keltainen myllyjen vuokraajan talo sekä keskellä oleva Isomylly. Myllykanaali johdatti kosken yläpuolelta johdetun veden takaisin Aurajokeen. Joen takana Kaarinan rannalla on teollisuuslaitos, jossa jauhettiin eläinten luita lannoitteeksi ja valmistettiin myöhemmin tekovillaa. Sen takana on vielä keltainen Kaarinan myllärintupa, jossa asui koskella työskennelleiden miesten perheitä. Kuva Turun vesilaitosmuseo, Halistenkosken pienoismalli (Nummenpakaseura ry).

ammattimainen ja etuoikeutettuun asemaan tähtäävä jauhatustoiminta, niiden teknillisesti parempi kunto ja myös niiden asema kruunun verotusobjektina. Vakinaisesti palkatut myllärit jauhattivat niissä ulkopuolisten viljaa korvausta, tullia vastaan. Tästä ne saivat nimekseen tullimylly (*tullkvarn*), mitä nimitystä Suomessa alettiin 1500-luvun jälkipuoliskolla käyttää odaalimyllyn rinnalla. Tullimyllyjä rakennettiin siis ansiotaroituksessa, jopa erityistä elinkeinohaaraa silmällä pitäen.

Keskieurooppalaisen käsityksen ja käytännön mukaan kruunu pyrki tullimyllyjen privilegioiden antajaksi saadakseen kiinteämmän otteen myllyveroon, jonka kannosta johtuen tullimyllyjä kutsuttiin myös veromyllyiksi. Keskiaikaisen ammattikuntalaitoksen ja elinkeinonsuojelun tapaan tullimyllyjen tuli saada ympäristönsä viljanjauhatuksen yksin- ja etuoikeus, lähitienoille myöhemmin perustettujen myllyjen edellä. Maakunta- ja maanlaeissa ei tosin puhuttu odaalimyllyjen etuoikeuksista. Niissä kyllä

kiellettiin rakentamasta myllyjä toisille haitaksi, mutta sillä tarkoitettiin suojella maanomistajia, kalastuksenharjoittajia sekä vesilaitoksen rakentajia patoamisen vahingollisilta vaikutuksilta.⁹

Uskonpuhdistuksen yhteydessä kruunu takavarikoi itselleen melkein kaikki kirkolle kuuluneet myllyt ja perusti uusiakin. Suomessa päästiin kruununmyllyjä rakentamaan vähän myöhemmin. Ensinnäkin kuningas Kustaa Vaasa huolehti, että silloin perustettuihin kuninkaankartanoihin rakennettiin mylly. Voutejaan ja linnanisäntiään hän kehotti valitsemaan sopivia myllykoskia ja rakentamaan niihin kruunulle myllyjä. Vuonna 1554 Kustaa Vaasa kehotti voutiaan Simon Thomaksenpoikaa rakentamaan kruununmyllyn Halistenkoskeen. Koskessahan oli ennestään ollut piispan, luostarin ja talonpoikien mylly, joista ainakin ensin mainittu oli joutunut kruunulle. Vähän myöhemmin kuningas kehotti samaa voutia varaamaan myllynsijoja kaikkialle, missä siihen oli tilaisuus.¹⁰

Turun linnan tileissä mainitaan vuonna 1553 kaksi jauhomyllyä Halisissa.¹¹ Toisen lähteen mukaan siellä oli samana vuonna kolme myllyä. Tarkasteltaessa Turun linnan myllyjen laatua samaan aikaan, voidaan todeta, että yksi näistä myllyistä ei sinänsä liittynyt koskeen, vaan oli joko hevuskäyttöinen tai todennäköisimmin käsikivipari. Linnalla oli nimittäin vain kaksi jalkamyllyä, mutta myös kaksi hevoskiertoa, yksi tuulimylly ja kolme käsikiviparia.¹² Myllyt olivat aktiivisessa käytössä, sillä jo seuraavana vuonna 1554 koskelle toimitettiin uusi kivipari asennettavaksi toiseen vesimyllyistä.¹³ Edelleen samana vuonna todettiin, ettei kumpikaan Halisten jauhomyllyistä ollut tullimylly, vaan ne jauhoivat ainoastaan Turun linnan tarpeisiin.¹⁴

Myllyjen toiminta muuttui viimeistään 1560-luvulle tultaessa. Nyt myllyissä alettiin jauhaa myös vieraille ja niitä saatettiin vuokrata linnan ulkopuolisille kannettua myllytullia vastaan. Myllytulli oli yleensä kymmenesosa valmiista jauhoista. Siten vuonna 1561 Halisista saatiin seitsemän ja puoli markkaa rahaa tullina.¹⁵ Vuosina 1565 ja 1566 myllyjä kunnostettiin, sillä niihin toimitettiin linnasta seinään kiinnitettävä vaaka, rattaiden metalliosia, pumppupora, tankorautaa, tervaa, terästä ja lautoja.¹⁶ Sama toistui myös vuosina 1567 ja 1568. Jälkimmäisenä vuonna saamme ensi kertaa tietoja myllyissä jauhetuista viljamääristä. Rukiita oli jauhettu lestyiksi jauhoiksi kolme kippuntaa, kolme panna ja 5 ½ kappaa. Lesimättömiä jauhoja oli valmistettu 13 lästiä. Kauraa oli jauhettu

9 Aaltonen 1944: 16.

10 Aaltonen 1944: 20–21.

11 KA 544:2v.

12 KA 548:15.

13 KA 559:18.

14 KA 558:3, 577:2.

15 KA 896:1.

16 KA 1015:64, 1040:66v.

PITUUSMITAT

tuuma = 2,5 cm

kyynärä = 59,4 cm

kortteli = 14,8 cm

KALAN VETOISUUSMITAT

punta = 660 litraa

tynnyri = 146,6 litraa

leiviskä = 8,5 kiloa

kappa = 4,6 litraa

naula = 425 grammaa

VILJAN VETOISUUSMITAT

lästi = 2 638,8 kiloa

kipputa = 170 kiloa

tynnyri = 165 litraa

panni = 73,3 litraa

kappa = 5,5 litraa

ryyneiksi kaksi kippuntaa, kolme pannia ja 13 ½ kappaa sekä maltaiksi viisi puntaa ja kaksi pannia. Ohrista oli valmistettu kahdeksan puntaa ryynejä.¹⁷

Vuonna 1569 linnalla oli hallussaan koskella vain yksi mylly Kaarinan puolella ja se jauhoi ainoastaan linnan tarpeisiin.¹⁸ Tilanne oli sama edelleen vuonna 1571. Tuolloin mylläri Tuomas Tapaninpojalle toimitettiin linnasta ruokatarpeiksi kuukauden ajalle yksi panni kuusi kappaa rukiita (100 litraa), kaksi pannia maltaita (146,6 litraa), kaksi naulaa humaloita (850 grammaa), neljä naulaa voita (1,7 kiloa) ja saman verran suolaa, lihaa 1 ½ leiviskää (12,75 kiloa), puoli tynnyriä silakkaa, kuivaa ruokakalaa ½ leiviskää (4,25 kiloa) sekä neljä naulaa kynttilöitä (1,7 kiloa).¹⁹ Myllärin ja hänen renkinsä oli siis yhdessä selvittävä näillä eväillä kuukauden päivät. Huomattavan suuri maitaiden määrä selittyi sillä, että mieto olut toimi osana ruokajärjestystä, sillä mallastetut jyvät jätettiin juomaan. Varsinkin kaupungeissa vesi oli usein saastunutta ja saattoi aiheuttaa tautiepidemioita. Palkkanaan mylläri kuittasi vuodelta 1571 rahana 11 markkaa ja lisäksi 12 kyynärää Halisten verkaa.²⁰ Mylläri suoritti myllyn korjaukset itse, sillä hänelle toimitettiin linnasta samana vuonna puolitoista leiviskää rautaa.²¹

Vuosien 1570–1571 tilikaudelta on säilynyt myös yksityiskohtainen luettelo Halisissa kuukausittain jauhetusta viljasta. Syyskuun 25. päivänä 1570 linnaan toimitettiin ruokajauhoja 5 ½ puntaa,

10.10. samoin ruokajauhoja lästi, kaksi puntaa ja kaksi pannia, 23.10. lestyjä jauhoja yhdeksän puntaa ja yksi panni, 6.10. lestyjä kuusi puntaa ja ruokajauhoja lästi, kolme puntaa ja neljä pannia, 5.9. lestyjä kahdeksan puntaa ja kolme pannia sekä ruokajauhoja kahdeksan puntaa, 15.12. lestyjä viisi puntaa ja ruokajauhoja neljä puntaa kaksi pannia. Saman kuun 19. päivänä lestyjä 10 puntaa puolitoista pannia ja suurimoita kaksi pannia.

17 KA 1095:11v.

18 KA 1118:28.

19 KA 1136:5v, 1157:6, 1159:25.

20 KA 1160:2.

21 KA 1161:47v.

Joulun lähestyminen näkyi toimituksissakin, sillä kaksi päivää ennen aattoja linnaan toimitettiin 9 ½ panna kauraryynejä. Tammikuun 12. päivänä palattiin arkeen, kun toimitettiin yhdeksän panna ruokajauhoja. Seuraava toimitus tapahtui vasta 3.4. ja sitä seuraava 19.4, jolloin linnaan vietiin kahdeksan puntaa ja neljä panna ruokajauhoja. Huhtikuun 23. ja 25. päivinä toimitettiin yhteensä lästi, 13 puntaa ja neljä panna ruokajauhoja, joten talvisessa kosken kuivuudessa pysähtyneistä myllyistä otettiin kevään korkean veden aikaan kaikki teho irti. Olihan se toki helpompi tapa jauhaa kuin raskas käsikivien pyörittäminen tai hidas hevoskiertomylly. Jauhoista oli varmasti linnassa pulaa keväällä. Toukokuun 23. päivänä toimitettiin jälleen yhdeksän puntaa ja neljä panna ruokajauhoja. Kesäkuun 11. päivänä taas seitsemän panna ruokajauhoja sekä 27.6. viisi puntaa kaksi panna ruokajauhoja. Heinäkuun 2. päivänä voitiin vielä toimittaa kolme puntaa ruokajauhoja, mutta loppukesän kuivuuden vuoksi seuraava erä olikin vasta 16.10.²² Koskella jauhettiin siis huomattavat määrät linnan tarvitsemasta viljamäärästä.

Vuonna 1572 myllyn kattoa korjattiin ja siihen käytettiin 17 lautaa, 21 kuormaa tuohia sekä 1 ½ tynnyriä tervaa.²³ Mylläri Tuomo Tapaninpoika jatkoi toimintaansa myllyllä saaden palkkseen vuodelta 1572 rahana 12 markkaa sekä seitsemän kyynärää Halisten verkkaa. Mainittu toinen mies, Mikko Tuomonpoika, joka ilmeisesti oli hänen renkinsä, sai yhdeksän markkaa ja kuusi kyynärää verkkaa.²⁴ Vuonna 1573 Halisissa jauhettiin ulkopuolisillekin, sillä linnaan toimitettiin tullimaksuina kuusi puntaa rukiita.²⁵ Edellä mainitut myllärit olivat edelleen toimissaan. Palkka oli noussut niin, että varsinainen mylläri sai 14 ja apulainen 12 markkaa.²⁶ Vuonna 1574 mainitaan enää Tuomo Tapaninpoika, jonka palkka oli tuolloin 20 markkaa ja seitsemän kyynärää verkkaa. Tili-kauden aikana Kaarinan myllyssä jauhettiin vehnää kaksi puntaa kaksi panna, rukiita lästi, kymmenen puntaa, viisi panna ja 11 ½ kappaa (ilmeisesti lestyiksi) ja 17 lästiä, 8 ½ puntaa ja seitsemän kappaa (ilmeisesti lesimättömiksi) sekä lästi ja neljä puntaa kauvoja ja kuusi puntaa neljä panna ohria.²⁷

Vuodesta 1575 Halisissa oli jälleen kaksi mylläriä, Tuomo Tapaninpoika ja Heikki Pietinpoika, jota nimitettiin nyt myös mylläriksi. Tuomo sai tosin 20 markkaa ja Heikki vain kahdeksan markkaa palkkana.²⁸ Ainakin puolet seuraavasta vuodesta Kaarinan mylly seisoivat käyttämättömänä, sillä palkkaluettelon mukaan koskelle ei maksettu palkkoja. Myllyn tosin todettiin käyvän kesällä, keväällä ja syksyllä. Lisäksi se oli jauhanut

22 KA 1158:98–98v. Lästi käsitti 18 tynnyriä eli yhteensä 2638,8 kiloa viljaa. Tynnyri veti 146,6 litraa.

23 KA 1186:37v.

24 KA 1191:2.

25 KA 1216:12.

26 KA 1221:3.

27 KA 1245:14v.

28 KA 1272:3.

Mötnare		
olff yuse	— 20 öre	} + 7 } alen } + 8 }
2 for Halken	— 23 öre f. Clid	
Portuäner		
Sijfred jwelf	— 20 öre	} + 6 } ab } + 6 }
alle Sijfred jwelf	— 17 öre f. Clid	
Iventere		
per Clid	— 16 öre	} + 6 } ab } + 6 }
Clid	— 20 öre f. Clid	
Wedafouper		
Wang olff	— 18 öre	f. Clid — 6 ab
Tjyell & Lyare		
ponill ponill	— 21 öre	} + 7 } ab } + 6 }
Dona ifof	— 18 öre f. Clid	
Dodynen		
Staffad Arf	— 42 öre	m. laka + 7 ab
Eftad Arf	— 30 öre	} + 6 } ab } + 6 } } + 6 } } + 6 } } + 6 } } + 6 }
Espr Arf	— 16 öre	
Dona Arf	— 16 öre	
ponill Mifelf	— 12 öre	
Staffad ifof	— 12 öre	
Wang Simef	— 14 öre	
Mifell Wangf	— 6 öre	
Stadreyer		
Singit Mifelf	— 10 öre	wadmal + 6 ab 6 öre

Vuoden 1579 palkkaluettelossa Turun veran nimenä on jo Halisten verka. KA 1348:29v.

kaiken linnassa käytetyn maltaan, jota oli varastossa kahdeksan puntaa ja puoli panna.²⁹ Vuonna 1577 Kaarinan myllyssä toimi yksi mylläri ainoastaan neljän kuukauden ajan. Ainakin linnasta toimitettiin ruoka hänelle vain siksi ajaksi.³⁰ Tämä mylläri paljastuu seuraavana vuonna Tuomo Tapaninpojaksi, joka ruokaili yhdessä linnan kalastajien kanssa. Hänelle annettiin neljä paria kenkiä linnasta. Mylly maksoi yhdessä Raision myllyn kanssa linnalle myllytullina 10 ½ taalaria klippingrahaa (neliön muotoiseksi leikattua rahaa kutsuttiin klippingiksi sen muodon vuoksi) ja punnan sekä puoli panna lesimättömiä jauhoja.³¹ Vuosina 1579 ja 1580 Tuomo Tapaninpoika sai palkkoina 23 markkaa rahaa, neljä paria kenkiä sekä kahdeksan kyynärää Halisten verkaa ja lisäksi 25 runstykillä ruskeaa Halisten verkaa.³²

Vuonna 1580 kuningas Juhana III kielsi kruunun verovelvollisia alamaisia eli pappeja, porvareita ja talonpoikia jauhattamasta viljaansa muualla kuin kruunun tullimyllyissä. Määräystä tuskin kuitenkaan noudatettiin, sillä kruununmyllyjä oli liian harvassa. Kielion valvonta oli lisäksi heikkoa, joten vapaata jauhatusoikeutta ei voitu tukahduttaa.³³ Halisten myllyt vaativat 1580-luvullakin huoltamista. Vuonna 1584 koskelle rakennettiin koija niitä miehiä varten, jotka rakensivat myllyrakennuksen uudelleen.³⁴ Vuoden 1586 tilien mukaan koskelle oli rakennettu uusi mylly ja sen tarpeiksi oli käytetty 175 tukkia, 100 lautaa, 25 lankkua, yksi akselitukki, kuusi koivutukkia pyörästöön ja 70 leiviskää tuohta. Valmiiseen rakennukseen asennettiin kaksi paria myllynkiviä. Samaan aikaan rakennettiin linnan Tallimäen tuulimylly, jonka kova myrskytuuli oli kaatanut.³⁵

Myllyn rakentaminen toteutettiin kesällä 1586. Samalla rakennettiin Kaarinan puolelle myös uusi pato ja myllytupa. Entisen myllyn oli vienyt mukanaan Lasse Lassenpojan voutikaudella kevättulva 12 vuotta aiemmin.³⁶ Koska koskella mainittiin aiemmin kaksi myllyä, on tässä kyseessä toinen näistä myllyistä, jotka ovat siis molemmat sijainneet Kaarinan puolella. Seuraavana vuonna 1587 parannettiin vanhan myllyn savupiippua ja rakennusta kohennettiin muutenkin,³⁷ ja seuraavana vuonna parannettiin vielä myllyn rautaosia, siiliä ja hakoja.³⁸ Vuodesta 1588 Halisiin maksettiin kahden myllärin ruoka.³⁹ Palkkaa nauttivat myllärit Tuomo Tapaninpoika, Jaakko Pertunpoika ja Heikki Erkinpoika sekä myllyrenki Martti Jaakonpoika.⁴⁰

29 KA 1294:2v-3.

30 KA 1313:20v.

31 KA 1132:13, 1333:57v.

32 KA 1348:29v, 1350:2, 5v.

33 Aaltonen 1944: 23.

34 KA 1427:39.

35 KA 1457:42v-43.

36 KA 1457:5v.

37 KA 1470:47.

38 KA 1481:39.

39 KA 1483:2.

40 KA 1483:33v.

Vuonna 1590 koskella toimi jo kolme myllyä, joista yksi kivipari oli Maarian ja kaksi kiviparia Kaarinan puolella. Maarian myllystä maksettiin myllytullia 79 markkaa 6 äyriä, mutta molemmat Kaarinan myllyt jauhoivat ainoastaan linnan tarpeiksi.⁴¹ Jauhatus ulkopuolisille oli siis keskitetty yhteen myllyyn. Mylläreitä koskella toimi kaksi. Kesällä 1591 rakennettiin uudelleen ilmeisesti Kaarinan toinen mylly, sillä se alkoi olla laho kuten verkavalkki.⁴² Kyseisenä vuonna Kaarinan molemmat myllyt maksoivat myllytullina yhteensä 103 markkaa 6 äyriä. Mylläreinä toimivat Tuomo Tapaninpoika ja Jaakko Erkinpoika. Tuomon poika Heikki Tuomonpoika sai linnasta palkkana neljä kyynärää Halisten verkkaa ja kolme taalaria, sillä hän oli johtanut työmiehiä myllyn rakennuksella.⁴³ Vuonna 1594 Heikki Tuomonpoika mainitaan jo myllärinä Halisissa hänen isänsä toimiessa toisena.⁴⁴ Seuraavana vuonna hänen isäänsä ei enää mainita, vaan hänen tilalleen siirtyi Turun linnan myllystä Uoti Pietinpoika.⁴⁵

Nuijasodan vaikutus tuntui myös Halistenkoskella myllyjen toiminnassa. Vuonna 1597 toiminnassa oli vain yksi mylly. Siinä tosin jauhoi kaksi kiviparia. Jauhatus tapahtui linnalle ja sen alaisille latokartanoille. Ulkopuolisten jauhatuksesta maksettiin 84 taalaria myllytullia. Sekä ratsumiehet että knihdit olivat antaneet jauhattaa viljojaan myllyssä, ja siitä puolestaan lankesi linnalle sotatullimaksu. Tallimäessä sijainneet linnan tuulimyllyt olivat tuhoutuneet linnan piirityksessä, joten paineet kohdistuivat Halisten vesimyllyyn.⁴⁶ Seuraavana vuonna koskella olivat edelleen toimessa myllärit Heikki Tuomonpoika ja Uoti Pietinpoika.⁴⁷ Linnan tuulimyllyt olivat korjaamatta vielä vuonna 1599.⁴⁸ Kaarinan myllyssä jauhetut viljamäärät olivat edelleen huomattavia. Vuonna 1584 vehnää jauhettiin ainoastaan 2 tynnyriä 28 kappaa, mutta rukiista valmistettiin 158 tynnyrillistä lestyjä ja 357 tynnyrillistä lesimättömiä jauhoja. Kauroista valmistettiin 113 tynnyrillistä maltaita.⁴⁹ Runsas jauhatus näkyi myllynkivien kulumisena, ja niitä uusittiinkin säännöllisesti.⁵⁰

Edellä mainitut kaksi mylläriä – Heikki Tuomonpoika ja Uoti Pietinpoika – olivat vakiintuneet Halisten mylläreiksi. He asuivatkin koskella. Vuonna 1601 heille toimitettiin sinne linnasta seuraavia ruokatarvikkeita: rukiita, kauroja, maltaita, jauhoja, leipää, papuja, huoviolutta, voita, kuivattua lihaa, tuoretta lihaa, kuivattua kalaa, silak-

41 KA 1506:4v, 1507:109v.

42 KA 1511:47v.

43 KA 1511:5, 95.

44 KA 1541:14v.

45 KA 1560:29v.

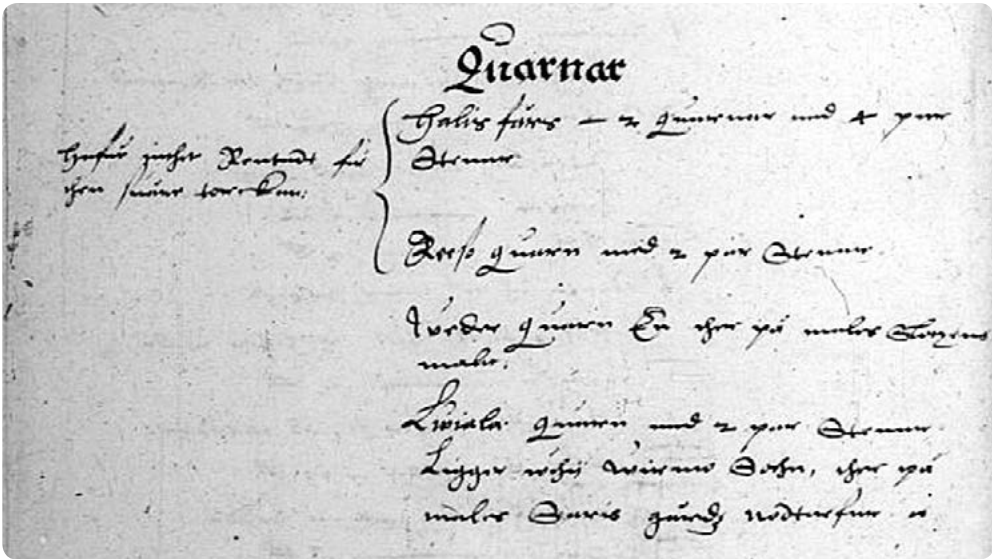
46 KA 1568:2v, 1573:3.

47 KA 1574:5v.

48 KA 1578:4.

49 KA 1584:16v.

50 KA 1578:63, 1584:54v.

Kuivuus vaivasi Halisten myllyjen toimintaa vuosina 1605–1606. KA 1654:3v.

kaa, lohta, siikaa ja suolaa. Esimerkiksi olutta he saivat neljä tynnyrillistä.⁵¹ Seuraavana vuonna Uoti Pietinpoika vaihtui Mattiin, mutta vuonna 1603 Uoti oli palannut takaisin tehtäväänsä.⁵² Viimeistään vuodesta 1604 toiminnassa oli jälleen kaksi myllyä, jotka käyttivät neljää kiviparia.⁵³ Samana vuonna näiden kahden myllärin todettiin jauhavan syksyin kevään Halisten, Raison ja Perniön myllyissä. Jauhatusajalta he saivat ruoan linnasta, ja muuten heillä oli vapaa asunto maaseudulla.⁵⁴ Luonto asetti rajat myllyjen toiminnalle, ja vuonna 1605 Halisten myllyistä ei voitu kerätä lainkaan myllytullia vaikean kuivuuden vuoksi. Sama kuivuus jatkui vielä alkuvuoden 1606.⁵⁵ Mylläreiden toimeentulo sentään oli turvattu heidän nauttiessaan linnasta vuotuista ylläpitoa. Koskella jauhettiin tilikauden aikana vain yksi tynnyri vehnää, 726 tynnyriä rukiita, 212 tynnyriä kuroja ja 25 tynnyriä ohria.⁵⁶

Myllyrit joutuivat suorittamaan jauhatuksen väliajoilla muitakin kruunun antamia tehtäviä. Siten 24. heinäkuuta 1605 Halisten Heikki ja Raison Matti matkustivat Kuusiston kuninkaankartanosta viljaa mukanaan Perniön myllyyn, jossa heidän tuli jauhaa vilja linnan tarpeisiin. Elokuun 9. päivänä samat miehet matkustivat karjaa mukanaan kuninkaallisen majesteetin asioille Korppoon virralle viikon ajaksi. Elokuun 24.

51 KA 1601:52v.

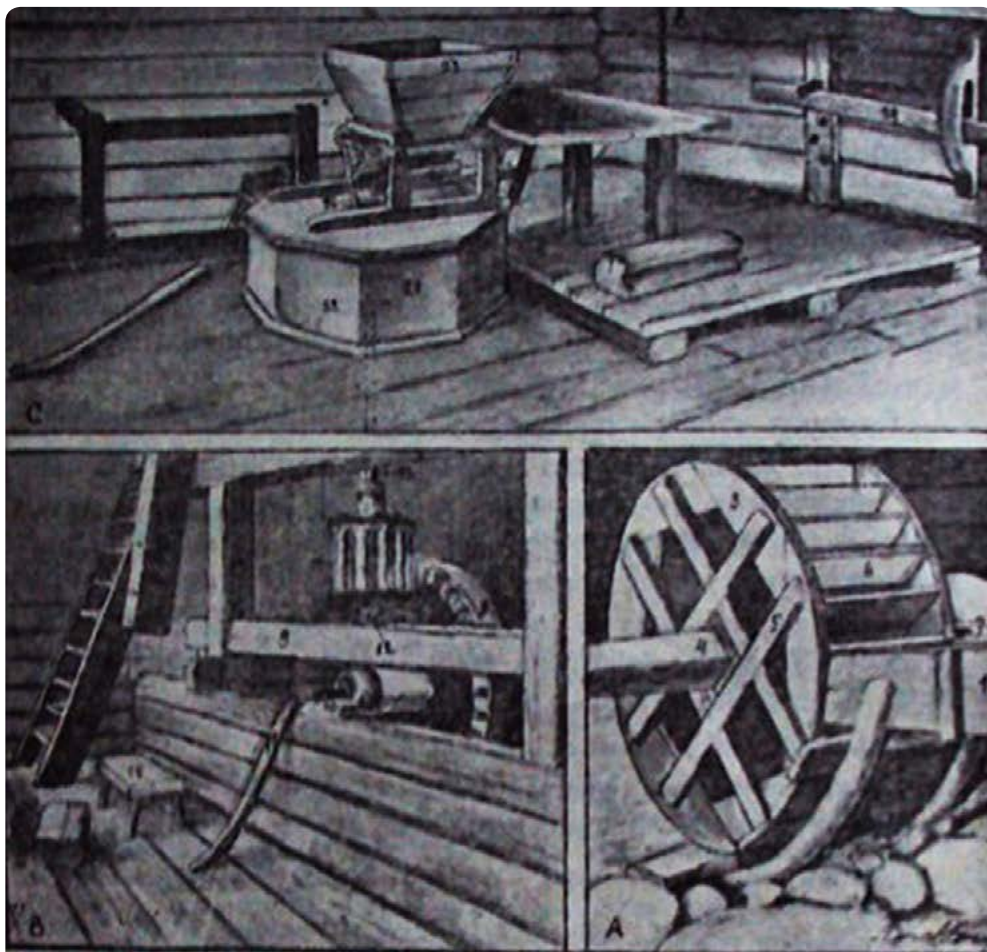
52 KA 1613:30, 1628:32.

53 KA 1638:3v.

54 KA 1639:28.

55 KA 1654:3v, 1655:6v.

56 KA 1655:17v.

Kaavamainen piirros vanhamallisen ratsamyllyn (ns. enkkelimyllyn) osastoista ja laitteista.

A = vesikoppi, jossa vesiratas, hiulu. B = alakerros. C = yläkerros.
 1 = vesiruuhi. 2 = suojalaudat. 3 = rattaan syrjälaudat. 4 = akselitukki. 5 = armi, käsivarsi. 6 = siipiporras, siita, kooveli. 7 = laakeri, alla laakeripukki. 8 = hammasratas, isoratas. 9 = sammakko-penkki, orpaanpalkki. 10 = akselitukin väkirauta kivi- tai rauta-alusi-neen. 11 = lyhty, pulkkarälli. 12 = sammakko- eli naparauta, pannu, sen alla pannunalunen eli sammakko. 13 = väkirauta. 14 = kannatus-parru. 15 = jauhotoro eli -torvi. 16 = jauholuukku. 17 = koukut säkkien ripustamista varten. 18 = ylennyskanki. 19 = säkinalus, säkin-jalka. 20 = yläkerrokseen vievät portaat, raput. 21 = kahna, kaha. 22 = jauhotorven lähtökohta. 23 = tuutti, suppilo, rattii. 24 = tuutin jalkapuita. 25 = kaukalo, porsas, kenkä. 26 = karistin, kolistin. 27 = kaukalon ylennys- ja alennuslaite. 28 = säkki'ava. 29 = su'ku- eli sulliin'auta, tampouri (jalkamyllyissä vipu). 30 = tukki, kela, jolla myl-lynkivet nostetaan ylös. Permannolla tähän nostotyöhön tarvittava napakanki.

Ratsamyllyn toimintaperiaate oli yksinkertainen. Veden voima välitettiin pyörivään aluskiveen vesi-rattaan, hammasrattaan ja lyhdyn välityksellä. Aaltonen 1944: 66.

päivänä he matkustivat kahdeksi viikoksi jauhamaan Perniön myllyyn ja toivat sieltä tullessaan mukanaan lautoja. Syyskuun ja lokakuun lopussa he matkustivat jälleen jauhamaan kahdeksi viikoksi kerrallaan Perniöön. Vuodelta 1605 Heikki Tuomonpojalle maksettiin Halisiin kahdeksan kuukauden muona. Muun ajan hän oli ilmeisesti kruunun asioissa ja ruoissa matkoilla. Kuukauden ruoka-annos käsitti puoli tynnyriä leipää, kaksi naulaa voita, puoli leiviskää kuivaa kalaa, kapan jauhoja, viisi kappaletta maltaita, kolme naulaa suolaa, puolitoista leiviskää suolakalaa ja kapan herneitä.⁵⁷ Jauhoja annettiin vähän ilmeisesti siksi, että mylläri sai käyttää osan jauhamastaan viljasta omaksi elannokseen. Ainakin 1600-luvun lopulla käytäntö oli tämä. Vaikka ruoka oli yksipuolista, oli sitä ainakin riittävästi myös nykyisen mittapuun mukaan.

Halisten kosken myllytoiminta näyttää taantuneen 1600-luvun alkupuolella vilkkaimmista vuosistaan. Tämä voi olla osin puutteellisten lähteiden aiheuttama harhakuva, sillä koskeen liittyvät Turun linnantilien osat supistuivat edellisen vuosisadan vastavasta. Vuosisadan alussa maata koettelivat myös ankarat katovuodet, suuret olkivuodet, joten jauhettavaa viljaakaan ei ollut saatavilla. Vuonna 1611 koskessa ilmoitettiin olleen kaksi myllyä, joissa oli neljä kiviparia. Kuitenkin todettiin, että edellinen kevättulva oli vienyt toisen myllyistä mukanaan. Toisesta myllystä maksettiin tullia ainoastaan 4 $\frac{3}{4}$ taalaria, joten sen jauhatusmäärät olivat pudonneet aiemmasta.⁵⁸ Keväällä 1612 ei enää lisätty vakiopalkkaisten myllärien määrää, vaan linnasta lähetettiin kaksi miestä auttamaan jauhatuksessa.⁵⁹ Linnan kuluissa oli näin mahdollista säästää.

Juhannuksesta 1609 juhannukseen 1610 kestäneen tilikauden tiedot osoittavat, etteivät Halisten myllärit olleet enää vain kosken omassa käytössä. Tilikauden aikana heille kertyi matkoja, joista maksettiin päivä- ja ruokarahaa kaikkiaan 13 kappaletta. Matkat koskivat lähinnä viljan jauhatus Perniön Lujalan ja Paimion Isojoen myllyissä. Myllärit joutuivat hakemaan ja toimittamaan viljaa Liivinmaalle ja Saaren kartanoon sekä samalla kuljettamaan kruunun lautoja.⁶⁰ Myllärin vuosipalkaksi ilmoitetaan 27. kesäkuuta 1607 kolme taalaria rahaa, kahdeksan kyynärää harmaata lyypekkiläistä verkkaa, kahdeksan kyynärää piikkokangasta, neljä paria kenkiä ja viisi lampaannahkaa.⁶¹ Tulee muistaa, että myllärillä oli vapaa asunto ja ruoka ympäri vuoden. Lisäksi hänellä oli kalastusoikeus Halistenkoskessa. Hän sai kruunulta myös polttopuut huoneensa lämmittämiseen.

57 KA 1657:2–3v.

58 KA 1736:4v.

59 KA 1749:11.

60 KA 1713:18v–20v.

61 KA 1749:64.

Turun eli Halisten verka ja sen valmistus 1500- ja 1600-luvuilla

Vuonna 1545 aloitettiin ruotsalaisen eli ”holmalaisen” veran valmistus Tukholmassa Kustaa Vaasan määräyksestä. Ulkomainen verka oli kuninkaan tahdosta korvattava halvemmalla kotimaisella valtakunnan parhaaksi. Kustaa Vaasan hallituskauden lopulla tuontiveran arvo oli kuitenkin vielä 25,1 prosenttia koko tuonnin arvosta. Ensimmäinen verankutoja oli ilmeisesti saksalainen, kuten kisällitkin. Raaka-aineena käytettiin paljon kotimaista villaa. Vuonna 1551 peräti 77 villankehrääjää työskenteli tälle kutomolle. Samoihin aikoihin perustettiin samantapaisia laitoksia Nyköpingiin, Eskilstunaan ja Kalmariin sekä jo vuonna 1545 myös Turkuun. Parhaan mahdollisen raaka-aineen saamiseksi tuotiin Englannista lampaita Suomen kuninkaankartanoihin. Ennen toiminnan aloittamista vuonna 1544 oli Turun linnan navetassa 225 englantilaista ja 160 suomalaista lammasta.

Villakankaiden jälkikäsitteilyä hoiti veranleikkaaja. Leikattava kangas vanutettiin ensin veden avulla Halisten koskella ja nukattiin sen jälkeen takiaispalloilla varustetuilla karstoilla, jotta nukka nousi hyvin pystyyn. Sitten kangas pingotettiin nahkapäällysteisen, pehmustetun penkin päälle, ja veranleikkaaja leikkasi nukan tasaiseksi suurilla saksilla, joissa oli kärjestä levenevät, litteät terät. Valmiilla veralla oli varma menekki, koska vuosittaisen verkansa tarvitsivat sotaväen lisäksi – sotamiehet saivat yleensä kuusi kyynärää mieheen – käsityöläiset, hovin palvelijat, kirjurit yms.⁶² Turussa valmistettua verkkaa kutsuttiin Turun veraksi erotukseksi ulkomaisissa kaupungeissa valmistetusta kalliimmasta verasta. Vuodesta 1577 veran nimeksi vakiintui Halisten verka, jota nimitystä käytettiin vielä 1630-luvulla kankaan valmistuksen päätyttyä.

Turun linnan kankurintupa

Pian toiminnan alettua Turun veran kudonta ja vanutus oli vilkkaimmillaan. Vuonna 1549 Olavi Vantmakarilla oli Turun linnassa sijainneessa veranvalmistamossa alaisenaan viisi kankurinrenkiä, kuusi kankurinaista, kaksi tupapiikaa ja kaksi muuta piikaa.⁶³ Heillä oli esimerkiksi vuonna 1547 käytössään kankaan valmistukseen yhdeksän paria karstoja, kaksi karstapenkkiä, yhdeksän suurta villakampaa, puolarauta, 30 puolaa, kahdeksan luodinta, yhdeksän verankaristinta, seitsemän rukkia ja kaksi paria veranleikkaajan saksia sekä verankäherrin. Kangas värjättiin suuressa kuuden tynnyrin vetoisessa kattilassa. Eriväristä villalankaa ja villaa oli varattu käsittelyä varten. Pelkästään kehräämistä odottavia villakarstoja oli valmiina 20 730 kappaletta. Lisäksi oli varattu hamppua ja loimilankoja.⁶⁴ Esimerkiksi vuonna 1549 annettiin tupa kudotta-

62 Nikula & Nikula 1987: 395–396.

63 KA 512:11–11v.

64 KA 505: 99–99v, 116–116v. Yksi tynnyri nestettä = 125, 63 litraa.

Varumästares Resista

Kudu äls elid	14 lb
Grut äls elid som en gaffin biff	
— fogen	1 lb
Grut äls elid	2 lb
Grut äls elid	3 lb
Grut f. d. s. h.	4 lb
Grut f. d. s. h.	5 lb
Grut f. d. s. h.	4 lb
Ämlikat äls elid	2 lb
Ämlikat äls elid	2 lb
Grut vilt gaud	8 th 14 L
Äfl gaud	8 L
Grut vilt gaud	2 th 5 L
Grut vilt	8 L
Grut vilt	4 th 18 L
Kid fogen	2 1/2 th
Grut	1 lb
Finge panna — 1 or	6 L
Ämlikat panna — 1 or	2 L

Grut	1 lb	} finge silt gopa — 1 th
Ämlikat	1 lb	
Ämlikat fogen	2 paa	}
Väst stul mig all f. d. s. h.		
Väst gopa	1	
Mije Cudess	3 paa	
Guff mätte Cudess	2 paa	
Cudess	900	
Ämlikat mig all f. d. s. h.	4 lb	
Ämlikat mig all f. d. s. h.	1 lb	

Ämlikat fogen

Ämlikat fogen	2 lb
Ämlikat fogen	7 1/2 paa
Ämlikat fogen	5 lb
Ämlikat fogen	2 lb

Ämlikat fogen	1425 alen 3 paa
Ämlikat fogen	4 paa

Turun linnan verkakamarin inventarioluettelo vuodelta 1561. KA 840: 6v-7.

vaksi villaa yksi kippunta $1\frac{1}{2}$ leiviskää.⁶⁵ Jo parissa vuodessa toiminta supistui sen verran, että mestarille merkittiin alaisiksi enää viisi renkiä. Tästä renkien määrä nousi jälleen seitsemään vuoteen 1552 mennessä. Linnasta toimitettiin silti vuonna 1550 Tukholmaan ja annettiin omalle palvelusväelle palkaksi yhteensä noin 815 metriä Turun verkaa.⁶⁶

Veranvalmistamon inventaariosta 1560–1561 ilmenee, että verkakamarin varastossa oli valmiina 14 pakkaa punaista, kaksi pakkaa mustaa sekä seitsemän pakkaa valkoista Turun verkaa. Mustaa, valkoista ja harmaata vuorikangasta oli yhteensä 13 pakkaa. Vielä

65 KA 513:28. Kippunta = 170 kg, leiviskä 8,5 kg.

66 KA 521:33, 59; KA 535:24v.

Matt. Wänttemäkin
Ab. Clide

Köi	22 ft ² gillo	— 946 at ²
Värförge	6 ft ² gillo	— 258 at ²
Värn	2 ft ² gillo	— 86 at ²
Swart	4 ft ² gillo	— 172 at ²
Svitt	5 ft ² gillo	— 187 $\frac{1}{2}$ at ²
Summa		
Ab. Clide	39 ft ² gillo	— 1649 $\frac{1}{2}$ at ²
Ab. Söderwik	24 ft ² gillo	— 1052 at ²

Vuonna 1561 Turun linnan kankurintuvassa tuotettiin punaista, tuhkan väristä, harmaata, mustaa ja valkeaa Turun verkaa 39 pakkaa sekä vuorikangasta 24 pakkaa. KA 113:2v.

tamppaamatonta eli valkkaamatonta Turun verkaa oli kaksi pakkaa ja kutomatonta samoin kaksi pakkaa. Villalankaa oli yhteensä 10 leiviskän 27 naulan painosta ja mustaa ja valkoista villaa neljän leiviskän 24 naulan edestä. Värjäämistä varten oli 2 $\frac{1}{2}$ leiviskää punaista väriä, kuuden tynnyrin vetoinen värjäyspannu, kahden tynnyrin vetoinen valkkauspannu sekä pata ja kattila. Lankojen ja kankaan valmistukseen oli käytettävissä kolme paria uusia karstoja ja kaksi kulunutta paria karstoja, 900 karstarullaa, kangaspuut, neljä rukkia ja kaksi paria veranleikkaajan saksia sekä verkaraami pingottimiseen.⁶⁷

Värjäämiseen hankittiin vuonna 1553 viinikiveä puoli tynnyriä, alunaa tynnyri ja punakiveä puoli tynnyriä ja seuraavana vuonna vielä kuparisavua. Samana vuonna luovutettiin linnassa valmistettua punaista, tuhkan väristä sekä värjäämätöntä harmaata ja mustaa verkaa kuninkaallisen majesteetin väen palkkoihin. Nämä värit olivatkin ainoat valkoisen ja ruskean lisäksi, joita linnassa tuolloin valmistettiin Turun veran nimellä erotukseksi esimerkiksi englantilaisesta ja lyypekkiläisestä verasta. Vasta vuonna 1564 näiden lisäksi alettiin valmistaa keltaista verkaa. Vuonna 1553 ylivoimaisesti suurin määrä verasta inventoitiin Halisten valkkimyllyllä, jossa se oli jatkokäsittelyä varten.⁶⁸

67 KA 840:6v–7. Naula = 425 grammaa.

68 KA 544:41v, 547:10v, 548:7, 559:16, 991:41, 1040:15v.

Halistenkosken verkavalkki

Halisten valkkimylly valmistui ilmeisesti vuoden 1549 kuluessa, sillä tuolloin koskella työskenteli sen vesirattaan akselin ja pyörän parissa peräti neljä kirvesmiestä.⁶⁹ Halisissa oli kankaan jatkokäsittelyä varten suuri valkkipannu, jossa kangas pehmitettiin, ennen kuin se tampattiin vesivoimalla käyväällä puuvasaralla ja siirrettiin määrämittoihin pingotettavaksi suuressa pingottimessa. Halisissa ei tarvinnut työskennellä pimeässä, sillä myllylaitokseen kuului jo kaksi lasi-ikkunaa.⁷⁰ Vuonna 1562 Halisten valkkimyllyä korjattiin, sillä linnasta toimitettiin veranvanuttajamestarille 200 tukkia ja joukko lautoja.⁷¹ Seuraavana vuonna toimitettiin vielä rautaa, niintä ja lisää lautoja.⁷² Toiminta siirtyi ilmeisesti suurelta osin linnan kankurintuvasta Halisiin, sillä vuodesta 1577 lähtien turkulaista verkkaa alettiin kutsua säännönmukaisesti Halisten veraksi.⁷³ Jälleen vuonna 1583 valkille toimitettiin lautoja ja tuohta sen parantamiseen.⁷⁴ Vuonna 1587 parannettiin linnasta saadulla kalkilla ja tiilillä saman laitoksen uunia.⁷⁵

Halisissa tarvittiin verkakutomon alkuaikoina kausiluontoista työvoimaa. Vuonna 1577 Turun linnasta annettiin neljälle veranvanuttajan väkeen kuuluneelle henkilölle ruokatarpeita Halisiin yhteensä yhdentoista kuukauden oleskelua varten. Samana vuonna yksi väestä sai vielä erikseen ruoan neljälle kuukaudelle.⁷⁶ Vuonna 1587 Halisissa kudottiin 16 leiviskää englantilaista ja yli 49 leiviskää suomalaista villaa sekä yli kahdeksan leiviskää villalankaa Halisten veraksi ja saraksi, edellistä saatiin 380 ja jälkimmäistä 178 metriä. Tästä kuudentoista pakan erästä värjättiin neljä pakkaa siniseksi, punaiseksi ja ruskeaksi brasilianpuulla, alunalla ja verkalumpuilla.⁷⁷ Halisten verka kelpasi palkaksi ulkomaalaisillekin mestareille, sillä vuonna 1588 sai flaamilainen mestari, joka oli korjannut linnassa flaamilaisia kankaita, palkakseen kahdeksan kyynärää Halisten verkkaa.⁷⁸

Veranvanuttajat asuivat Halisissa, sillä vuonna 1590 sinne toimitettiin linnasta kolmelle miehelle 1 $\frac{3}{4}$ tynnyriä leipää, 4 $\frac{1}{2}$ puntaa rukiita, maltaita, kaksi puntaa kauvoja, neljä kappaa jauhoja, 15 kappaa papuja, puoli leiviskää linnun lihaa, 3 $\frac{1}{2}$ leiviskää makkaroita, viisi jänistä, yli leiviskä humaloita, 2 leiviskää 18 naulaa voita, 3 leiviskää

69 KA 512:11.

70 KA 505:99–99v, 116–116v.

71 KA 938:55–55v.

72 KA 559:65v.

73 KA 1312:50.

74 KA 1413:40v.

75 KA 1470:47.

76 KA 1313:20–20v.

77 KA 1470:63. Verka oli villakankaan pehmeämpi ja hienompi muoto. Talonpojat sen sijaan käyttivät pääsääntöisesti käsittelemätöntä ja karkeampaa sarkaa, joka oli myös paksumpaa ja siten kestävämpää.

78 KA 1481:66v.

18 naulaa suolaa, kolme kinkkua, neljäsosa vasikkaa, 11 ½ leiviskää naudanlihaa, yli kaksi tynnyriä suolattua ja tuoretta silakkaa sekä reilut neljä leiviskää kuivattua kalaa.⁷⁹ Samana vuonna Turun linnalla oli palveluksessaan neljä veranvanuttajaa, joista Matti Martinpoika, Tapani Matinpoika ja Erkki Heikinpoika nauttivat palkkaa. Tuomo Yrjönpoika oli ilmeisesti tilapäisesti poissa palveluksesta, sillä hänelle ei palkkaa maksettu. Edellä mainituista Matti sai 16 markkaa rahaa ja kuusi kyynärää Halisten verkkaa, Tapani kaksi markkaa ja kuusi kyynärää sekä Erkki puoli markkaa ja neljä kyynärää. Palkkoissa näkyvät heidän suorittamansa työn määrät.⁸⁰ Näillä eväillä oli saatu Halisissa kudotuksi ja vanutetuksi valmiiksi 1 ½ kippunaa villaa ja 14 leiviskää villalankaa, joista saatiin 12 pakkaa Halisten verkkaa ja 232 kyynärää sarkaa. Verkapakan keskimääräinen pituus oli 41,3 metriä. Lähes kaikki jaettiin linnan palvelusväelle vuosipalkan osana.⁸¹

Vuonna 1591 korjattiin yhtä Halisten jauhomyllyistä sekä verkkatamppia, sillä ne olivat lahonneet ja alkoivat sortua. Tätä varten linnasta toimitettiin koskelle 42 palkkia, 137 tukkia, 96 lautaa, 47 leiviskää tuohta, kaksi kuormaa rautaa, kolme tynnyriä kalkkia ja 2 000 tiiltä. Viimeksi mainituilla muurattiin väripannun ja valkkauspannun pohjat, tehtiin savupiippu sekä takka veranvanuttajien myllyyn.⁸² Samana vuonna 1591 veranvanuttajat valmistivat linnan tarpeisiin 25 pakkaa 12 kyynärää eli 1 032 metriä Halisten verkkaa Tästä määrästä noin 410 metriä lähetettiin Tukholman linnaan.⁸³ Vuonna 1593 maksettiin ruokarahoja yhteensä 13 kuukauden ajalta kolmelle vanuttajalle Halisiin. Kukin oleskeli siis siellä keskimäärin runsaat neljä kuukautta tuosta vuodesta.⁸⁴ Halisten veran tuotantomäärät laskivat vuosisadan loppua kohti. Vuonna 1599 sitä tilitettiin linnaan ainoastaan 126 ¾ kyynärää. Se oli kudottu kahdeksasta leiviskästä kahdesta naulasta villoja ja neljästä leiviskästä 11 ½ naulasta villalankoja. Kuhunkin kyynärään meni kaksi naulaa villaa.⁸⁵

Vuonna 1601 linnan tileihin merkittiin kolme veranvanuttajaa: Tapani, Klemetti ja Jaakko. Heistä vain Tapani Matinpoika toimi Halisissa. Hänelle toimitettiin ravinnoksi 10 ½ tynnyriä rukiita, 5 ½ tynnyriä maltaita, kolme tynnyriä kauruja, seitsemän kappaa papuja, kolme naulaa humaloita, neljä naulaa voita, 6 ½ leiviskää suolaa, kolme leiviskää kuivia haukia, tynnyri kaksi leiviskää silakkaa ja kahdeksan leiviskää tuoretta lihaa.⁸⁶ Seuraavana vuonna Tapani vietti koskella kuusi kuukautta ja Yrjö Tuomonpoika viisi kuukautta.⁸⁷ Kun Tapani sitten kuoli pitkän palveluksen jälkeen, määräsi käskynhal-

79 KA 1507:109. Punta = neljä tynnyriä; yksi tynnyri viljaa = 165 litraa, kappa = 5,5 litraa.

80 KA 1507:132. Kyynärä = 59,38 cm.

81 KA 1506:61, 61v, 63, 65.

82 KA 1511:47v.

83 KA 1511: 71, 72v.

84 KA 1532:14.

85 KA 1578:73.

86 KA 1601:11, 52v.

87 KA 1613:30v.

tija maksettavaksi 13. toukokuuta 1603 linnan varastoista hänen hautajaisiaan varten neljäosan tynnyriä leipää, puoli leiviskää lihaa, kaksi naulaa voita ja puoli leiviskää suolakalaa.⁸⁸

Vielä vuonna 1604 veranvanuttajille rakennettiin koskelle uusi tupa ja annettiin neljä uutta verkkampaa.⁸⁹ Vuonna 1604 ilmoitetaan selvästi, että vanuttajat suorittivat kutomistyönkin Halisten koskella.⁹⁰ Tuotanto oli siis siirtynyt kokonaan pois linnasta. Tosin esimerkiksi vuotta myöhemmin nämä kaksi miestä valmistivat vain kolme pakkaa ja vuonna 1606 neljä pakkaa Halisten verkkaa.⁹¹ Samaan aikaan kudontatupaan toimitettiin kaksi leiviskää tankorautaa ja valkkimyllyyn akselitukki ja kaksi siipeä vesipyörää varten.⁹² Vielä vuonna 1612 koskella oli työssä kaksi vanuttajaa yhteensä neljä kuukautta.⁹³ Linnan manttaaliluetteloon merkittiin samana vuonna ainoastaan yksi vanuttaja vain kuuden viikon ja neljän päivän ajaksi.⁹⁴

Turun eli Halisten verka

Kustaa Vaasan kiinnostus kotimaisen tuotannon lisäämiseen oli oikeutettu. Turun linnan ostettiin esimerkiksi vuonna 1546 englantilaista ja lyypekkiläistä verkkaa 514 markalla. Vanhastaan varastossa oli jo mm. lyypekkiläistä ja flaamilaista verkkaa.⁹⁵ Suuret määrät verkkaa tarvittiin vuosipalkkaisen linnan palvelusväen palkkoihin, joihin kuuluivat erisuuruiset määrät verkkaa pukukankaiksi. Myös karkeampaa sarkaa ja palttinaa annettiin palkkoina. Vuonna 1546 linnaa kohtasi onnettomuus, kun Turun kaupungin palossa tuhoutui 400 kynnärää siellä linnan laskuun kudottua palttinaa.⁹⁶ Jo vuonna 1547 kutomon perustaminen alkoi tuottaa tulosta, sillä linnan fatabuuriin voitiin tilittää 16 pakkaa linnassa kudottua verkkaa.⁹⁷ Samana vuonna kankurintuvan varasto käsitti kuitenkin pelkästään englantilaista villaa ja loimilankaa.⁹⁸

Turun verka, joksi linnassa ja mahdollisesti myös kaupungissa kudottua ja vanutettua verkkaa kutsuttiin, aloitti voittokulkunsa 1550-luvun alussa. Turun verkkaa oli linnan fatabuurissa vuonna 1549 noin 266 metriä.⁹⁹ Vuonna 1550 linnan varastoissa oli sitä

88 KA 1628:31v.

89 KA 1638:38v.

90 KA 1639:28.

91 KA 1654:28, 1655:57.

92 KA 1655:66v.

93 KA 1749:12v.

94 KA 1749:22v.

95 KA 497:39v–40, 503b:53v.

96 KA 503b:93.

97 KA 505:109.

98 KA 505:116.

99 KA 513:19v.

valkoisena, mustana, vihreänä ja vaaleanharmaana.¹⁰⁰ Itse Hannu Vantmakare tosin sai palkkanaan englantilaista verkkaa noin seitsemän metriä.¹⁰¹ Vuoden 1550 inventaariin voitiin kirjata, että linnassa oli kudottu vuoden mittaisen tilikauden aikana noin 450 metriä Turun verkkaa ja sitä oli varastossa vanhastaan jo 578 metriä.¹⁰² Kyseisenä vuonna Turun linnasta voitiin lähettää Tukholman linnaan 724 metriä Turun verkkaa. Kun sitä annettiin vielä linnan palvelijoille, luovutettiin fatabuurista kaikkiaan 816 metriä kyseistä kangasta.¹⁰³ Tästä lähtien Turun verkkaa jaettiin joka vuosi linnan palvelusväelle. Vuoteen 1552 mennessä oli päästy siihen tilanteeseen, että linnan verkavarastot käsittivät 2 118 metriä Turun verkkaa ja vain 19 metriä erityyppisiä saksalaisia verkkakankaita.¹⁰⁴

Palvelusväki ei toki ollut ainoa henkilöryhmä, jolle verka kelpasi vaatetuksiksi. Syyskuun 24. päivänä 1552 kuitattiin annetuksi sotapäällikkö Henrik Klaunpojalle (Horn) ja hänen sotamiehilleen, jotka olivat kuninkaallisen majesteetin palveluksessa, neljää eri väriä verkkaa. Yhteensä sitä jaettiin 744 metriä, josta mustaa oli 512 metriä, tuhkan väristä 314 metriä, harmaata 174 metriä ja punaista 82 metriä.¹⁰⁵ Vuoden 1553 tilitykseen vietiin varastosta verkkaa 1 443 metriä ja vain 17 metriä oli ulkomaista tuotantoa Saksasta ja Englannista.¹⁰⁶ Seuraavan vuoden varasto käsitti 2 366 metriä verkkaa ja siitä oli ulkolaista tekoa 923 metriä. Kun Kankaisten Henrik Klaunpoika sai linnasta verkkaa samana vuonna, oli se Turun verkkaa.¹⁰⁷ Hornin sukulainen Joensuun herra Klaus Kristerinpoika (Horn), toinen sotapäällikkö, sai vuonna 1554 sotajoukoilleen 272 metriä turkulaista kudontatuotetta.¹⁰⁸ Vuonna 1584 verkkaa annettiin 36 venäläiselle pajarille palvelijoinen, kun heidät lähetettiin Turusta kevätkylmällä Narvaan vaihdettavaksi ruotsalaisiin sotavankeihin.¹⁰⁹

Kudotun ja linnasta annetun Turun veran määrät pysyivät korkeina koko 1550-luvun. Esimerkiksi vuonna 1557 jaettiin Sipi Pietinpojan joukoille 525 metriä, herttuallisen oriinratsastajan hoviväelle 131 sekä tallirengille ja kokkipojalle yhteisesti ainoastaan 2,4 metriä Turun verkkaa.¹¹⁰ Palkkana tai vaatetusapuna annetun veran määrä oli suoraan verrannollinen henkilön asemaan linnan hierarkiassa. Mitä korkeampi se oli, sitä koreampi oli veran väri ja kankaan pituus reippaampi. Esimerkiksi itse verka-

100 KA 521:19v.

101 KA 513:43.

102 KA 521:29.

103 KA 521:59.

104 KA 535:16–16v.

105 KA 544:41v.

106 KA 542:7.

107 KA 559:14v, 559:16.

108 KA 559:15.

109 KA 1427:62.

110 KA 642:44.

Nota

fatabuurivaimot

Justina Anna	8 ad	grönn Eng
Helga andersdotter	7 ad	
Ingrid andersdotter	7 ad	
Anna Jonsdotter	7 ad	
Valborg Olofsdotter	7 ad	
Soradea Jacobdotter	5 ad	grönn Eng
Valborg Jacobdotter	6 ad	grönn Eng
Kailla Marinsdotter	6 ad	grönn Braka
Margareta Mattsdotter	6 ad	grönn Braka

Effa Sasse Margareta
Björnsdotter

Lög till förförre g. p. l. n. n.

Grönn Eng	42 ad
Grönn Braka	12 ad
Grönn Eng	5 ad

Turun linnassa palkkalistoilla olleet fatabuurivaimot, jotka huolehtivat linnan kangas- ja käyttötavara-varastoista, saivat osan vuosipalkkaansa kankaina. KA 113:44v.

kankurin tuvassa työskennelleet saivat vuonna 1571 tehtäviensä vaativuuden mukaan verkaa seuraavasti: kankuri Esko Pertunpoika 14,25 metriä, kankuri Matti Martinpoika 9,5 metriä ja Matti Simonpoika sekä Esko Erkinpoika kumpikin kuusi metriä.¹¹¹ Vuonna 1568 linnan palvelusväki sai palkaksi Turun verkaa kaikkiaan 364,7 metriä.¹¹²

Tuotannossa tapahtui tilapäinen notkahdus, sillä vuonna 1569 Turun verkaa kudottiin 446 metriä, mutta vuonna 1572 vain yksi pakka. Jälkimmäisenä vuonna verkaa oli vielä varastossa, sillä sitä annettiin palkkoina 539 metriä. Varastot oli tyhjennetty pohjia myöten, sillä seuraavaa vuotta varten jäi vain yksi ainoa pakka.¹¹³ 1570-luvun alkupuolelta alkaakin uusi kausi. Verkaa ei pidetty enää varastossa suuria määriä, vaan elettiin

111 KA 1160:1v.

112 KA 1095:42.

113 KA 1187:4, 6; KA 1191:4v. Varastoon jäi 12 pakkaa, jokaisessa pakassa oli 24 metriä kangasta; KA 1216:56v.

pikemminkin kädestä suuhun. Vuonna 1573 linnassa kudottiin 871 metriä, ja palkkoina annettiin kaikkiaan 1 171 metriä. Jäännös saatiin kuninkaankartanoissa kudotusta verasta, joka oli toimitettu linnaan.¹¹⁴ Linnan palkkaluettelon mukaan jouduttiin lisäksi siirtymään osittain ulkomaalaisen veran tuontiin, sillä esimerkiksi verkakankurit ja Halisten myllärit saivat palkkansa englantilaisena verkana.¹¹⁵

Turun veran rakenteesta saadaan tarkempia tietoja vuonna 1576. Tuolloin 136 kiloa villaa valmistui yhdeksäksi pakaksi Turun verkkaa. Niissä oli yhteensä 213,8 metriä kangasta. Siten metri kangasta painoi noin 600 grammaa. Pakkaan kangasta meni keskimäärin 23,75 metriä. Koska kangas kudottiin tuolloin vielä kapeissa kangaspuissa, sen leveys oli keskimäärin 60 cm. Pakan pituus näyttää olleen melko tasaisesti eri vuosina 24 metriä. Vaihtelua oli 22 metristä 26 metriin.¹¹⁶ Vuonna 1599 Halisten verassa oli kaksi naulaa villaa kyynärässä.¹¹⁷ Samalla kun veran valmistuksessa siirryttiin uudelleen taktiikkaan pienine varastoineen, muuttui veran nimikin. Kun se oli aiemmin ollut Turun verkkaa, ryhdyttiin sitä nyt kutsumaan Halisten veraksi. Tätä nimitystä käytettiin ensi kertaa rinnan vanhan nimen kanssa vuonna 1576.¹¹⁸ Tämä liittyi siihen, että kankaan tuotannon painopiste siirtyi linnan kankurintuvasta Halisiin. Vuonna 1577 nimenomaan mainittiin, että Esko Vantmakare oli valmistanut Halisten laitoksessa (*wedh Halis werk*) 12 pakkaa à 40 kyynärää Halisten verkkaa.¹¹⁹ Samana vuonna toimitettiin linnasta Halisiin verkakankurin neljälle työntekijälle ruokatarpeita.¹²⁰ Kudotun veran määrät jäivät pieniksi, esimerkiksi vuonna 1579 verkkaa valmistui vain 196 metriä. Sen sijaan sitä kerättiin linnaan muilta kutojilta 666,5 metriä.¹²¹

Vielä 1600-luvun alkuvuosina Halisten verkkaa kudottiin vuosittain noin 150–200 metriä, mutta vuoden 1605 jälkeen tuotanto väheni huomattavasti pudoten vuosittaiseen noin 40 metriin.¹²² Vuonna 1600 koskella toimi kaksi verantekijää ja heidän renkinsä,¹²³ mutta viimeistään vuodesta 1603 enää kaksi kutojaa.¹²⁴ Vuonna 1612 koskella oli edelleen kaksi kutojaa, joista toinen oleskeli kyseisenä vuonna linnan manttaaliluettelon mukaan linnassa kuusi viikkoa ja neljä päivää.¹²⁵ Säilyneissä linnan tileissä Halisten verka mainitaan viimeisen kerran vuonna 1617, jolloin sitä oli varastossa 95

114 KA 1216:54, 56.

115 KA 1221:2–3.

116 KA 1293:44v.

117 KA 1578:73.

118 KA 1300:5v.

119 KA 1312:56.

120 KA 1313:20.

121 KA 1347:70–70v.

122 KA 1612:59v, 1627:41v, 1638:30, 1654:28, 1655:57.

123 KA 1585:207.

124 KA 1628:61v.

125 KA 1749:22v.

metriä.¹²⁶ Tuotanto päättyi viimeistään vuoteen 1635 mennessä, sillä sen jälkeen koski vuokrattiin Turun kaupungille, eikä se jatkanut enää kutomista. Halisten verka jäi kuitenkin edelleen turkulaisten käyttöön, sillä kalliita kankaita pyrittiin suojelemaan kulumiselta tarkoin. Esimerkiksi lokakuussa 1641 käsiteltiin oikeusjuttua, jossa lasimestari Yrjö Matinpojan isä Matti Pisshattu vaati perintöä vaimonsa sukulaisilta. Perintöön kuului myös Halisten verkaa, jota ei ollut valmistettu vaatteiksi.¹²⁷ Toimintaa yritettiin elvyttää, mutta kaupungista ei löytynyt riittävän halukasta yrittäjää, ja laitosta käytettiin jatkossa säämiskänahan valmistukseen.¹²⁸

Halisten myllyt 1600-luvulta Erik Julinin aikaan vuoteen 1824

Kuningas Kustaa II Aadolf jätti vuoden 1625 valtiopäiville esityksen jauhatusveron eli myllytullin kantamisesta. Se oli määrä maksaa jokaisesta jauhatettavaksi tuotavasta viljaerästä, siis samalla tavalla kuin aiempi jauhatuspalkkiokin, mistä vero lienee saanut tullin nimen. Valtakunnan myllyolot huomioon ottaen oli selvää, ettei jauhatusveroa voitaisi kantaa tyydyttävästi muutoin kuin keskittämällä kaikki jauhatus suuriin tullimyllyihin. Käsikivet ja pienet jalkamyllyt oli siis saatava pois käytöstä. Kun papisto ja rahvas valittivat pitkistä myllymatkoista ja jauhojen puutteesta, sallittiin käsikivien käyttö vuoteen 1628 asti.¹²⁹

Vuonna 1627 Kustaa II Aadolf muistutti käskynhaltija Nils Bielkeä siitä, että joka kihlakuntaan oli tarkoitus rakentaa ainakin yksi kruununmylly. Rakennustoiminta ei ottanut menestystäkseen, sillä Turun käskynhaltija Henrik Stubbe kirjoitti Tukholmaan vuonna 1633:

Ne, jotka ovat määrätty myllyjen rakentajiksi, ovat hajottaneet talonpoikien myllyt ja rakentaneet sijaan kuninkaan veromyllyjä, joiden padot ja sisustukset on tehty niin huonosti, ettei niissä ole jauhettu tänä kesänä mitään, eikä niissä tänä syksynä paljon jauhatakaan.¹³⁰

126 KA 1796:9v.

127 TKA (Turun kaupunginarkisto), TRO (Turun raastuvanoikeuden pöytäkirja) BIa 13, 25.10.1641: 21.

128 Von Bonsdorff 1899: 100.

129 Aaltonen 1944: 25–26.

130 Aaltonen 1944: 23–24.

1600-luku Halisissa

Halistenkoskeen liittyvät Turun linnantilien asiakirjat on revitty joskus 1900-luvun alussa irti niteestään. Asiakirjoissa on sen vuoksi aukko 1610-luvulta 1630-luvulle. Kosken omistussuhteet ja toiminta olivat muuttumassa, kun niistä saadaan seuraavan kerran tietoa. Kuningatar Kristiina lahjoitti Turun maistraatin palkkauksen vahvistamiseksi 21. marraskuuta 1635 Puolalan ja Kanisten tilojen isäntien maksamat verot sekä Halisten myllypaikan. Kaupungin oli tosin maksettava edelleen kruunulle myllytullimaksut. Heinäkuussa 1636 hallitsija vastasi Turun kaupungin valtiopäivävalitukseen, jossa maistraatti oli anonut Halisten valkkimyllyä itselleen kaupunkiin perustettavan säämiskänvalmistamon tarpeisiin. Kaupunki sai myllyn sillä ehdolla, että se rakentaisi paikalle kunnollisen myllyn. Tammikuun 20. päivänä 1645 lahjoitus uusittiin sillä ehdolla, että kaupunki maksaisi valkista eli tampista vuotuista veroa kruunulle kolme tynnyriä jauhoja. Vuonna 1650 tämäkin vero lahjoitettiin kaupungille. Lahjoitusta laajennettiin vielä 8. marraskuuta 1650 muun muassa kahdella Halisten kylän tilalla. Tuolloin Markus Komosen ja Perttu Frantsin tilat joutuivat kaupungin haltuun.¹³¹ Jo vuoden 1634 kesäkuussa Perttu Erkinpoika Frantsi määrättiin toimittamaan Turun linnaan vuokraamansa Halisten myllyn välineet. Samana päivänä (23.6.1634) Markus Komonen vaati itselleen osuutta myllyyn, jota Frantsi hallitsi heidän peltojensa alapuolella koskella. Oikeus myönsi osuuden myllystä myös kylän kolmannelle talolliselle Kreki Matinpoika Tätilälle.¹³²

Tämän päätöksen perusteella pyrki professori ja kirkkoherra Andreas Petraeus saamaan Halisten myllypaikan haltuunsa vielä vuonna 1687, sillä hän katsoi sen kuuluvan ratsutilaansa Halisten kylässä. Raatimies Johan Miltopaeus valitti professorin polkevan kaupungin privilegioita, sillä juuri kaupunki oli maanomistaja koskella. Raatimies onnistui osoittamaan, ettei yhdeltäkään Halisten kolmesta talosta peritty myllytullia kruunulle, vaan ne oli lahjoitettu kaupungille. Raatimies esitti oikeudelle edellä mainitut kaupungin saamat privilegiokirjat sekä professorin 21. marraskuuta 1660 hallitsijalta saaman vastauksen, jonka mukaan hän ei saanut perustaa myllyä koskeen. Lisäksi hallitsija oli vielä vahvistanut uudelleen 15. huhtikuuta 1676 kaikki kaupungin Halistenkoskea ja kylää koskevat privilegit. Professori ilmoitti olleensa asiasta tietämätön. Todistajana kuultu 70-vuotias ruskolainen lautamies Yrjö Tuomonpoika kertoi, että Halisten pientä jalkamyllyä oli vuokrannut kruunulta ennen kaupungin hallinta-aikaa Raunistulan Perttu (myöhempi Perttu Frantsi Halisista). Mylly oli rakennettu kuverööri Per Brahen aikana, mutta Halisten taloilla ei ollut siihen mitään oikeutta.¹³³

Kaupunki tarttui Halisten myllypaikan hyödyntämiseen nopeasti. Jo 4. toukokuuta 1636 raati sopi myllynrakennusmestari Niilo Kissalan kanssa siitä, että tämä rakentaisi

131 Von Bonsdorff 1899: 63, 100, 103, 111.

132 KA, Maarian käräjät 23.6.1634: 136.

133 Rasion ja Kaarinan käräjät 26.–29.1.1687: 97–101.

Halisten toisen myllyn uudelleen 280 kuparitaalarin palkkiota vastaan.¹³⁴ Lokakuussa 1638 muurarimestari Matti Huiskar päästettiin vankeudesta hänen luvattuun maksaa muille Halisten myllyillä toimineille muurareille näiden osan palkasta.¹³⁵ Samana vuonna kaupunki palkkasi Halisiin mylläriksi 50 kuparitaalarin vuosipalkalla myllynrakennusmestari Perttu Uotinpojan. Hän vannoi mylläriinvalansa 10. maaliskuuta 1638.¹³⁶

Toiselle myllylle palkattiin saman vuoden toukokuussa sadan kuparitaalarin vuosipalkalla Kristian Jöött. Hänelle luvattiin vielä erikseen korvaus niistä korjaustoista, joita hän suorittaisi myllyllä.¹³⁷ Maaliskuussa 1641 valitti kruunun vanha mylläri Halisista, että hän oli nähnyt Halisten talollisen Perttu Erkinpojan särkevän poikansa kanssa kaupungin myllypadon. Tämä oli hänen mukaansa tapahtunut yli kymmenen kertaa. Samalla mylläri valitti sitä, että eräs laivamies ja Kaarinan lukkari olivat tutkineet hänen tupansa Halisissa. He olivat epäilleet, että hänen sisarenpoikansa Matti Lassinpoika, joka oli karannut vankeudesta, oli piilottanut varastettua tavaraa hänen luokseen.¹³⁸ Halisten mylläreiden tulikin olla nuhteettomia kaupungille vannomansa valan mukaan.

Jatkossa myllyt pyrittiin vuokraamaan kaupungin porvareille. Heistä olivat luonnollisesti leipurit ensimmäisellä sijalla. Kesäkuussa 1653 raati vuokrasi toisen Halisten myllyistä kaupungin leipureille kuuden vuoden ajaksi 550 kuparitaalarin vuosivuokraa vastaan. Vuokra oli suoritettava kolmessa erässä vuosittain. Vuokra-ajan umpeuduttua leipurien tuli hankkia myllyyn uudet hyvät kivet.¹³⁹ Vuonna 1659 alennettiin leipureiden Märten Depnerin ja Antti Erkinpoika Bagaren vuosivuokraa 80 kuparitaalarilla, sillä he olivat kärsineet vahinkoa vuokrattuaan myllyn, jonka pato ei ollut valmis vuokra-ajan alkaessa.¹⁴⁰ Kyseessä oli Maarian mylly, sillä samana vuonna vuokrattiin Kaarinan kolme kiviparia käsittänyt mylly Halisten kylän Kreki Tätälälle sadan hopeataalarin vuosivuokralla.¹⁴¹

Maaliskuussa 1659 Märten Depner ja Antti Bagare valittivat siitä, että mylläri Hannu Yrjänpoika, jolle he olivat vuokranneet oikeutensa myllyyn, oli heille velkaa vuodesta 1656 lähtien 138 kuparitaalaria vuokraa. Hannu Yrjänpoika oli ainoastaan haukkunut heitä ja jättänyt summan suorittamatta. Siksi leipuritkaan eivät voineet maksaa kaupungille. Synä vuokran puuttumiseen oli se, että Maarian puolella sijainnutta tamppimylly-

134 TKA, TRO BIa 8, 4.5.1636: 57.

135 TKA, TRO BIa 10, 8.10.1638: 157v.

136 TKA, TRO BIa 10, 7.3.1638: 27v. Koska Halisten myllyt kuuluivat kruunulle ja myöhemmin kaupungille, oli mylläriin vannottava vala siitä, että hän pitäytyi sopimuksessa ja suoritti työnantajansa määräämät tehtävät kunnolla. Vala vastasi nykyistä työsopimusta.

137 TKA, TRO BIa 10, 28.5.1638: 69v.

138 TKA, TRO BIa 13, 29.3.1641: 231.

139 TKA, TRO BIa 23, 13.6.1653: 178.

140 TKA, TRO BIa 29, 28.2.1659: 58.

141 TKA, TRO BIa 29, 27.8.1659: 320.

Turun leipurit saivat Halistenkosken vuokralle vuonna 1653. TKA TRO BIa 23, 13.6.1653: 178.

Turun leipurit saivat Halistenkosken vuokralle vuonna 1653. TKA TRO BIa 23, 13.6.1653: 178.

raansa. Elokuun alussa 1659 oli Kreki Tätilän edeltäjä mylläri Hannu Yrjänpoika jättänyt myllänsä ja vienyt mukanaan huomattavan osan kaupungille kuuluneesta vuokrasta. Hänen luonaan asunut Kustaa Uotinpoika kertoi, että mylläri oli vaimoineen laittanut myllykapat ja vaatteensa suureen vatiin, johon korpraali Lasse Antinpoika Lundh oli painanut sinettinsä. Kaarinan Nummen kylän talollinen Klemetti oli kuljettanut vadin sitten härkäparilla korpraalin majapaikkaan Turkuun. Vati oli lähetetty edelleen Tukholmaan. Myllärin tai tämän vaimon olinpaikasta hän ei sen sijaan tiennyt mitään.¹⁴³

Elokuussa 1662 eteläinen eli Kaarinan mylly vuokrattiin turkulaiselle Jaakko Lassinpoika Maskille sadan hopeataalarin vuosivuokralla. Tarvittaviin korjauksiin raati hankki rakennusaineet, mutta vuokraaja suoritti itse työn.¹⁴⁴ Kun Maski pyysi seuraavana vuonna vuokrasopimuksensa jatkamista, hänelle ilmoitettiin, että mylly oli jo vuokrattu toiselle.¹⁴⁵ Vuonna 1670 jatkettiin raatimies Perttu Yrjänpojan vuokratuuta kahdella vuodella 400 kuparitaalarin vuosivuokralla. Hänen vuokrasopimuksensa mukaan padon korjaukset suoritti kaupunki, mutta myllän korjaukskustannukset olivat hänen vastuullaan.¹⁴⁶ Vuonna 1679 ehdotti eversti Karl Falckenberg, että kaupunki perustaisi tamppimyllyn koskelle paikkakunnalla kuninkaan puolesta kudotun hienon ja karkean palttinan käsittelyä varten. Hän ehdotti, että kaupunki voisi viedä tullitta hienomman palttinan minne halusi.¹⁴⁷

Kaupungin porvarit kävivät ahkerasti jauhattamassa Halisissa, eikä vaikeuksilta aina vältytty. Vuonna 1659 valtaporvari Anders Merthen valitti, että miekkaseppä Salomon Svärdsfejaren vaimo oli vienyt häneltä tynnyrillisen jauhoja Halisista. Pariskunta puolustautui sanoen, että vaimo oli vienyt Halisiin kahdeksan tynnyriä rukiita jauhettavaksi

142 TKA, TRO BIa 29, 28.3.1659: 181–182.

143 TKA, TRO BIa 29, 6.8.1659: 317.

144 TKA, TRO BIa 32, 16.8.1662: 313.

145 TKA, TRO BIa 33, 5.8.1663: 452.

146 TKA, TRO BIa 40, 18.8.1670: 439.

147 TKA, TRO BIa 47, 22.5.1679: 262.

ja tuonut sieltä pois ainoastaan tullatut omat jauhonsa. Merthenin renki Lasse Pietinpoika kertoi jauhaneensa myllyssä kaksi tynnyriä viljaa ja jättäneensä säkit sinne palatessaan kotiin. Kun hän meni noutamaan jauhoja, oli yksi säkillinen puuttunut. Rengin kysymykseen mylläri Hannu Yrjänpojan vaimo oli vastannut Svärdsfejaren vaimon vienneen säkin. Myllärin vaimo sanoi vielä kieltäneensä tätä ottamasta toisen jauhoja. Merthenin renki oli tunnistanut Svärdsfejaren luona säkin isäntänsä omaisuudeksi, mutta tämä väitti sen kuuluvan räätälimestari Hans Kortinpojalle.

Svärdsfejare sanoi jauhattaneensa lesimättömiä jauhoja toisin kuin Merthen, jonka jauhot olivat lesittyjä. Hänen talossaan ei myöskään ollut lesittyjä jauhoja, joten hän ei ollut vienyt tämän jauhoja. Svärdsfejare sanoi vielä, että mikäli hän olisi vienyt toisen jauhot, saisi häneltä ottaa hänen talonsa ja kaiken omaisuutensa. Merthen kielsi syyttäneensä vastapuoltaan varkaudesta, sillä hän oli vain toistanut renkinsä ja myllärin sanoja. Renki oli kysyttyään puuttuvaa säkkiä lähtenyt veneellä kaupunkiin ja laskenut Svärdsfejaren talon alapuolelle. Tämän tuvassa hän oli tunnistanut säkin, mutta pariskunta oli ajanut hänet haukkumasanojen säestämänä ulos talosta. Lopulta raastuvan-oikeus totesi, että koska mylläriellä oli hallussaan myllyn avain, olisi hänen tullut pitää parempi huoli jauhattajien omaisuudesta. Siksi hänet tuomittiin korvaamaan kadonneet jauhot Merthenille.¹⁴⁸

Helmikuussa 1685 Halisten jalkamyllyn mylläri Juho Martinpoika kertoi, että mylly oli ollut pysähdyksissä edellisen kesän ja syksyn kovan kuivuuden vuoksi. Viljaa hän oli kyennyt jauhamaan vain puolet tavallisesta määrästä. Koska raatikin tiesi tämän todeksi, suostui se alentamaan kuluvan vuoden vuokraa puolella eli 30 kuparitaalarilla.¹⁴⁹ Samassa kuussa kauppias Jonas Roslijn syytti Juho Martinpoikaa siitä, että tämä oli jättänyt toimittamatta hänelle viisi tynnyriä niistä 105 viljatynnyristä, jotka hän oli toimittanut Halisten myllyyn. Juho puolustautui sanomalla, ettei hän ollut itse myllyllä, kun Roslijnin palvelijat toivat sinne tynnyreitä. Palvelijat olivat jättäneet tynnyreitä oman halunsa mukaan, joten kyseisiä tynnyreitä hän ei ollut koskaan saanut.

Juho Martinpoika esitti myös tullikirjuri Heikki Berin kuitenkin siitä, että Roslijn oli toimittanut vain 98 tynnyriä viljaa. Niistä mylläri oli jauhanut 93 ½ tynnyrillistä jauhoja ja toimittanut ne takaisin. Tullina niistä tuli maksaa 23 taalaria 12 äyriä kuparirahaa, mutta mylläri oli saanut vain kuusi taalaria. Oikeus katsoi asian toteen näytetyksi ja määräsi Roslijnin maksamaan jäännöksen.¹⁵⁰ Toukokuussa 1685 Matts Rauch, kauppias Johan Rancken ja Johan Merthen valittivat, ettei Juho Martinpoika halunnut jauhaa heidän vähäisiä kotitarvejauhojaan, vaan keskittyi vain suuriin eriin saadakseen

148 TKA, TRO BIa 29, 28.3.1659: 161–168.

149 TKA, TRO BIa 53, 7.2.1685: 23–24.

150 TKA, TRO BIa 53, 21.2.1685: 60–61. Turku oli ympäröity 1620-luvulla tulliaidalla, jonka porttien läpi kuljetetuista kauppatavaroista tuli maksaa kruunulle ns. pikkutulli eli sisämaantulli. Tullikirjuri Heikki Ber palveli siten joko Hämeentullissa tai Aninkaistentullissa, joita kahta kautta kaupungista kuljettiin Halisten myllylle.

voittoa. Mylläri määrättiin jauhamaan sekä köyhille että rikkaille heidän kotitarpeekseen. Lisäksi hänen tuli pysytellä myllyllä kun siellä oli jauhattajia. Nämä eivät saaneet käyttää myllyä omin päin.¹⁵¹

Lokakuaisena sunnuntaina 1686 oli Halisten mylläri Erkki Martinpoika palaamassa ratsumies Juho Lassinpojan kanssa Lassi Pyrrin luota Ryssänmäen ja Hämeentullin kautta kotiinsa Halisiin. Ryssänmäellä miehet yhyttivät kaksi halikkolaista sotamiestä, Ruuhikosken Matti Heikinpojan ja Alakydön Juho Yrjänpojan, varkaista Esko Ringaren luota. Matti oli ollut repimässä aitan kattoa ja Juho vahdissa alhaalla. Kun miesten välille oli tullut suukopua, oli Juho lyönyt myllärielle miekallaan päähän haavan, joka vaati väliskärin hoitoa. Juho koetti puolustautua sillä, että myllärikin oli lyönyt häntä miekallaan oikeaan käteen. Koska mylläri makasi vielä sairaana, toi hänen vaimonsa Liisa Heikintytär oikeuteen varastetut tavarat, joiden perusteella miehet tuomittiin sakkoihin.¹⁵²

Vuoteen 1707 mennessä Halisten myllyt olivat päässeet rappeutumaan leväperäisen hoidon vuoksi. Helmikuun 20. päivänä 1707 tuli osa kaupungin kirvesmiehistä oikeuteen ja he pyysivät tarkkaan harkittuaan sata hopeataalaria palkakseen siitä työstä, jonka he aikoivat aloittaa seuraavana päivänä Halisten myllyillä.¹⁵³ Huhtikuun alussa lähetettiin pormestari Anders Prytz sekä porvarit Mikko Windi ja Mikko Kulho arvioimaan valmistunut rakennustyö.¹⁵⁴ Saman vuoden syksyllä raatimies Adolf Wittfooth sanoi olevansa syytön siihen, että Halisten mylly oli hoitamattomana luhistunut. Hänen mukaansa pormestari Prytz oli siitä vastuussa, koska hänen vastuullaan olivat raadin päätökset. Prytz puolestaan ilmoitti, ettei hänellä ollut kosken kanssa muuta tekemistä, kuin että hän keräsi siitä tulevat vuokratulot.¹⁵⁵

Joulukuussa raatimies Anders Lindh ilmoitti, etteivät Halisten koskea vuokraavat tulisi korjaamaan sen myllylaitoksia. Oikeuspormestari Johan Phoenix vaatikin sitten ennen hänen aikaansa raadissa istuneita korvaamaan laiminlyöntiensä ja valvonnan puutteen aiheuttamat vahingot.¹⁵⁶ Isonvihan kymmenisen vuotta kestänyt venäläisten miehitys tuhosi lopullisesti Halisten laitokset, sillä raati ja porvaristo olivat vihollista paossa Ruotsissa, eikä kukaan huolehtinut niistä ennen rauhan solmimista 1721.

151 TKA, TRO BIa 53, 4.5.1685: 224.

152 TKA, TRO BIa 54, 16.10.1686: 657–659.

153 TKA, TRO BIa 75, 20.2.1707: 75v.

154 TKA, TRO BIa 75, 3.4.1707: 214v.

155 TKA, TRO BIa 75, 18.11.1707: 957v.

156 TKA, TRO BIa 75, 20.12.1707: 1116v.

Halisten myllyt 1700-luvulla

Kauppiaat Hans Henrik, Gustaf Adolf ja Joachim Wittfooth kertoivat huhtikuussa 1742, että heidän isänsä Gustaf Wittfooth oli vuokrannut Halisten kosken kaupungilta 1. helmikuuta 1722. Hänen kuolemansa jälkeen kosken laitokset otti vastuulleen 20. joulukuuta 1723 heidän äitinsä Katarina Haveman, joka jatkoi heidän isänsä kauppa-liikettä. Äiti myös uusi tuolloin kosken 20 vuoden vuokra-ajan. Toukokuun 19. päivänä 1731 pormestari Tolpo kertoi keskustelleensa edellisenä päivänä madame Havemanin kanssa siitä kirjeestä, jonka maistraatti oli hänelle lähettänyt 12. maaliskuuta samana vuonna. Madame oli tehnyt sopimuksen, jonka mukaan hän rakennuttaisi koskelle hyvän tamppimyllyn, minkä hän aikoikin tehdä. Maistraatti vakuutti hänelle, että hän saisi nauttia sen yksin ilman, että hänen poikansa tai muut perilliset saisivat siihen osaa.¹⁵⁷ Maaliskuussa 1732 kysyttiin mylläri Antti Engmanilta, oliko hän antanut tuot-taa koskelle joitakin rakennustarpeita korjauksia varten. Mylläri kielsi näin tapahtu-neen. Hän kertoi, että koskella oli käytössä kolme kiviparia ja että rakennukset olisivat rapistuneet enemmänkin, ellei hän olisi itse korjannut niitä.¹⁵⁸

Huhtikuussa 1742 veljekset Wittfooth ilmoittivat, että sopimuksen mukaan kosken laitoksista maksettiin vuodessa vain 200 kuparitaalaria, sillä ne olivat pahasti rappeu-tuneet. Vuokraa voitiin sopimuksen mukaan korottaa vuokra-ajan umpeuduttua ja sopimus samalla uusia. Koska he olivat korjanneet kelvottomat rakennukset hyvään kuntoon ja koskesta oli peritty viime vuosina 600 kuparitaalaria vuodessa, he pyysivät saada vuokrata sen uudelleen. Vuokran korotusta he pitivät kuitenkin mahdottomana sota-ajan (pikkuviha) ja sen takia, että he olivat viime aikoina uhranneet siihen enem-män kuin se tuotti.¹⁵⁹

Pari päivää myöhemmin maistraatti vastasi heille, ettei kaupunki voinut suostua heidän ehdottamaansa 300 kuparitaalarin vuosivuokraan. Veljekset sanoivat sopimuk-sensa irti ja ilmoittivat, että kyseisestä päivästä lähtien kaikki rakennuksille tapahtuneet vahingot koituisivat kaupungille. Raati vaati kuitenkin asiallisen katselmuksen raken-nuksista ennen vastuuvapauden myöntämistä.¹⁶⁰ Kauppias Hans Henrik Wittfoothia kehoitettiin toukokuussa 1742 hankkimaan myllyyn uusi akselitukki edellisen särky-neen tilalle. Hän ilmoitti, ettei ollut vielä saanut sopivaa käsiinsä, mutta hankkisi sen heti kun se olisi mahdollista.¹⁶¹

Katselmus järjestettiin 2. kesäkuuta 1742. Sen mukaan isä Gustaf Wittfooth oli vuo-den 1722 vuokrasopimuksensa mukaan velvoitettu rakentamaan koskelle sodan rau-nioittamat kaksi myllyä, tamppimyllyn, myllärintuvat ja -aitat sekä aitat myllytettävien

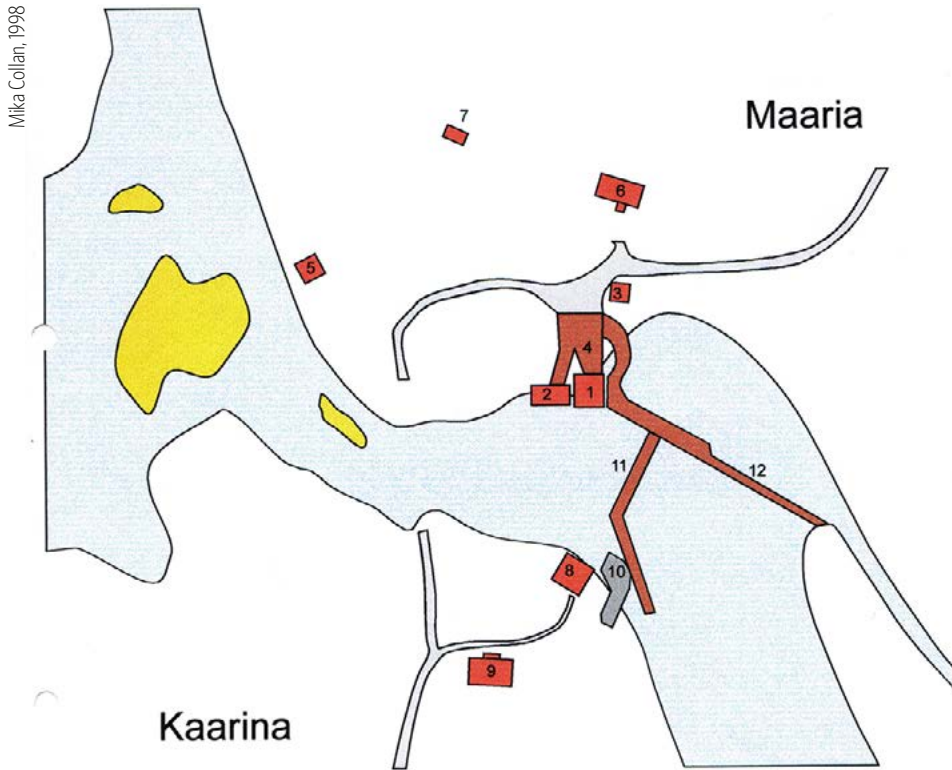
157 TKA, TRO BIa 89, 19.5.1731, § 9: 768–769; sama, BIa 100, 17.4.1742, § 12: 565–567.

158 TKA, TRO BIa 90, 4.3.1732, § 3: 131.

159 TKA, TRO BIa 100, 17.4.1742, § 12: 565–567.

160 TKA, TRO BIa 100, 19.4.1742, § 7: 576–578.

161 TKA, TRO BIa 100, 15.5.1742: 671.

Halistenkosken rakennuskanta ennen Erik Julinin vuodesta 1824 suorittamaa lisärakentamista. (1) Maarian jauhomylly, jäät veivät 1824. (2) Valkkimylly ja säämiskätamppi, jäät veivät 1824. (3) Tullikappaa-aitta tai kalustovaja, jäät veivät 1824. (4) Ajoramppi myllylaitoksiin. (5) Kaupungin pesutupa. (6) Maarian myllärintupa. (7) Myllärintuvan sauna. (8) Kaarinan mylly. (9) Kaarinan myllärintupa. (10) Kivinen suojavalli. (11) Kaarinan tukkipato. (12) Maarian tukkipato ja sen siipi, joka ohjasi vettä myllyyn.

viljojen säilytykseen. Koskella oli pidetty katselmus myös 7. elokuuta 1733. Kaarinan puolella oli vuonna 1742 myllärin aitta, karjasuoja, sauna, aitta jauhatettaville sekä täysin kelvoton myllärintupa. Lisäksi myllyn akselitukkia ja vesipyörää oli korjattava 36 taalarilla, myllyränniä 72 taalarilla ja patoa 16 taalarilla. Maarian puolella myllyn kattoa oli korjattava kuudella taalarilla, myllärin aittaa 60 taalarilla ja täysin romahtanutta patoa 600 taalarilla. Maistraatti esitti Wittfoothin veljesten korvattavaksi yhteensä 1 094 kuparitaalarin laskun. Maarian myllyn pato todettiin lisäksi alun perinkin rakennetuksi vanhoista tukeista. Siksi kevättulva hajotti irtotukeista rakennetun ratashuoneen virran vastaisen seinän vuonna 1744. Tällöin todettiin, että pato, mylly ja tamppi olisi kokonaan rakennettava uudelleen. Korjaamisella niitä voitiin käyttää korkeintaan kaksi vuotta. Raati sai asiasta vielä aikaiseksi mehevän riidan, kun oikeuspormestari Roos esitti, että veljekset korvaisivat vain Maarian padon uudelleen rakentamisen. Raatimies

Wechter ei suostunut tähän lainkaan, vaan uhkasi erota koko raadista. Vararaatimies Kekonius oli ollut alusta saakka samaa mieltä hänen kanssaan.¹⁶²

Korjauksiin tartuttiin toden teolla 1740-luvun kuluessa. Maaliskuussa 1743 maistraatin palkkatilojen talonpojat oli kutsuttu raatihuoneelle. Heille ilmoitettiin, että heidän tuli ajaa kiviä Halisiin yhden padon korjaamiseksi. Lisäksi heidän tuli ajaa tukkeja kaupungista koskelle.¹⁶³ Mylläri Matti Hyrynen ilmoitti toukokuussa 1743 maistraatille, että hänen asumansa myllärintupa oli aivan vanha, niin että hän oli hankkinut uudemman Ruskolta maksaen siitä 42 kuparitaalaria. Hän anoi lupaa saada pystyttää sen. Se hänelle myös myönnettiin.¹⁶⁴ Raatimies Hagert esitti maaliskuussa 1745, että Halisten patoa oli korjattava hyvissä ajoin ennen tulevaa jäidenlähtöä Maarian päästä muutamilla tukeilla. Padon pelättiin hajoavan kokonaan, sillä tulvasta ja jäidenlähdestä odotettiin tavallista vaikeampaa.¹⁶⁵

Syyskuussa 1747 kaupungin vanhimmat kertoivat maistraatille, että sekä Halisten sihti- että kokoryynimylly tarvitsivat huomattavaa korjaamista, ensin mainittu enemmän kuin jälkimmäinen. Sitä varten talvella oli ajettava paikalle tarpeeksi puutavaraa, jotta korjaukset voitiin aloittaa heti kevään tultua. Päätöstä tavarahankinnoista he eivät kuitenkaan halunneet tehdä, ennen kuin olisivat saaneet piirustukset tulevista rakennuksista.¹⁶⁶ Asiaan saatiin vauhtia vasta helmikuussa 1748, jolloin päätettiin, että puutavara korjauksiin ajettaisiin Halisiin seuraavana kesänä. Korjaussuunnitelman oli tehnyt kirkonnikkari Matti Sipilä ja niiden valvominen annettiin kaupunginvanhimille, porvari Heikki Kallialle ja mittaja Kaarle Stenbergille. He kertoivat, että mikäli puutavara ostettaisiin talollisilta maaseudulta, tulisi se rahteineen maksamaan kahdeksan kupariäyriä syleltä. Jos puut taas kaadettaisiin Kemiön kruununsaarilta ja Kallia sekä Stenberg lauttaisivat ne Halisiin, olisivat kustannukset tukkia kohden kymmenen kupariäyriä. Maistraatti päätti näiden tietojen perusteella anoa maaherralta, että puut saataisiin kaataa Kemiöstä.¹⁶⁷ Halisten myllyn korjaus saatiin päätökseen ennen kevättä 1750. Helmikuussa luettiin maistraatille lasku, jonka mukaan kirvesmiehille oli vielä maksamatta palkkoina reilut 122 kuparitaalaria. Nämä rahat ehdotettiin otettavaksi Halisten vuokrasta, mutta samalla jouduttiin toteamaan, ettei säämiskäntekijä Wilhelm Petter Gelhard ollut vielä maksanut vuokraansa säämiskätampista.¹⁶⁸

Korjaustarve ei vähentynyt seuraavallakaan vuosikymmenellä. Toukokuussa 1750 Halisten mylläri Juho Simonpoika muistutti maistraattia myllyn katon korjaamisesta, sillä lautoja oli tänä vuonna saatavana. Hänelle vastattiin, että vanha katto olisi korjat-

162 TKA, TRO BIa 104, 3.2.1746, § 8: 207–214.

163 TKA, TRO BIa 101, 5.3.174, § 9: 151.

164 TKA, TRO BIa 101, 9.5.1743: 344.

165 TKA, TRO BIa 103, 9.3.1745: 214.

166 TKA, TRO BIa 105, 30.9.1747, § 5: 80, 1142, 1193.

167 TKA, TRO BIa 106, 15.2.1748, § 4: 88.

168 TKA, TRO BIa 108, 7.2.1750, § 4: 141–142.

tava asian näin ollessa.¹⁶⁹ Helmikuussa 1751 ilmoitettiin, että kosken itäpuolisen Kaarinan myllyn katto oli romahtamispisteessä ja koko laitos siksi vaarassa raunioitua. Korjaukseen laskettiin tarvittavan 450 kuparitaalaria. Porvaristo ei kuitenkaan myöntänyt näitä rahoja ennen kuin rakennuksessa olisi suoritettu katselmus korjaustarpeesta.¹⁷⁰

Jo viikkoa myöhemmin oikeuspormestari Roos ilmoitti suorittaneensa tarvittavan katselmuksen tehtävään määrättyjen porvareiden kanssa. Katto oli todellakin melko keho ja vaati korjausta. Lisäksi alamyllyn ratashuoneen kaksi seinää sekä väliseinät olivat veden mädättämät ja ne olisi korjattava osin vuoraamalla ja osin kokonaan tukkeja uusimalla. Lisäksi myllyn pohjoisseinä kaipasi vuorausta ulkopuolelle. Maarian myllärintuvan hellan pohjatäytteen oli vienyt virta. Koko tupa oli vinossa ja uhkasi romahtaa. Koska se sijaitti liian lähellä jokea, sen paikka tuli muuttaa ylemmäs rannalle. Porvari Kristian Trapp ilmoitti porvariston puolesta, että mylläriin tuli itse huolehtia tuvastaan. Toisaalta katsottiin tarpeelliseksi, että myllärintupaan rakennettaisiin eteinen ja aittatuvan jatkoksi. Porvaristo edellytti mylläriin itsensä suorittavan rakennustyöt niin halutessaan. Rakennusaineet toimitettaisiin koskelle, jotta tuvan muutto voitaisiin tehdä jo kuluvana vuonna.¹⁷¹

Maarian mylläriin palkkaetujen parantamiseksi kaupungin lampuodilta Juho Frant-silta otettiin vuonna 1751 mylläripelloksi kolmen ja puolen kapanalan maakappale koskella. Peltö oli kolmiomainen ja itäsivultaan 69 kyynärää, länsisivultaan 72 kyynärää ja koillisivultaan 42 kyynärää. Hyvityksenä Frantsin vuotuisesta verosta vähennettiin kaksi kappaa. Mylläriin annettiin myös pieni Frantsille kuulunut vesakko, joka sijaitti mukavasti myllytuvan vieressä. Samalla määrättiin, että Maarian mylly oli siirrettävä toiseen kohtaan ennen seuraavaa jäidenlähtöä.¹⁷²

Maarian uusi mylly oli vähällä tuhoutua tulipalossa 4. huhtikuuta 1752. Palo alkoi aamulla kello neljä, kun tuli levisi pärestä lavalle sekä tuuttiin ja halkaisi ylemmän myllynkiven. Mylläri Heikki Löffors kertoi, että myllyssä oli edellisenä yönä jauhamassa Ravattulan Särvän renkipoika, joka oli reservin sotamies. Renki oli polttanut pärettä eikä kynttilää, vaikka mylläri oli sen kieltänyt. Itse hän ei ollut voinut viettää yötä myllyllä, sillä hän oli sairaalloinen. Tuli oli pudonnut hänen mukaansa pärestä lavalle ja kytenyt siinä ilman, että väki oli sitä huomannut. Vasta seuraavana yönä se oli leimautanut liekkiin. Mylläri pyysi, että kirkoissa kuulutettaisiin, ettei kukaan saanut tulla myllylle jauhamaan, mikäli hänellä ei ollut kynttilää mukanaan. Mylläri ei halunnut korvata vahinkoa syyttömänä. Eikä hänellä olisi ollut varojakaan uuden myllynkiven hankkimiseen.¹⁷³

169 TKA, TRO BIa 108, 30.5.1750, § 4: 554.

170 TKA, TRO BIa 109, 9.2.1751, § 5: 115.

171 TKA, TRO BIa 109, 15.2.1751, § 2: 126–128.

172 TKA, TRO BIa 109, 14.9.1751, § 7: 1012–1013.

173 TKA, TRO BIa 110, 13.4.1752, § 1: 384–386.

Joulukuussa 1758 Halisten myllärit olivat kertoneet korjaustarpeista myllyillä. Kauppias Gardberg, sorvari Hjelt, satulaseppä John ja kippari Augustin määrättiin suorittamaan asiassa katselmus.¹⁷⁴ Maistraatti ehdotti maaliskuussa 1759, että koskelle rakennettaisiin kalustorakennus. Tästä toimenpiteestä huolehti raatimies Trapp. Jo saman kuun loppupuolella maksettiin työn taksvärkkipalkkoja reilut 137 kuparitaalaria.¹⁷⁵ Kaupunginvanhimmat sanoivat maistraatin kysyessä Maarian mylläristä, että tämä oli epäkohtelias ihmisille näiden tullessa jauhattamaan viljaansa. Lisäksi hän jauhoi viljan niin huonosti, että ihmiset saivat jauhojen sijasta rouhetta säkkeihinsä. Osa vanhimista taas valitti että myllylle johtava tie oli huono.¹⁷⁶ Kesäkuussa 1760 todettiin myllärintuvan – pöytäkirjassa ei ilmoiteta kumman – olevan aivan rappiolla ja se tuli korvata uudella. Raatimies Trapp otti tämänkin tehtävän hoitaakseen.¹⁷⁷ Kyseessä oli ilmeisesti Maarian myllärintupa.

Tammikuussa 1761 todettiin säämiskäntekijä Gelhardin muuttaneen pois, joten kauppiat Trapp, Collin ja Augustin määrättiin suorittamaan katselmus tamppimyllyllä.¹⁷⁸ Myllyjen sisustuskin vaati ajoittain huomiota. Helmikuussa 1762 Sotalaisten kylän lampuodit Jaakko, Juho ja Mikko ilmoittivat, että he lähtisivät kukin hevosellaan noutamaan yhden hyvän myllynkiven Säskylästä heti kun Halisten mylläri joutaisi matkalle mukaan.¹⁷⁹ Kaupunginvanhimmat esittivät tammikuussa 1763, että Halisissa oli korjattava mylly, pato ja silta. Kyseessä oli myllyyn johtava ajosilta. Maistraatti asetti katselmusmiehiksi porvarit Corpolanderin ja Olinin.¹⁸⁰ Vuoden 1764 helmikuussa pormestari Hagert ilmoitti olleensa raatimies Jonas Lexellin kanssa Halisissa ja havainneensa, että tampin vesiränni ja valkkitukki olivat siinä kunnossa, että ne piti korjata. Koska tämä ei käynyt päinsä talvella, oli hän käsenyt kirvesmies Hollenderin hoitamaan asian keväällä. Raatimies Lexell hankkisi tarvikkeet.¹⁸¹ Talollinen Erkki Pietinpoika, joka oli otettu mylläriksi Kaarinan myllyyn, vannoi tavallisen myllärintuvan maistraatin edessä 5. lokakuuta 1765.¹⁸²

Tammikuussa 1768 maistraatti päätti tilata myllyihin hyvät kivet Säskylästä. Muista päätöksistä, kuten myllytien kunnostuksesta, se päätti kuitenkin ensin kuulla kaupunginvanhimpia.¹⁸³ Vanhimmat päättivät kunnostuttaa tien itse, jotta työ tulisi mahdol-

174 TKA, TRO BIa 115, 16.12.1758, § 11: 1558.

175 TKA, TRO BIa 116, 4.3.1759, § 5: 218; sama, 19.3.1759, § 19: 248.

176 TKA, TRO BIa 116, 6.8.1759, § 10: 920–921.

177 TKA, TRO BIa 117, 28.6.1760, § 7: 611.

178 TKA, TRO BIa 118, 31.1.1761, § 10: 92.

179 TKA, TRO BIa 119, 2.2.1762: 207.

180 TKA, TMP (Turun maistraatin pöytäkirjat) AIa 1, 24.1.1763, § 2: 68; sama, 16.2.1763, § 5: 140.

181 TKA, TMP AIa 2, 22.2.1764, § 1: 110.

182 TKA, TMP AIa 3, 5.10.1765, § 2: 799.

183 TKA, TMP AIa 6, 7.1.1768, § 2: 6.

lisimman halvaksi. Vasta maaliskuussa 1769 maistraatti kehotti porvaristoa ajamaan myllytielle tarvittavan hiekan. Kaupungin osuus myllytiestä kulki Nummen kylän peltojen halki Paaskunnan rusthollin ohi.¹⁸⁴ Kesäkuussa 1769 raatimies Stener joutui ilmoittamaan, että osa porvaristosta oli ollut haluttomia ajamaan hiekkaa myllytielle. He olivat teettäneet työn Nummen ja Paaskunnan asukkailla ja tästä 282 kuormasta oli koitunut 79 kuparitaalarin lasku. Se luvattiin maksaa Stenerille ja periä vastahakoisilta takaisin.¹⁸⁵

Kun toisen myllyn pohjoinen katto oli niin tärveltyntä vuonna 1768, että se piti korvata, tiedotti pormestari Miödh asiasta. Porvaristo halusi saada 12 kuparitaalaria toltilta (12 kpl) laudoista. Paikalla sattui olemaan kirvesmiesoltermanni Jakola, jolla oli mukanaan kaksi talonpoikaa, Heikki Pilli ja Jaakko Honka Kyrön kappelista. Näillä puolestaan oli mukanaan kaupungissa veistettyjä lautoja, joista he halusivat ainoastaan kuusi kuparitaalaria toltilta. Niinpä laudat ostettiin heiltä. Korjaus aloitettiin 27. heinäkuuta samana vuonna.¹⁸⁶ Kun korjaustyöt olivat valmistuneet ja ne oli tarkastettu elokuussa 1768, kysyttiin, voitaisiinko myllyyn hankkia seula ja maltaiden lesin. Ne päätettiin hankkia. Molemmista toimituksista tultaisiin perimään myllytullia kappa rukiita tynnyriltä ja maltaista puoli kappa tynnyriltä.¹⁸⁷ Kauppias Matias Augustin, jonka vastuulla korjaustyöt olivat olleet, esitti niistä syksyllä 4013 kuparitaalarin laskun, joka maksettiin hänelle kaupungin kassasta.¹⁸⁸

Helmikuussa 1769 oikeuspormestari Ignatius ilmoitti pitäneensä maistraatin ja kaupungin vanhimpien 26. tammikuuta samana vuonna tekemän päätöksen mukaisen katselmuksen eteläisellä Kaarinan myllyllä. Se oli päässyt niin huonoon kuntoon, ettei sitä enää kannattanut korjata. Sekä itse rakennus että sen sisustus kuten patokin saataisiin parhaiten kuntoon uudisrakennuksella. Tässä tarkoituksessa pormestarilla oli ollut mukanaan rakennusmestari Blomgrén, joka oli laatinut ehdotuksen ja piirustukset rakennuksesta. Maistraatti päätti sen mukaisesta rakennuksesta. Kustannuksista Blomgrénin palkka käsitti 500 kuparitaalaria ja kahdeksan kirvesmiehen päivärahat 1200 kuparitaalaria.

Rautaa katsottiin saatavan vanhasta myllystä sekä kaupungin materiaalivarastosta. Rakennuspuut, puutapit ja tuohet tulisivat maksamaan yhteensä 5000 kuparitaalaria. Kauppias Matias Augustin valtuutettiin hankkimaan tarvittavat rakennuspuut jo talven 1769 aikana, jotta työhön voitiin ryhtyä heti keväällä ja saattaa työ mahdollisimman pian loppuun. Hankintoihin Augustin sai nostaa kauppias Bremeriltä ennakkona 2400

184 TKA, TMP AIa 6, 28.1.1768, § 3: 44–44v; sama, AIa 7, 11.3.1769, § 3: 484–485.

185 TKA, TMP AIa 7, 7.6.1769: 1064–1065.

186 TKA, TMP AIa 6, 12.3.1768, § 5: 116–117; sama, 26.7.176, § 3: 272–272v.

187 TKA, TMP AIa 7, 23.8.1769, § 11: 1430–1431.

188 TKA, TMP AIa 7, 14.10.1769, § 4: 1738–1739; sama, 17.10.1769, § 6: 1759–1760.

taalaria.¹⁸⁹ Tästä Augustin nosti 4. maaliskuuta puolet.¹⁹⁰ Halisissa suoritettiin myös kesällä 1770 korjauksia, sillä kaupungin vanhimmat päättivät marraskuussa 1770 maksaa kauppias Augustinin kesältä esittämän 1 319 taalarin laskun.¹⁹¹

Elokuussa 1769 rakennusmestari Blomgrén ilmoitti, että työ oli hänen puolestaan valmis. Hän toivoi pikaista katselmusta, sillä häntä odottivat jo uudet työt Uudessa-kaupungissa ja Raippaluodossa. Seuraavana päivänä kello kolme iltapäivällä pidettävään katselmukseen määrättiin katselmusmiehet kauppiassosieteetista, käsityöläisistä ja suomalaisista porvareista.¹⁹² Katselmuksen suorittamisen jälkeen maistraatissa kysyttiin, voitaisiinko myllyyn hankkia jauhosihti myllytettävien sihtaamiseksi ja lesimiseksi. Samalla kysyttiin useiden valitusten vuoksi, voitaisiinko myllytulli laskea takaisin yhteen kappaan tynnyriltä. Sihti päätettiin hankkia, mutta tuli olisi ruistynnyriltä yksi kappi ja sihdatuilta ja lesityiltä jauhoilta kaksi kappaa. Maltaista tarvitsi maksaa vain puoli kappaa. Tämän maistraatti antoi kuuluttaa kaupunkilaisille.¹⁹³ Helmikuussa 1770 raatimies Blomgrén ilmoitti, että sihdit olivat valmiit, niihin tuli hankkia vain harsokankaat.¹⁹⁴

Valkkimyllyssä todettiin syksyllä 1774 puutteita ja porvaristo päätti, että kauppias Lundbergin kautta ostettaisiin rakennuspuut seuraavana talvena ja mylly korjattaisiin mahdollisimman pian.¹⁹⁵ Maaliskuussa 1776 maistraatti tiedusteli tirehtööri Anders Jonssonilta, olisiko tällä parannusehdotuksia Halisten myllylaitteiden tehon nostamiseksi. Maarian myllyä hän piti niin vanhana ja huonokuntoisena, ettei sitä kannattanut kunnostaa vaan rakentaa kokonaan uusi. Joitakin vuosia aiemmin rakennettu Kaarinan mylly voisi hänen mielestään olla paikoillaan sillä muutoksella, että sen sisustusta parannettaisiin niin, että saataisiin tilaa uudelle kiviparille. Jos parannustöihin ryhdyttäisiin, hän ajoittaisi matkansa niin, että voisi tarkastaa työn tuloksen.

Koska myllyt toimivat nyt rakennusmestarin virheen vuoksi niin huonosti, että niistä saatiin vain ylläpitokustannukset, päätettiin toimia tirehtööri Jonssonin ehdotuksen mukaisesti. Uusi myllynkivipari, joka olisi kymmenen korttelia halkaisijaltaan ja 14, 15 tai 18 tuumaa paksu, hankittaisiin Tukholmasta. Akselitukki tehtäisiin männystä ja se olisi 9 tai 10 kyynärää pitkä ja 15–18 tuumaa paksu ohuemmasta päästään. Vesipyörä tehtäisiin kaksi tuumaa paksuista ja 12 tuumaa leveistä sablonalauodoista. Rataan käsivarret tehtäisiin koivusta ja lyhty omenasta tai vaahterasta ja lyhdyn puolat samasta puusta.¹⁹⁶ Lisäksi Nummen myllärintupa todettiin vuonna 1784 täysin vanhaksi ja kel-

189 TKA, TMP A1a 7, 1.2.1769, § 1: 199–207.

190 TKA, TMP A1a 7, 4.3.1769, § 2: 438.

191 TKA, TMP A1a 8, 29.11.1770, § 5: 1345–1346.

192 TKA, TMP A1a 7, 14.8.1769, § 7: 1366–1367.

193 TKA, TMP A1a 7, 23.8.1769, § 11: 1430–1431.

194 TKA, TMP A1a 8, 22.2.1770, § 8: 178.

195 TKA, TMP A1a 11, 3.10.1773, § 4: 1670.

196 TKA, TMP A1a 14, 14.3.1776, § 3: 356–365.

vottomaksi. Sen tilalle rakennettiin uusi. Taksvärkkipäivät, rakentamisen sekä aineiden kuljetuksen valvoi raatimies Trapp.¹⁹⁷

Vuonna 1787 suoritettiin katselmus jauhomyllyillä. Kaarinan myllyn ensimmäinen kivipari, joka oli hankittu Ruotsista, oli niin kulunut, että sen kivet olivat tuskin neljän tuuman paksuiset, eikä niillä voinut siksi enää jauhaa. Niiden tilalle tuli asentaa joitakin vuosia aiemmin Säskylästä ostetut 9 ½ korttelia halkaisijaltaan olevat käyttämättömät kivet. Tappipenkki eli se rakenne, jonka päällä akselitapit lepäsivät, oli mätä ja siksi uusittava. Pilarit, jotka kannattivat lyhtyä, ja seisoivat edellä mainitun tappipenkin ja niiden tukkien välillä, joiden päällä jauhinkivet lepäsivät, olivat kaikkien kolmen kiviparin kohdalla mädät siitä päästä, joka oli kiinni tappipenkissä. Niiden tilalle oli hankittava uudet. Keskimmäisen myllynrattaan lyhdyn kannatusparrut olivat osin mädät, osin rikkoutuneet, niin että lyhty oli irti. Alimman oven edessä, mistä jauhatustuotteet tuotiin ulos myllystä, oli tasoitettu kenttä, jossa jauhot lastattiin. Koska se oli avoin kahdelta sivulta koskeen, oli siihen rakennettu partaat, jotta säkit eivät valuneet jokeen. Useita myllyn johtavan sillan tukkeja oli uusittava mätinä. Edellisenä kesänä myllyjen välille joen poikki rakennettu pato oli paksun jään peittämä, mutta rakennusmestari Ström vakuutti sen olevan kunnossa.

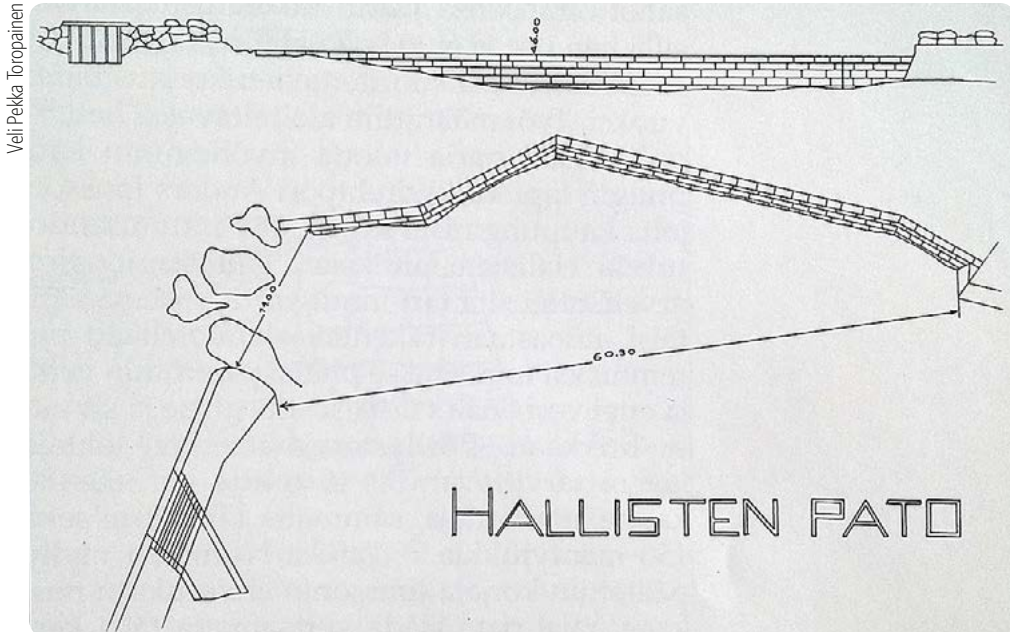
Itse myllyn katto vuoti kahdesta kohdasta. Lyhdyn puolat olivat niin huonot, ettei myllyä voinut käyttää ennen kuin ne olisi vaihdettu. Koska tämä työ kuului mylläri Heikki Jaakonpojan velvollisuuksiin, muistutettiin hänelle niiden pikaisesta korjaamisesta. Ratashuoneen väliseinä oli pullistunut useasta kohdasta, mutta voitiin korjata sillä, että se tuettiin neljällä pilarilla, jotka pultattiin siihen kiinni rautapulteilla. Länsiseinä, jonka päälle vesipyörä roiskutti vettä käydessään, oli mätä, mutta voitiin korjata laudoittamalla. Osa vesirännistä ja myllyksillasta oli uusittava. Eteläseinäkin vaati mätänä lautavuorauksen. Koska mylläri Heikki Jaakonpoika ei ollut huolehtinut lyhdyn kunnossapidosta ja mylly oli muutenkin likainen ja epäsiisti, hänen käskettiin pitää siitä vastaisuudessa parempaa huolta tai hänet irtisanottaisiin toimestaan.¹⁹⁸

Onnettomuudet jatkuivat, sillä oikeuspormestari ja ritari Synnerberg joutui ilmoittamaan huhtikuussa 1813, että jäät olivat tuhonneet kokonaan tukkipadon Nummen puolella. Lisäksi myllyä suojellut kivivalli oli vahingoittunut ja itse myllyn perustusvalista osa oli mennyt jäiden mukana. Myllyä ei voitu käyttää, sillä kivet oli siirrettävä vaivalla pois ja koko rakennus oli vaarassa tuhoutua. Katselmusmiehiksi määrättiin kaupunginvanhimmista kauppias Kristian Hjelmmerus, räätälioltermanni Juho Södergren ja ruokatavarakauppias Lars Abraham Kekoni sekä maistraatin edustajina raatimiehet C. L. Levon ja S. F. Hjelmmerus.¹⁹⁹ Heinäkuussa 1813 pidettiin katselmus, jossa tarkastettiin rakennelmien korjaustarpeet. Myllyrakennukset olivat edellisessä jäidenlähdössä

197 TKA, TMP A1a 22, 17.7.1784, § 16: 734–735.

198 TKA, TMA, Katselmus- ja mittauspöytäkirjat K 8, 1784–1793: 40–43v.

199 TKA, TMP A1a 31, 24.4.1813, § 8: 287–288.

Erik Julin perusti myllylaitosten laajentamisen kunnollisen ja jäidenlähdöt kestävän uuden vuonna 1824 rakennetun kivipadon varaan.

vaurioituneet niin pahoin, että osa niistä oli rakennettava uudelleen. Katselmuksen suorittivat maistraatin jäsenet Levon ja Hjelmmerus. Heitä avustivat kirvesmiesmestarit Antti Selander ja Heikki Lillberg.

Kaarinan mylly, joka oli pohjakaavaltaan nelikulmainen, oli 15 hirsikertaa korkea ja $6\frac{1}{3}$ sylvä pitkä joka sivultaan. Se oli perustuksiltaan, seiniltään ja katoltaan niin vahingoittunut ja puutteellinen, että se päätettiin purkaa ja rakentaa uudelleen sadasta kuormasta harmaakiviä, sadasta kappaleesta $6\frac{1}{3}$ sylvä pitkistä tukista, 50 toltista seitsemän kyynärää pitkistä ja yhdeksän tuumaa leveästä laudasta, 600 tuohipäreestä, 4 000 neljän tuuman puunaulasta, 500 viiden tuuman puunaulasta ja 500 kuuden tuuman puunaulasta. Taksvärkkipäiviä tarvittiin 420 ja rakennustelineisiin 50 kappaletta viiden tai kuuden sylen mittaista telinepuuta.

Maarian myllyssä vuoti puolestaan katto. Samoin sen ylempi lattia oli osittain uusittava. Vesiränniä ja ajosiltaa oli myös korjattava. Kaikille näille Maarian puoleisille töille arveltiin riittävän 200 taksvärkkipäivää. Kaupunginvanhimmat katsoivat tällaiset korjaukset liian kalliiksi ja ehdottivat muutoksia. Kivipato voitaisiin täyttää karhunsamalla, joka ei huuhtoutunut pois kuten hiekka. Kaarinan myllyn perustaa haluttiin vain korjattavan ja joitakin hirsikertoja vaihdettavan. Näin saataisiin huomattava säästö.²⁰⁰

200 TKA, TMP A1a 31, 10.7.1813, § 6: 513–517.

Jälleen helmikuussa 1815 suoritettiin Halisissa katselmus, jossa arvioitiin myllyjen ja patolaitteiden korjaustarve. Maarian myllyssä se väliseinä, joka erotti vesipyörän myllyrännistä, sekä sen päällä oleva tila, jossa jauhatuslaitteet olivat, oli niin mädät, etteivät enää kannattaneet niiden painoa. Lisäksi sen seinä oli niin kallistunut, että se esti vesipyörän pyörimisen. Myös vesirännin lautavuoraus oli niin mätä, ettei se enää kestänyt veden painetta. Myös myllyakselin tappipenkki oli niin laho, että itse myllyakseli saattoi pudota ja pilata pyörän. Lisäksi tuli uusia yksi myllyakseli Maarian puolella ja kaksi Kaarinan puolella. Näihin korjauksiin määrättiin ruokatavarakauppias Kekoni hankkimaan puutavara seuraavan talven aikana.²⁰¹

Oikeusraatimies Levonin mukaan talonpojat, jotka asuivat Halistenkosken ja kaupungin välillä, olivat tukkineet myllytien kokonaan toukokuussa 1816. Maistraatti päätti lähettää kirjeen maaherra Karl Mannerheimille, jotta tie saataisiin jälleen auki.²⁰² Erik Julinin vuokrattua koko kosken vuoden 1824 alusta 110 ruistynnyrin vuosivuokraa vastaan myös sen rakennuskanta tarkastettiin tulokatselmuksessa. Tämän jälkeen koskella alkoi ennennäkemättömän vilkkaan rakentamisen ja kehittämisen kausi.

Halistenkosken mylläreitä ja valkkareita 1700-luvulla

Halistenkosken myllärit

Halistenkosken mylläreiden ja kangasta sekä nahkaa käsitelleiden valkkareiden taustasta, ammattitaidosta ja viranhoidosta on saatavissa tietoja vasta 1700-luvulta lähtien. Halisten myllärit olivat 1630-luvulta lähtien kaupungin alaisuudessa toimivia käsityöläisiä, joiden oli vannottava Turun maistraatille virka- ja uskollisuudenvala. Heidän tuli tuntea myllylaitoksen toiminta ja osata puusepäntöitä myllyillä tehtyjen pienempien korjausten suorittamiseksi. Usein he osasivat myös sepäntöitä, joita tarvittiin niin ikään korjaustöissä ja esimerkiksi myllynkivien urien tekoon käytettyjen työkalujen teroittamisessa. Virkaan otettu mylläri sitoutui pitämään myllyyn kuuluneet rakennukset kunnossa ja tekemään niiden vaatimat pienet korjaukset sekä palvelemaan myllyssä asioivia korvausta vastaan valansa edellyttämällä tavalla. Hänen oli myös kerättävä rehellisesti maistraatin palkkaukseen käytetyt tullikapat, jotka viljan jauhatuksesta maksettiin. Palkkana hän sai nauttia osan tullikapoista, ilmaisen asunnon koskella sekä myllytonttiin kuuluneet vähäiset viljelysmaat.

Kosken hallinnan siirtyminen kaupungin haltuun 1630-luvulla aiheutti katkeruutta siellä aiemmin toimineiden mylläreiden parissa. He jäivät viratta, sillä kaupunki vuokrasi kosken laitokset porvaristoon kuuluneille yrittäjille, jotka puolestaan hankkivat

201 TKA, TMP A1a 33, 18.2.1815, § 10: 84–87.

202 TKA, TMP A1a 34, 29.5.1816, § 5: 602.

laitoksiin omat myllärinsä. Pian muutoksen tapahduttua tuli aiemmin Halisissa kruunun myllärinä toiminut Heikki Tuomonpoika raastuvanoikeuden eteen ja kertoi, että Halisten kylän isäntä Perttu Erkinpoika, joka oli aiemmin vuokrannut kosken oikeuksia kruunulta, oli poikansa kanssa rikkonut kaupungin myllypadon yli kymmenen kertaa. Vaikka hän varmaankin liioitteli kertojen määrää, ilmoitti hän itse nähneensä näin tapahtuneen. Itse Heikki Tuomonpoika asui koskella vielä virkansa menettäneenäkin, sillä hän valitti luonaan tehtyä kotietsintää.²⁰³

Vielä myllyjä vuokrannut kauppias Gustaf Wittfooth hoiti itse myllylaitosten asiat, joten myllärit pysyivät asiakirjoissa taka-alalla. Vasta kosken vuokraepäselvyyksien aikana vuonna 1732 turvaututtiin mylläriin apuun niiden selvittämiseksi. Tuolloin maistraatti kysyi Kaarinan puoleisen laitoksen mylläritä Antti Engmanilta, oliko koskea vuokrannut Wittfoothin leski Katarina Haveman toimittanut paikalle korjaustarpeita vuokrasopimuksensa mukaan. Engman kielsi näin tapahtuneen ja sanoi, että myllyssä oli käytössä kolme kiviparia. Hänen mukaansa mylly olisi rapistunut vielä enemmän, mikäli hän ei olisi itse suorittanut siellä pieniä korjauksia.²⁰⁴

Antti Engmanin kuoltua etsittiin hänen tilalleen vuonna 1742 uutta kelvollista miestä. Vaatimuksena oli, hän osaisi tehdä pienemmät korjaukset myllyllä. Palkkana myllärielle luvattiin kolmannes myllytullista. Hänen tuli vielä tehdä suuremmatkin korjaustyöt maistraatin hankkimilla rakennusaineilla. Vuokraajaksi löytyi sopiva mies, sillä mikkelinpäivästä 1742 Nummen eli Kaarinan myllyn uutena myllärinä toimi Turun kirvesmiesten ammattikunnan vanhin eli oltermanni Heikki Hyrynen.²⁰⁵ Maarian myllyllekin oli palkattu uusi mylläri Matti Hyrynen. Tämä ilmoitti vuonna 1743, että oli hankkinut omalla kustannuksellaan vanhan myllärintuvan tilalle uuden rakennuksen Ruskolta. Tämän pakarituvan mitat olivat 4,2 x 3,9 metriä. Hän sai maistraatilta luvan rakentaa tupaansa eteisen ja kamarin ja siihen tiiliuunin maistraatin varoilla. Hänen tuli kuitenkin noudattaa säästäväisyyttä kuluissa.²⁰⁶ Heikki ja Matti Hyrysen tilalle mylläreiksi otettiin vuonna 1746 Juho Simonpoika ja Jaakko Matinpöika.²⁰⁷

Myllärien asuinolot paranivat jonkin verran 1800-luvun alkuun tultaessa. Maarian mylläri Johan Lindström ilmoitti vuonna 1818 asuinrakennuksensa olevan niin huonossa kunnossa, ettei siinä olisi pystynyt enää asumaan tulevaisuudessa. Hän kertoi myös Kaarinan mylläri Johan Cajalenin rakennusten olleen surkeassa kunnossa. Suoritettussa katselmuksessa todettiin, ettei Maarian puoleisia rakennuksia kannattanut enää korjata, vaan tilalle tuli rakentaa uudet. Uuden tuvan mitat tulivat olemaan 9 ½ kyynärää pitkä ja kymmenen kyynärää leveä sekä kuusi kyynärää korkea räystääseen. Tupaan tuli lisäksi hella ja leivinuuni sekä kaksi ikkunaa, joissa kummassakin oli 16

203 Toropainen 2001: 4.

204 TKA, TRO BIa 90, 4.3.1732, § 3: 131.

205 TKA, TRO BIa 100, 19.6.1742, § 2: 924–925.

206 TKA, TRO BIa 101, 20.5.1743, § 1: 182.

207 TKA, TRO BIa 104, 6.10.1746, § 1: 1229–1230.

pientä ruutua kittipokissa. Kamari puolestaan oli 4 ½ kyynärää pitkä ja yhtä leveä kuin tupa. Siihen muurattiin tiiliuuni ja valoa antoi yksi ikkuna. Koko rakennuksen kustannuksiksi arvioitiin 1 166 ruplaa.²⁰⁸ Lindström sai torppansa rakennusurakan itselleen huutokaupassa 498 riikintaalarilla.²⁰⁹

Uudella torpalla pidettiin katselmus lokakuussa 1819. Tuolloin todettiin, että Lindström oli kyllä rakentanut itse tuvan, mutta jättänyt valmistamatta raput, penkit ja pöydät rakennukseen. Hänelle annettiin vielä 28 riikintaalaria niiden tekemiseen. Ne olivat valmiina joulukuussa ja Lindström sai rahansa. Vanha myllärintupa päätettiin myydä, mutta sen kivijalka jätettäisiin paikalleen mahdollisen uudisrakennuksen tarpeita ajatellen. Torppa myytiin toukokuussa huutokaupassa vuokratilallinen Antti Yli-Konsalle Raunistulan kylään.²¹⁰

Myllärit olivat tietysti vastuussa myös itse myllyrakennuksista. Kun tuli oli päässyt irti Maarian myllyssä 4. huhtikuuta 1752, tutkittiin asia tarkkaan. Vahingot jäivät onneksi ylemmän myllynkiven halkeamiseen ja tuutin vahingoittumiseen, kalliita toki nekin. Mylläri Heikki Erkinpoika Löffors kertoi tulen saaneen alkunsa aamulla kello neljä, kun Ravattulan kylän Särvän talon renkipoika oli ollut jauhamassa myllyllä. Renki oli käyttänyt kynttilän sijasta pärettä myllärin nimenomaisesta varoituksesta huolimatta. Mylläri Löffors ei ollut itse voinut viettää yötä myllyllä sairautensa vuoksi. Myllärin mielestä hän ei ollut korvausvelvollinen, eikä hän olisi omien sanojensa mukaan kyennyt korvaamaan haljennutta kiveä. Hän ehdotti, että kirkoissa kuulutettaisiin, ettei kukaan saisi enää tulla jauhamaan myllyyn ilman kynttilää.²¹¹

Kauppias Anders Baer syytti mylläri Löfforsia siitä, ettei tämä päästänyt ihmisiä myllyyn jauhamaan ennen kuin nämä olivat lahjoneet häntä tupakalla, viinalla tai muulla samantapaisella. Lisäksi maistraatti totesi myllärin langenneen juopottelemaan ja jättäneen myllyn korjaukset tekemättä. Hän lienee parantanut tapansa, sillä häntä ei erotettu virasta, vaan pormestari Thure Hagert ilmoitti hänen kuolleen myllärin toimessa vuonna 1764. Löfforsin lesken Maria Jaakontyttären ei katsottu voivan hoitaa myllyä, sillä hän oli yksinäinen nainen, joka ei osannut tai ymmärtänyt sen toimintaa. Uutta mylläriä ei kuitenkaan voitu palkata ennen kuin leski oli muuttanut myllyltä. Maria Jaakontytär kuitenkin ilmoitti, että hän oli sopinut nuoren miehen Mikko Heikinpojan kanssa, että tämä tulisi leskelle avuksi ja menisi leskeysvuoden jälkeen naimisiin hänen kanssaan. Mikäli asia sopi maistraatille, Mikko Heikinpoika voitiin ottaa mylläriksi, sillä raisiolainen Mikko hallitsi sepäntyöt. Maistraatti lupasi, että leski sai hallita myllyä renkinsä kanssa seuraavaan syksyyn.²¹²

208 TKA, TMA A1a 36, 2.3.1818, § 4: 77; sama, 8.4.1818, § 7: 146v–147v.

209 TKA, TMA A1a 37, 27.3.1819, § 12: 144–144v.

210 TKA, TMP A1a 37, 7.5.1819, § 10: 244; sama, 15.5.1819, § 5: 258v–259; sama, 30.10.1819, § 18: 580v–581; sama, 18.12.1819, § 11: 680–680v.

211 TKA, TRO B1a 110, 13.4.1752, § 1: 384–386.

212 TKA, TMP A1a 2, 16.6.1764, § 5: 444.

Alkuvuodesta 1765 Maarian myllärintoimelle ilmaantui muitakin ottajia. Kun sepän-
töiden osaaminen oli tärkeää, sai seppä Antti Erkinpoika Maarian myllyn hallintaansa.
Leski Maria Jaakontytär sai kuitenkin hallita sitä seuraavaan Mikkeliin, joka oli yleinen
muuttopäivä. Sen jälkeen kaikki tavalliset etuudet myllykappoina, rakennuksina ja pel-
toina siirtyivät Antti Erkinpojan nautittaviksi.²¹³ Hän kuitenkin irtisanoutui toimesta
melkein saman tien, ja leski kiiruhti anomaan myllärintointia itselleen. Hänen renkinsä
Mikko Heikinpoika lupasi naida lesken sillä ehdolla, että saisi myllärintoimen.²¹⁴
Lisäksi Mikolla oli nyt raisiolaisen sepän ja myllärin Heikki Juhonpojan 4. kesäkuuta
1765 päiväämää todistus, jonka mukaan hän oli ollut kolme vuotta sepän työssä, johon
kuului myös myllynkivien kunnostus. Todistuksen mukaan hän oli muutoin selvä ja
rauhallinen mies. Maistraatti katsoi tämän perusteella parhaaksi ottaa hänet mylläriksi,
varsinkin kun hän turvasi Löfforsin kuolinpesän naimalla lesken. Mikko oli jo vannou-
nut ennen tätä tavallisen myllärinvalan.²¹⁵

Samaan aikaan Nummen myllyn puolella mylläri Juho Simonpoikakin kuoli. Hän
oli vannonut myllärinvalansa kaupungille 6. lokakuuta 1746. Leski Sofia Simontytär
ehätti kysymään maistraatilta, voisiko hänkin, kuten toisen myllärin leski, hallita jon-
kin aikaa myllyä ja jatkaa myllärintorpassa asumista. Hän oli heti miehensä kuoleman
jälkeen hankkinut rengin huolehtimaan myllystä. Tarpeellisen todistuksen esitettyään
renki Erkki Pietinpoika sai maistraatin mielestä astua myllärin toimeen Mikkeliin. Sitä
ennen leski sai hallita myllyä. Erkki vannoi myllärinvalansa maistraatille 5. lokakuuta
1765. Hänestä ei kuitenkaan tullut pitkäaikaista mylläriä, sillä hänet irtisanottiin toi-
mestaan laiminlyöntien tähden.²¹⁶

Irtisanomisensa jälkeen Erkki Pietinpoika valitti maistraatille, että koska hänellä
oli oikeus kyntää ja kylvää myllypelto, hän oli ostanut omin varoin peltoa ympäröivän
aidan edellisen myllärin leskeltä, vaimoltaan, joka kuoli vuonna 1769. Samoin hän oli
ostanut kahta rautakankea lukuun ottamatta kaikki myllyssä tarpeelliset työkalut. Hän
halusi vielä korjata pellon sadon ja myydä aidan seuraavalle myllärillemme sekä pitää työ-
kalunsa. Maistraatti ilmoitti hänelle, ettei aitakauppa kuulunut sille, sillä sopimuksen
mukaan vuokraajan oli pidettävä pelto kunnossa, johon kuului myös sen aitaaminen.
Työkalunsa hän sai kaikin mokomin pitää. Lisäksi maistraatti lupasi maksaa hänelle
päivärahaa hänen suorittamastaan padon korjauksesta heti kun hän olisi esittänyt las-
kunsa siitä.²¹⁷

Erkki Pietinpojan erottaminen ei ollut ainutlaatuinen toimenpide. Jo Maarian Maria
Jaakontyttären ensimmäisestä miehestä Heikki Erkinpojasta oli valitettu, että hän oli

213 TKA, TMP A1a 3, 28.1.1765, § 2: 51–52.

214 TKA, TMP A1a 3, 3.6.1765, § 8: 426–427.

215 TKA, TMP A1a 3, 26.6.1765, § 5: 493.

216 TKA, TMP A1a 3, 12.1.1765, § 4: 15–16.

217 TKA, TMP A1a 9, 3.8.1771, § 11: 654–655.

epäkohtelias jauhattamaan tuleville ja että hän jauhoi heidän viljansa niin huonosti, että he saivat jauhojen sijasta rouhetta. Ja jatkoa seurasi Erkki Pietinpojan jälkeen. Nummen seuraavan mylläriin valinta oli sangen epäonnistunut. Mylläriksi otetulla Abraham Juhonpoika Hammarilla oli todistus Kaksikerrasta professori J. J. Hartmanilta, jonka mylläriin hän oli ollut 13 vuotta. Todistuksen mukaan hän oli kunniallinen ja rehellinen mies. Maistraatilla lienee kuitenkin ollut aavistuksensa, sillä pöytäkirjaan kirjattiin, että Hammar otettiin vuoden 1771 mikkelistä mylläriksi vain niin pitkäksi aikaa, kuin hän käyttäytyisi selvästi ja kunniallisesti. Vielä mikkelin aikaan 2. lokakuuta Hammar oli halukas valanvannomistilaisuudessa hoitamaan pienet puusepän ja sepän työtä vaativat korjaukset ja pitämään myllyn kunnossa. Tästä hänelle luvattiin palkaksi samansuuruisen osa myllytullista, kuin pormestari sai, sekä myllytuvan ja -pellon nautintaoikeus.²¹⁸

Vaikeudet Hammarin ja maistraatin välillä alkoivat jo seuraavana keväänä. Porvaristo näet valitti, että Hammar käyttäytyi röyhkeästi ja sopimattomasti jauhattamaan tulevia kohtaan. Lisäksi hän oli jatkuvasti juovuksissa. Tästä syystä myllylle tulleiden oli ollut lopulta pakko jauhattaa viljansa Raision ja Nautelankosken myllyillä. Raatimies Stener kertoi käyneensä useita kertoja Halisten myllyllä. Mylläri oli harvoin paikalla, ja kun hän oli kalastamassa, pyöritti myllyä vieras mies. Maistraatti kuuli Hammaria siitä, että tämä hyökkäsi myllyttäjien kimppuun ollessaan juovuksissa. Hammar ei voinut kieltää tätä ja hänet erotettiin heti paikalla mylläriinvalan rikkomisen vuoksi.²¹⁹

Hänen tilalleen otettiin saman tien tuomiorovasti Pryssin mylläri Matti Matinpoika Korsman Nautelankosken myllystä Liedosta. Hän suostui aloittamaan valpurilta 1772. Korsman kuoli tapaturmaisesti pian Halisiin tulonsa jälkeen ja hänen leskensä Valpuri Jaakontytär sai renkinsä Heikki Tuomonpojan kanssa myllyn hallintaansa kahden vuoden ajaksi. Heidän tuli kerätä myllytulli tarkasti ja suorittaa vaadittavat korjaukset myllyllä. Leskelle luvattiin palkaksi joka neljäs tynnyri myllytullista. Rengin oli toteltava emäntäänsä ja oltava tälle avuksi. Molemmat vannoivat tavallisen mylläriinvalan, mutta jo seuraavana talvena renki muutti pois ja lesken uusi renki Heikki Jaakonpoika sai vanhoa mylläriinvalan.²²⁰

Myllärit eivät jatkossakaan pystyneet tyydyttämään maistraatin vaatimuksia. Nummen mylläri Heikki Matinpoika irtisanottiin vuoden 1777 pääsiäisestä lähtien, sillä hän oli laiminlyönyt myllyn ja padon kunnostustyöt.²²¹ Vuonna 1780 erotettiin puolestaan Maarian mylläri Erkki Heikinpoika useiden laiminlyöntiensä tähden. Hän varmistui kuitenkin asemansa koskella vuokraamalla vuoteen 1799 siellä sijainnutta valkkimyllyä.²²²

218 TKA, TMP A1a 9, 15.6.1771, § 5: 508–509v.

219 TKA, TMP A1a 10, 29.4.1772, § 1: 405–407.

220 TKA, TMP A1a 10, 29.4.1772, § 1: 405–407; sama, 4.7.1772, § 1: 588–590; sama, 5.12.1772, § 5: 1151.

221 TKA, TMP A1a 15, 22.2.1777, § 3: 183–184.

222 TKA, TMP A1a 18, 19.2.1780, § 9: 103–104; sama, 23.2.1780, § 4: 120; sama, A1a 124, 15.2.1786, § 11: 258–259; sama, 18.2.1786, § 11: 291–292.

Maaria sai hänen tilalleen uuden mylläriin Heikki Jaakonpojasta. Tämä oli ollut ilmeisesti mylläriin Kaksikerran Myllykylässä ja huolehti Halisten myllystä pitkään maistraatin tyydytykseksi.²²³

Kun myllärit jauhoivat viljan ilman valituksia ja pitivät myllynsä kunnossa, jäi heistä vuosisadan lopulla ja seuraavan alussa merkintöjä asiakirjoihin vain heidän osallistuksessaan suurempiin korjauksiin liittyviin katselmuksiin. Vuonna 1818 Nummen mylläri Juho Kajalénin kuoltua ilmoitettiin renki Heikki Heikinpoika Helinin tuoneen moitteetomat todistukset ja vannoneen kuuliaisuus- ja mylläriinvalan.²²⁴ Maarian puolella merkittäväksi mylläriksi nousi Juho Juhonpoika Lindström, joka oli taitava rakentamaan. Myllyllä suorittamiensa rakennus- ja korjaustöiden lisäksi hän toimi rakennusmestarina esimerkiksi 1820-luvulla Nummen eli Kaarinan kirkon kellotapulia rakennettaessa. Vuonna 1824 hän sai esteettömyystodistuksen maistraatilta, sillä Halistenkosken uudella vuokraajalla Erik Julinilla ei ollut hänelle käyttöä.²²⁵

Halisten verkavalkki-säämiskätamppi

Kauppias Gustaf Wittfoothin leskelle Katarina Havemanille huomautettiin vuonna 1731, että hänen tuli rakentaa Halisiin hyvä tamppimylly vuokrasopimuksen mukaan. Kun hän ilmoitti aikovansa tehdä sen, vakuutti raati hänelle, etteivät hänen perillisensä tulisi saamaan siitä mitään osaa hänen ohitseen.²²⁶ Wittfoothin perhe, joka oli vuokrannut koskea ja rakentanut sinne uudet rakennukset, kieltäytyi enää maksamasta korotettua vuokraa vuonna 1742. Verkavalkilla toiminut säämiskäntekijämestari Wilhelm Petter Gelhard ja kauppias Jakob Collin ilmoittivat tällöin olevansa halukkaita vuokraamaan koko kosken, jos vuokrasummasta päästäisiin sopuun. Maistraatin vaatima 500 kuparitaalarin vuosivuokra oli heille kuitenkin liikaa. Halisten laitoksilla oli ilmeisen huono maine kannattavuutensa puolesta, sillä edellä mainittujen lisäksi kukaan ei ollut kiinnostunut vuokraamaan myllyjä.²²⁷ Kaksikko ilmoitti kykenevänsä maksamaan vain 50 plootua eli 300 kuparitaalaria vuodessa, sillä he olivat tehneet mittavia korjauksia koskella. Myllyt päädyttiin vuokraamaan tämän perusteella heille vain keväästä 1743 seuraavan vuoden kevääseen. Raatimies Linnell tosin ehdotti, että myllyt tuli säilyttää maistraatin hallinnassa, sillä niistä ei ollut odotettavissa suuria kuluja seuraavina vuosina.²²⁸

223 TKA, TMP A1a 18, 26.2.1780, § 5: 130.

224 TKA, TMP A1a 36, 30.9.1818, § 2: 456v–457.

225 Toropainen 2001: 10.

226 TKA, TRO B1a 89, 19.5.1731, § 9: 768–769.

227 TKA, TRO B1a 101, 5.3.1743, § 1: 143–144.

228 TKA, TRO B1a 101, 7.3.1743, § 4: 154–156.

Keväällä 1743 maistraatti huomautti Gelhardille, että hänen tuli maksaa vuosivuokransa, sillä hänelle oli vuokrattu verkavalkki. Hän ilmoitti maksaneensa jo edellisen pääsiäisen aikaan 72 kuparitaalaria vuosivuokraa edelliselle kosken haltijalle Wittfoothille. Hän lisäsi vielä, ettei ollut harjoittanut ammattiaan eikä hyödyntänyt valkkia, joten hän ei kyennyt maksamaan kaupungille enempää. Valkki oli hänen mielestään lisäksi puutteellinen.²²⁹ Tästä johtuen verkavalkki rakennettiin uudelleen vuonna 1748. Uuden laitoksen tamppausammeita voitiin käyttää sekä veran eli karstavillakankaan valkkaukseen että säämiskän eli lampaanvuodasta rasvaparkituksella valmistetun pehmeän nahan tamppaukseen. Ainakin myöhemmin molemmat ammeet oli vuokrattu erikseen eri alojen käsityötä varten.²³⁰

Jo laitoksen valmistumisvuoden syksyllä maaherra ilmoitti saaneensa valituksen siitä, että valkki oli rakennettu huonoimpaan mahdolliseen kohtaan koskessa. Veden vähyys esti valituksen tehneen Gelhardin mukaan hänen ammatinharjoituksensa. Oikeuspormestari Roosin mukaan valkki oli paremmassa kunnossa kuin koskaan, mutta syksyllä vallinneen kuivuuden vuoksi vain kahta tamppivasaraa oli voitu käyttää. Heti sateiden tultua laitos saisi vettä ja toimisi normaalisti. Lisäksi maistraatti lupasi rakentaa seuraavana kesänä 1749 matalia poikkipatoja ohjaamaan kosken vettä valkkille, minkä jälkeen se voisi toimia vuoden ympäri.²³¹ Wilhelm Petter Gelhard ei malttanut odottaa kesää, vaan halusi selvittää jo talvella oman kantansa maistraatille. Hän ilmoitti helmikuussa 1749, ettei ollut pystynyt harjoittamaan ammattiaan edellisestä huhtikuusta lähtien. Hänellä oli varastossa tärveäntymässä säiden vaihteluissa suuri määrä kruunulle toimitettavaa nahkaa, josta piti valmistaa sotilaiden säämiskävaatteita. Gelhard pelkäsi tuhonsa tulevan, kun kruunun toimitukset estyivät. Hän vetosi laitoksen pikaiseen parantamiseen, varsinkin kun vuosien 1643 ja 1668 päätöksissä Halinen oli lahjoitettu kaupungille hänen mukaansa juuri säämiskätampin perustamista varten.²³²

Oikeuspormestari ilmoitti, vaikkakin omien sanojensa mukaan vastahakoisesti, että asiaa tulitisiin käsittelemään muutamalla sanalla, sillä muuten yksinkertaiset ihmiset saattaisivat saada omalaatuisen käsityksen asian hoitamisesta. Pormestarin mukaan sekä Gelhard että kaupunki olivat ensinnäkin tienneet tampin kunnan ja sen kiireen, jolla sekä tamppi että mylly oli rakennettu edellisenä kesänä. Toiseksi edellisen syksyn kuivuus oli ollut pahin miesmuistiin. Kolmanneksi kruunun toimittajien aikataulu ja Halisten tampin vaikutus niihin olivat yleisenä tietona. Neljänneksi katselmuspöytäkirjasta kävi ilmi, että tamppi oli ollut toimintakuntoinen jo 23. syyskuuta 1748. Gelhard ei ollut kuitenkaan hyödyntänyt sitä, vaan hän oli matkustanut Tukholmaan hankkimaan nahkoja ja viipynyt siellä talveen saakka. Viidenneksi osa kruunun nahoista olisi voitu

229 TKA, TRO BIa 101, 5.3.1743, § 1: 144–145.

230 Toropainen 2001: 7–8.

231 TKA, TRO BIa 106, 9.11.1748, § 2: 1189–1191.

232 TKA, TRO BIa 107, 20.2.1749, § 7: 178–189.

tampata vanhassa tamppimyllyssä sen vielä ollessa pystyssä ja osa Tukholmassa. Pormestari piti kaiken tämän perusteella Gelhardia itseään syypäänä ahdinkoonsa.²³³

Pormestari totesi edelleen, että kun kiireisen työtahdin vuoksi syksyllä kesken jääneet poikkipadot saataisiin kuntoon keväällä, taitava käsityöläinen kyllä saisi elantonsa laitoksesta. Raati totesi puolestaan, että sille olisi itselleen haittaa, mikäli Gelhard ei saisi ajoissa säämisköityä nahkojaan, sillä silloin hän ei kykenisi maksamaan vuokraan-sakaan. Maistraatti katsoi, ettei Gelhard ansainnut valkkia vuokralle, sillä hänen siellä valmistamansa koepalat olivat kelvottomia, kovia ja pilalla. Vuosivuokrana perittyä 60 kuparitaalariakin arvosteltiin kovin alhaiseksi. Gelhard totesi, ettei nyt ollut kyse vuokrasta, vaan itse laitoksen toiminnasta. Hän katsoi olevansa velvollinen maksamaan vain laitoksen käytön mukaan. Nyt valkki oli seissyt yksitoista kuukautta. Lopputuloksena Esaias Wechter joutui ilmoittamaan maistraatille huhtikuussa, että henkirakuunoiden varustaminen oli viivästynyt.²³⁴

Gelhard sai laitoksen jatkossa toimimaan tyydyttävällä tavalla. Maistraatti katsoi vuonna 1751 sen toiminnan parantuneen niin, että se halusi nostaa vuosivuokran 90 kuparitaalariin. Gelhardin harmiksi säämiskänleikkaaja Johan Gröndahl tarjosi samaa summaa vuokraoikeudesta. Gelhard väitti, ettei Gröndahl osannut ammattiaan, koska oli saanut oppinsa Tukholmassa säämiskäntekijän kisälliltä eikä mestarilta. Gröndahl vastasi voivansa näyttää taitonsa kelvollisiksi. Samalla Gelhard tarjosi kaupungille ostettavaksi koskelle rakentamansa kuivaamorakennuksen. Sen rakennuskustannukset olivat olleet 1 200 kuparitaalaria. Kun kaupunki ei ollut valmis maksamaan näin paljon, päätti Gelhard pitää sen edelleen itse. Lisäksi hän toivoi Halisiin venettä tai tukkilauttaa, jolla voitaisiin kuljettaa tavaroita kosken yli. Nyt tavarat joutuivat seisomaan Kaarinan rannalla, josta koitui tappiota Maarian puolen laitoksille. Maistraatti kehotti häntä kaikin mokomin tekemään itse lautan ja ottamaan sen käytöstä lauttamaksua kolmesta neljään kupariäyriä kerralta. Maistraatin mielestä lautta maksaisi itsensä varmasti takaisin.²³⁵

Vuokriaan Wilhelm Petter Gelhard ei saanut suoritettua maistraattia tyydyttävällä tavalla. Vuonna 1752 kaupunki otti hänen kuivaamonsa pantiksi rästeistä, sillä hän oli joutunut velkaiseen tilaan.²³⁶ Vuonna 1756 hän itsekin totesi olevansa niin varaton, että hän halusi jättää kuivaamonsa maksuksi velasta, jonka loppusumman maksamista kaupunki vaati vuoden loppuun mennessä. Gelhard ei lopulta menestynyt Turussa toimomallaan tavalla, vaikka oli saanut harjoittaa ammattiaan kilpailutta. Lopulta hän jätti Turun, sillä hänen ilmoitettiin muuttaneen kaupungista 31. tammikuuta 1761.²³⁷

Pormestari ja raati olivat ilmeisen pettyneitä Gelhardin vuokrakauteen valkilla. Nyt laitos vuokrattiin varmemmalle vuokranmaksajalle. Sopimus solmittiin 20. syyskuuta

233 TKA, TRO BIa 107, 20.2.1749, § 7: 178–189.

234 TKA, TRO BIa 107, 20.2.1749, § 7: 178–189; sama, 19.4.1749, § 7: 608.

235 TKA, TRO BIa 109, 13.4.1751, § 4: 355–358.

236 TKA, TRO BIa 110, 10.2.1752, § 7: 76.

237 TKA, TRO BIa 113, 20.9.1756, § 8: 1063; sama, BIa 118, 31.1.1761, § 10: 92.

1756 Teijon ruukinpatruunan Jakob Johan Kijkin kanssa. Sen mukaan säämiskätamppi ja Gelhardin rakentama kuivaamo vuokrattiin hänelle vuoden 1757 alusta lukien. Patruuna lupasi korjata ja laajentaa laitosta omin varoin. Lisäksi hän aikoi puhdistaa ja räjäyttää sen vesikanaalia syvemmäksi niin, että säämiskän lisäksi voitaisiin tampata ja valkata sekä verkaa että muuta villaa. Sopimuksen mukaan patoluukut tuli pitää kiinni vähän veden aikana niin, että jauhomyllyille riitti vettä. Myllyillä tuli myös huomioida Kijkin vuokraamat laitokset, mikäli ne eivät tarvinneet kaikkea vettä. Vuosivuokra tuli edelleen olemaan 90 kuparitaalaria. Lisäksi patruuna varasi itselleen oikeuden vuokrata laitokset halvalla edelleen Gelhardille tai jollekulle muulle.²³⁸

Kijk löysi valkille nopeasti jatkovuokraajan. Hans Henrik Wechter nimittäin myi Multavierussa sijainneen kankaiden paino- ja värjäyslaitoksensa tukholmalaiselle kauppiaalle Carl Steenille, joka siirsi omistusoikeutensa laitokseen kauppapalvelija Lars Isak Nordmanille. Tämä ilmoitti maistraatille, että Kijk oli siirtänyt valkin vuokraoikeuden hänelle tuhannen kuparitaalarin kertakorvausta ja 90 kuparitaalarin vuotuista vuokraa vastaan. Näillä ehdoilla hän oli saanut oikeuden valkkiin 1. tammi-kuuta 1760.²³⁹ Näin Nordman yhdisti tarpeelliset laitokset käyttöönsä. Hänestäkään ei tullut vuokraajana pitkäaikaista, sillä jo vuoden 1763 alussa hänen ilmoitettiin olevan entinen pellavanpainaja, joka oli muuttanut Vehmaalle. Tämän jälkeen säämiskäntekijä Christopher Lundstedt halusi vuorostaan vuokrata valkin. Paikalle raastupaan saapunut Halisten mylläri Heikki Löffors kertoi valkin kuitenkin olevan hyvin huonossa kunnossa ja kaipaavan pikaista korjaamista. Lundstedt ei malttanut odottaa korjauksia, mutta Löffors oli itse halukas ottamaan sen vuokralle, kuten sitten tapahtuikin.²⁴⁰

Verkavalkki oli vuokrattavana jälleen helmikuussa 1780 kuuden vuoden ajaksi, kun sitä vuokrannut mylläri Erkki Heikinpoika irtisanoi sopimuksensa. Hän tuli kuitenkin toisiin ajatuksiin ja huusi vuokraoikeuden takaisin itselleen 191 kuparitaalarin vuokraa ja pienten korjausten suorittamista vastaan. Hänellä lienee ollut tiedossaan hyvä syy vuokrata valkki, sillä jo muutaman päivän kuluttua hänet irtisanottiin myllärintoimesta Maarian jauhomyllyssä.²⁴¹ Myös samassa rakennuksessa sijainnut säämiskätamppi siirtyi vuonna 1780 uusiin käsiin. Ylitirehtööri Josef Bremer oli vuokrannut sitä 20.2.1775 lähtien kymmenen vuoden vuokra-ajalla. Nyt hän halusi siirtää vuokraoikeuden 1.1.1780 lähtien säämiskäntekijämestari Isak Wollanderille samoilla ehdoilla kuin hänellä itsellään oli ollut ja 88 kuparitaalarin vuosivuokralla.²⁴²

Verkavalkki vuokrattiin jälleen vuonna 1786. Uutena ehtona vuokrasopimuksessa oli, ettei laitosta saanut käyttää, mikäli koskessa olevat jauhomyllyt tarvitsivat kaiken

238 TKA, TRO BIa 114, 22.1.1757: 43–45.

239 TKA, TRO BIa 117, 25.6.1760, § 12: 605–606.

240 TKA, TRO AIa 1, 21.2.1763, § 6: 151–152.

241 TKA, TMP AIa 18, 2.2.1780, § 6, § 7: 46.

242 TKA, TMP AIa 18, 3.5.1780, § 6, § 7: 304–306.

veden. Erkki Heikinpoika huusi jälleen 304 taalarilla itselleen vuokraoikeuden. Takaa-jikseen hän sai Halisten kylän talolliset Antti Jaakonpoika Komosen ja Erkki Heikinpoika Frantsin. Saman vuoden keväällä tarjottiin myös säämiskätamppia kuuden vuoden vuokra-ajalle, mutta huutokauppaan ei ilmaantunut yhtään huutajaa. Huuto-kauppaa jouduttiin yrittämään uudelleen, mutta kun tälläkään kertaa kukaan ei halunnut sitä, jätettiin sen kohtalo kaupunginvanhinten päätettäväksi.²⁴³

Vuoden 1787 katselmuspöytäkirja kertoo ensimmäistä kertaa laitoksen rakenteesta tarkemmin. Rakennus oli noin 12,6 metriä pitkä ja 6,0 metriä leveä. Pohjoinen osa oli 3,6 metrin pituudelta uudempi ja rakennettu kuusitukeista. Tämä osa oli liitetty yhteen vanhemman osan kanssa, jossa itse valkki sijaitsi. Vanhempi osa oli vanha ja lahonnut, ja se oli rakennettava uudelleen vinoutensa vuoksi. Valkin sisustus koostui kahdesta valkkilaitoksesta eli ammeesta, joita käytti yksi vesipyörä. Toista ammetta oli käytetty veran valkkaukseen ja toista säämiskän sekä purjekangastehtaan hampun tamppaukseen. Verka-amme oli kulunut ja vuotava, joten se oli uusittava. Lisäksi laitoksessa oli hella muuripannuineen. Uusittava osa määrättiin rakennettavaksi samankokoiseksi kuin vanha purettava. Valkkausammeeseen tuli lisäksi hankkia uusi tammi- tai mäntytukki, joka toimi tamppina, johon materiaalia käsittelevät piikit voitiin kiinnittää.²⁴⁴

Maistraatti vuokrasi valkkilaitoksen tehtaalle 11.4.1807 neljännesvuosisadan ajaksi. Tehtaan edustajana toimi sen osakas Jean Gabriel Tjäder. Laitos vuokrattiin sillä ehdolla, että osakkaat rakentaisivat uuden valkkirakennuksen. Kaupungin tuli puolestaan pitää patolaitteet kunnossa.²⁴⁵ Tämä jäi ilmeisesti tekemättä, sillä illalla 9.11.1824 nousut syystulva rikkoi padon ja vei mukanaan valkkirakennuksen, joka ajautui Hirvensalon rantaan vieden mukanaan yli tuhat kiloa käytettiin purjeisiin Riian hamppua. Kun Erik Julin oli vuokrannut kosken muut rakennukset jo vuoden alusta, ei valkkiakaan enää rakennettu uudelleen, sillä se olisi ollut vanhalla paikallaan Julinin uudistussuunnitelmien tiellä.²⁴⁶

Halistenkoski Erik Julinin vuokrakaudella 1824-1874

Elokuussa 1822 oikeuspormestari Sacklén jätti maistraatille ja kaupunginvanhimmille tehtailijan ja kaupunginvanhimman Kristoffer Richterin kirjeen koskien Halisten vuokrausta. Sen mukaan porvaristo ja vanhimmat olivat suostuvaisia maistraatin ehdotukseen, että koko koski vuokrattaisiin pitemmäksi aikaa. Ehtona oli se, että koko koski siirtyi porvariston ja vanhinten vapaaseen hallintaan ikuisiksi ajoiksi. Oikeuspormes-

243 TKA, TMP AIa 24, 18.2.1786 § 11: 291–292.

244 Toropainen 2001: 9–10.

245 TKA, TRO AIa 26, 13.1.1808 § 6: 28–30.

246 Toropainen 2001: 10.

tari Sacklén kuitenkin ilmoitti, ettei maistraatti voinut suostua tällaisiin ehtoihin.²⁴⁷

Syyskuussa 1822 Richter esitti uuden kirjelmän. Sen mukaan kaupungin varojen käyttö Halisten kosken tarpeisiin tuli kieltää, kunnes asiassa olisi saatu sopu maistraatin ja porvariston välillä. Vasta kun myllyt olisivat porvariston vapaassa hallinnassa, saisi niihin käyttää kaupungin varoja ja tarvikkeita. Richterin mukaan ne varat, jotka oli viimeisen kymmenen vuoden aikana käytetty laittomasti kaupungin kassasta myllyjen ylläpitoon, vastasivat melkein niiden arvoa. Silti rakennukset olivat jatkuvasti rappiolla. Tästä kunnottomuudesta oli nyt tehtävä kerta kaikkiaan loppu. Myllyt oli luovutettu kaupungille voittoineen ja tappioineen, mutta oli epävarmaa, oliko myllyt annettu maistraatille vai porvaristolle. Nyt porvaristo maksoi tappiot ja maistraatti keräsi voitot.²⁴⁸

Syyskuussa 1823 oltiin niin pitkällä, että kaupunginvanhimmat olivat valinneet 23. huhtikuuta keskuudestaan edustajiksi kauppaneuvos Kristian Trappin, kauppias Matts Serénin, nahkurit Samuel Gottshickin ja Kristopher Richterin sekä ruokakauppiat Lars Abraham Kekonin ja Gustaf Ahlstedtin neuvottelemaan Halisten kosken halvemmasta hoidosta. Koski oli asetettu vuoden 1748 ohjesäännöllä kaupunginkassan alaisuuteen, mutta nyt päätettiin, että kaupunki saisi sen haltuunsa vuoden 1824 alusta. Maistraatti saisi siitä korvauksena vuosittain 150 tynnyriä hyvää riihikuivaa suomalaista ruista. Se jaettaisiin jäsenten kesken vuoden 1748 palkkaussäännön mukaan tai tarvittaessa käteisenä tynnyriluvun mukaan. Tästä maistraatin jäsenten tuli vielä maksaa myllytulli. Maistraatti saisi viljasta vuosittain 75 tynnyriä toukokuun alussa ja 75 tynnyriä joulukuun alussa. Kaupunki vuokraisi kosken pidemmäksi aikaa, ja siihen maistraatilla ei olisi sananvaltaa. Tämänsisältöinen asiakirja päätettiin laatia ja lähettää maaherran kautta keisarilliselle majesteetille.²⁴⁹ Senaatin päätös Halisten myllyjen siirtämisestä kaupungin haltuun saatiin 19. marraskuuta 1823.²⁵⁰

Marraskuussa 1823 ilmoitettiin edesmenneen kauppaneuvos Jean Gabriel Tjäderin vuokranneen 18. joulukuuta 1813 Halisten verkavalkin 50 vuoden ajaksi purjekangastehtaan omistajien puolesta. Sopimuksen mukaan kaupungin oli ylläpidettävä valkin patoa. Se oli nyt niin luhistunut, että valkkia saattoi tuskin käyttää. Kaupungin vanhimmat kuitenkin sanoutuivat irti padon korjaamisesta ja käskivät tehtaan osakkaita kääntymään sen henkilön puoleen, joka huutaisi itselleen huutokaupassa 15. joulukuuta 1823 Halisten muut laitokset ja padot.²⁵¹ Purjekangastehtaan osakkaat eivät valittaneet

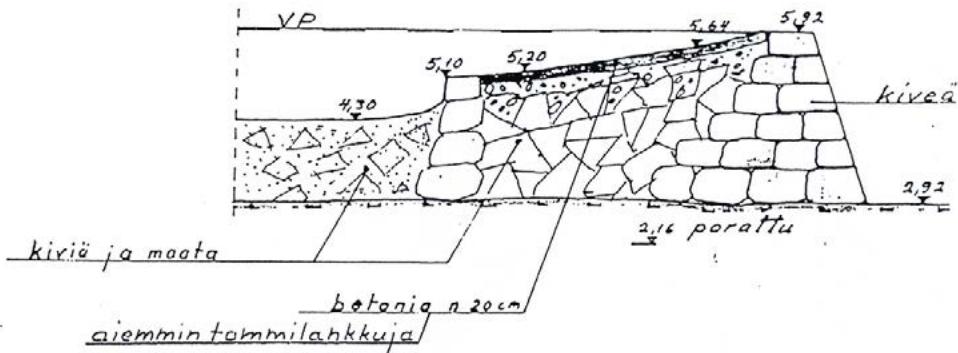
247 TKA, TMP A1a 40, 21.8.1822, § 9: 494v–495v.

248 TKA, TMP A1a 40, 11.9.1822, § 6: 540v–542.

249 TKA, TMP A1a 41, 10.9.1823, § 4: 560v–561v.

250 Turun vesilaitoksen arkisto, Turun ja Porin läänin lääninhallituksen arkisto, Lääninkanslia, jäljennös Senaatin kirjeestä 1823.

251 TKA, TMP A1a 41, 3.11.1823, § 15: 686–687v. Kaupunginvanhimmat olivat vuokranneet valkkimyllyn maistraatille 25 vuoden ajaksi 11.4.1807. Kun purjekangastehtaan edustaja Jean Gabriel Tjäder ilmoitti, että hänen tehtaansa halusi vuokrata sen 25 tai 50 vuoden

VANHASTA PADOSTA POIKKILEIKKAUS

Erik Julin rakennutti kosken ensitöikseen uuden ja tukevamman padon, joka oli käytössä vuoteen 1972 asti. Kun uusi pato rakennettiin tuolloin, jäi Julinin kivipato uuden sisään sellaisenaan. Turun vesilaitoksen arkisto.

turhaan, sillä marraskuun 9. päivän iltana 1823 syystulva rikkoi heikon padon ja vei mukanaan linnansalmeen seitsemän sylvä²⁵² pitkän ja neljä sylvä leveän valkkimyllyn sisustuksineen ja siellä valkattavina olleet 120 leiviskää Riian hamppua. Itse rakennus ajautui Syvälahden rusthollin rantaan ja sieltä edelleen Honkaisten venevajalle. Rakennus ei ollut enää käyttökelpoinen ja tehdas seisoi raaka-aineen puutteessa. Osakkaat halusivat korvauksena hampusta 5 riikintaalaria 24 killinkiä valtionvelkaseteleinä leiviskältä²⁵³. Itse rakennus sisustuksineen oli ollut arvoltaan 700 riikintaalaria valtionvelkaseteleinä. Kaupunginvanhimmat lupasivat korvata hampun sovitulla hinnalla ja sillä summalla, mitä siitä saataisiin huutokaupalla. Itse rakennus korvattaisiin sisustuksineen osakkaille laskun mukaan. Sen sijaan vanhimmat eivät katsoneet, että osakkaat olivat oikeutettuja saamaan omistukseensa niitä käyttökelpoisia tavaroita, jotka he olivat peranneet valkin raunioista.²⁵⁴ Kämnerinoikeudessakin kuultiin tapauksen johdosta todistajia, sillä siihen liittyi myös kuolemantapaus. Todistajat mylläri Johan Lindström sekä kirvesmiehet Anders Lindström ja Anders Wessman kertoivat yhtäpitävästi, että pato oli vanha ja suurimmaksi osaksi mätä valkin molemmiin puolin. Vesi oli murtautunut sen pohjan läpi niin, että tukit olivat osuneet voimalla päin valkkia. Voimakkaan tulvan mukana se oli alkanut liikkua ja mennyt virran mukana.²⁵⁵

ajaksi, päätettiin se antaa tehtaalle vuokralle 25 vuodeksi 13.1.1813 alkaen. TKA, TMP A1a 26, 13.1.1813, § 6: 28–30.

252 Yksi sylvä = 1,78 metriä.

253 Yksi leiviskä = 8,5 kiloa.

254 TKA, TMP A1a 42, 13.11.1824, § 20: 706–708v.

255 Ulla Paaskunnan yksityisarkisto, Turun kämnerinoikeuden pöytäkirjaote 25.11.1824, § 5.

Halinen vuonna 1824

Kosken rakennuskannasta suoritettiin katselmus 6. helmikuuta 1824 Erik Julinin ottaessa sen vuokraoikeuden haltuunsa. Erik Julin oli syntynyt 13. marraskuuta 1796 Oulussa ja hän kuoli 21. kesäkuuta 1874 Turussa. Avioliiton hän oli solminut 1822 Kristina Sofia Sandbäckin kanssa. Julin oli opiskellut Turun, Tarton ja Jenan yliopistoissa ja ottanut vuonna 1820 isänsä perustaman apteekin haltuunsa. Nekrologi luetteli hänen tärkeimpinä saavutuksinaan mm. Halisten kosken rakennuskannan uudistamisen sekä väriaineiden raspilaitoksen, luujauhotehtaan ja fosfaattiguanotehtaan perustamisen.²⁵⁶

Katselmuksen suorittivat kihlakunnantuomari ja Turun oikeusraatimies Jonas Pontelius sekä porvariston edustajina kaupunginvanhimmat kauppias Matts Serén, parkkisijatehtailijat Samuel Gottskick ja Kristoffer Richter sekä ruokatavarakauppias Gustaf Ahlstedt. Kosken laitteet oli vuokrattu Julinille 50 vuoden ajaksi 1. tammikuuta 1824 alkaen vuotuista 110 ruistynnyrin korvausta vastaan.

Maarian puolella sijaisi kuusitukeista rakennettu myllärintupa, joka oli 11 kyynärää korkea, $10\frac{5}{24}$ kyynärää pitkä ja $5\frac{5}{24}$ leveä. Tupaa vastapäätä eteisen toisella puolella oli 9 kyynärää pitkä ja yhtä korkea ja leveä aitta kuin tupa oli. Tuvan sisustuksena oli välikatto ja lattia, kaksi ikkuna-aukkoa, joissa kummassakin oli 16 pientä ruutua. Uunissa oli kakluuni ja leivinuuni, aitan ovesa avain ja lukko. Eteinen oli $5\frac{3}{4}$ kyynärää pitkä. Sen edessä olivat katetut portaat. Mylläri oli omalla kustannuksellaan tehnyt eteiseen välikaton ja sen perälle pienen kylmän kamarin omaksi mukavuudekseen. Tuvasta joelle päin sijaisi myllärielle kuulunut kahdeksan kapanalan ryytimaa.

Itse Maarian myllyrakennus oli $17\frac{1}{12}$ kyynärää pitkä ja leveä sekä $7\frac{3}{4}$ kyynärää korkea. Se oli tehty puoliksi kuusitukeista ja puoliksi ristikkopuista ja laudoitettu sekä ulkoa että sisältä ja maalattu punamullalla. Katto oli laudoista ja tuohista. Sisustuksena oli neljä suomalaista kiviparia, joista yhden läpimitta oli $9\frac{1}{2}$ korttelia ja kahden kahdeksan korttelia. Yhden kiviparin yläkivi oli vahvistettu rautavanteella. Viimeksi mainittu pari oli hyvässä kunnossa, mutta ensin mainittu rikki, vaikka edelleen käyttökelpoinen. Neljäs seitsemän korttelia halkaisijaltaan ollut kivipari toimi välttämällynä. Myllyn ovet olivat lukittavia ja siinä oli välikatto sekä tiiliuuni. Itse mylly sekä sen vesipyörät ja kolme rautapyörää olivat hyvässä kunnossa. Alamyllään oli sisustettu ryynikone tarpeellisine laareineen ja kuusine messinkisihteineen sekä vehnäsihti, jonka kangas puuttui. Lisäksi välityslaitteistosta puuttui pyörä. Myllään johti kuusi sylvä pitkä tukkisilta maan puolelta. Myllyn vesipyörät olivat alivesipyöriä ja niihin johti vettä kolme vesiränniä, jotka olivat 34 kyynärää pitkiä, viisi kyynärää leveitä ja 12 tukkikertaa korkeita.

256 KK (Kansalliskirjasto), HSK (Historiallinen sanomalehtikirjasto), *Sanomia Turusta* nro 26, 26.6.1874: 1.

Myllyn vieressä sijaitsi valkkimylly säämiskän valkkaamiseen. Se oli tehty honkatukeista ja se oli $18\frac{3}{4}$ kyynärää pitkä, $9\frac{7}{24}$ kyynärää leveä ja $5\frac{1}{2}$ kyynärää korkea. Katto oli laudoista ja tuohesta, sisustuksena oli sisäkatto ja ovissa lukot. Uunin yhteyteen oli muurattu pata. Tätä laitosta vuokrasivat Turun purjekangastehtaan osakkaat ja Julin saisi sen vasta näiden vuokra-ajan päätyttyä.

Kaarinan puolella sijaitsi kuusitukeista tehty myllärintupa. Se oli $9\frac{1}{4}$ kyynärää pitkä, $9\frac{7}{24}$ kyynärää leveä ja $4\frac{3}{4}$ kyynärää korkea. Rakennuksessa oli välikatto ja hella sekä leivinuuni. Molemmissa ikkunoissa oli kahdeksan ruutua. Viisi ja $\frac{3}{4}$ kyynärää pitkän eteisen toisella puolella oli tuvan kanssa yhtä leveä ja korkea $6\frac{20}{24}$ kyynärää pitkä välikatolla varustettu kylmä huone. Tämä lauta- ja tuohikatolla katettu rakennus oli hyvässä kunnossa. Tuvan vieressä sijaitsi kapaalan laajuinen peltomaa myllärin käyttöön.

Kaarinan mylly oli $17\frac{5}{8}$ kyynärää pitkä, $17\frac{3}{8}$ leveä ja $6\frac{5}{8}$ korkea. Se oli rakennettu puoliksi tukeista ja puoliksi ristikkopuista ja laudoista. Rakennus oli sivelty punamullalla ja siinä oli välikatto sekä tiiliuuni, räystäskourut ja ovissa lukot. Katto oli laudoista ja tuohesta. Sisustuksena oli kolme suomalaista kiviparia, kaikki halkaisijaltaan yhdeksän korttelia ja paksuudeltaan 7–10 tuumaa. Kaksi paria oli ehjiä, mutta kolmas rikonainen, vaikka vielä käyttökelpoinen. Kaikissa kolmessa yläkivessä oli rautavanne. Vesirännejä oli kolme ja ne olivat 40 syltä pitkiä, $4\frac{1}{2}$ kyynärää leveitä ja 12 tukkikertaa korkeita ja hyvässä kunnossa. Myllyn vesipyörät kolmine rautapyörineen olivat kunnossa. Nummen puolella myllytie oli hyvässä kunnossa kuten Maariankin puolella. Nummen puolella tieltä johti kaitein varustettu tie myllylle.

Maarian myllyn inventaarioon kuuluivat pari uusia yhdeksän korttelia halkaisijaltaan olevia myllynkiviä, joista toinen oli 18 tuumaa ja toinen 14 tuumaa paksu. Yläkiven ympärillä oli lisäksi rautavanne. Lisäksi olivat ruislaari lukolla, kauralaari kahdella riippulukolla, mallaslaari riippulukolla, vehnälaari riippulukolla ja ryynilaatikko kuudella messinkisihdillä. Varustuksiin kuuluivat myös puuvintturi myllynkivien nostamiseen, seitsemän syltä pitkä väkipyörällä varustettu köysi, joka oli viisi tuumaa paksu ja toinen kymmenen syltä pitkä yhtä paksu köysi ilman väkipyörää, 11 naulaa painava moukari, kuusi naulaa painava moukari, rautakanki painoltaan 19 naulaa, pienempi rautakanki painoltaan 13 naulaa, yhdeksän myllynkivihakkua painoltaan yhteensä yhdeksän naulaa, meisseli sekä rautaiset kivisakset (naula 425 g). Edelleen inventaariorissa tehtiin merkintä neljännestynnyrin mitasta, kapan mitasta, kivireestä, tikapuista ja myllypadon korjaukseen käytetystä vintturista. Lisäksi myllärintuvassa oli pöytä ja kaksi pitkää penkkiä.

Kaarinan myllyllä oli kolme uutta myllynkiveä, halkaisijaltaan yhdeksän korttelia ja paksuudeltaan 14 tuumaa, lukoton ruislaari, lukollinen kauralaari sekä kaksiosainen laari maltaille ja vehnälle. Mittaamiseen oli yksi suurempi keskiövaaka varustettuna yhdellä kymmenen leiviskän, yhdellä neljän leiviskän, kahdella kolmen leiviskän, yhdellä leiviskän, yhdellä puolen leiviskän, kahdella viiden naulan, yhdellä neljän naulan ja kahdella kahden naulan painoisella punnuksella. Lisäksi työkaluihin kuuluivat 11 ja kuuden naulan painoiset moukarit, suurempi 19 ja pienempi 13 naulan rautakanki,

kuusi myllynkivihakkua, meisseli, puuvintturi myllynkivien nostamiseen, uusi 14 sylen ja vanha seitsemän sylen köysi, joista jälkimmäiseen kuului väkipyörä. Lisäksi viljan mittaamiseen olivat vielä uusi neljännestynnyrin ja kapan mitta.²⁵⁷

Rakentamisen kausi

Kaupungin vanhimille luettiin 19. helmikuuta 1825 Halisten kosken vuokranneen provinsiaaliapteekkari Erik Julinin kirje:

Kun minä vuosi sitten vuokrasin kaksi myllyä, katsoin voivani tappiota korjata puutteen ja tehdä sen uuden myllyrakennuksen, jonka jo olin päättänyt. Mutta tämä minun suunnitelmani epäonnistui niiden tapahtumien vuoksi, jotka seurasivat veden odottamattomasta noususta. Tässä tuhoutui mylly, jossa oli neljä paria myllynkiviä. Katastrofi olisi tullut kaupungille, ellei vuokrasopimusta olisi juuri tehty. Ja kun tarkoitus oli, että jauhatus olisi vähitellen siirtynyt vanhasta myllystä uuteen, niin että olisin saanut myllytullin vuokraani, mutta nyt olen saanut rakennuttaa uuden kaksinkertaisella kiireellä. Itse myllyn rakennus, jota teen, on paljon kalliimpi kuin muut samanlaiset. Suurin menoerä on ollut se suurten kivimäärien räjäyttämisen, jonka olen antanut viime kesänä suorittaa voidakseni käyttää hyväksi veden puto-usta. Täten olen onnistunut saamaan aikaan vesipadon, jonka pudotus on 17 jalkaa (jalka 29,7 cm) korkea ja josta kaupungille on tulevaisuudessa suurta hyötyä. Jos itse rakennus palaisi ja kaatuisi koneseinä, niin varsinainen ja puhdas jäisi, nimittäin itse kallioseinä ja sen tilat. Saadakseni laitoksen täydellisen valmiiksi, puuttuu vielä paljon, etenkin kulkukelpoinen silta, joka toisi suuren helpotuksen. Kun minä olen Halisiin uhrannut niin paljon vaivaa ja kuluja ja kärsinyt myllytullin vähyyttä vahin-
gon takia, pyydän yhden vuoden verovapautta, kun kaupungin kassallekaan ei olisi siitä haittaa.

Tähän pyyntöön eivät kaupunginvanhimmat porvariston edun valvojina katsoneet voi-
vansa suostua, vaan Julin joutui jatkossakin maksamaan vuokransa täysimääräisenä.²⁵⁸

Toukokuussa 1825 Erik Julin anoi maaherralta lupaa saada rakentaa silta Halisiin. Hän oli saanut myllynsä Maarian puolella valmiiksi ja saattoi jauhaa siellä huomatta-
van määrän viljaa vuorokaudessa. Heti jäiden lähdettyä hän aikoi rakentaa sillan, josta olisi hyötyä kaupunkilaisille ja pitäjäläisille niin, ettei heidän tarvitsisi ajaa Halisiin

257 Ulla Paaskunnan yksityisarkisto, Halistenkosken rakennusten katselmuspöytäkirja 6.2.1824.

258 TKA, TMP A1a 43, 19.2.1825, § 15: 116–118.

Maarian rannan puoleinen rakennuskanta oli valmistunut pääosin 1800-luvun alkupuolella. Keskellä Isomylly, taustalla keltainen kosken vuokraajan konttori- ja asuinrakennus sekä punainen mylläreiden tupa. Myllyn päädyssä valkoinen kuivurirakennus. Muut rakennukset talousrakennuksia. Silta valmistui vasta 1900-luvun alussa. Kuva Turun vesilaitosmuseo, Halistenkosken pienoismalli.

Aninkaisten tullin ja Maarian kirkon kautta. Koska paikalla ei ollut aiemmin yksityistä tai yleistä siltaa, eikä Julin katsonut siltansa olevan haitaksi vaan hyödyksi, anoi hän oikeutta verottaa jalankulkijoita yhdellä ja ajajia viidellä bankkoassignaattiruplalla. Asia siirrettiin maistraatin ja kaupunginvanhinten käsittelyyn.²⁵⁹ Vuonna 1833 Julin uudisti takuunsa kosken hallinnasta. Hän ilmoitti takaajiksi leskiasessorska Albertina Julinin ja Helsingin apteekkarin Conrad Appelgrenin. Maistraatti ei voinut hyväksyä heitä, sillä se ei tuntenut heidän varallisuuttaan. Lisäksi apteekkari asui toisessa läänissä.²⁶⁰ Lopulta takaajiksi hyväksyttiin asessori John Julin ja apteekkari August Liljedal.²⁶¹

259 Ulla Paaskunnan yksityisarkisto, Erik Julinin hakemus maaherralle 12.5.1825 (Turun lääninkanslia, Anomusdiaarit J 1886/1825).

260 TKA, TMP A1a 51, 20.7.1833, § 21: 999–1000.

261 TKA, TMP A1a 51, 9.9.1833, § 12: 1258–1259.

Värijauhetehdas

Julin sai keisarillisen päätöksen ja privilegion väri- ja liitutehtaan perustamiseksi Haliisiin 15. helmikuuta 1826. Laitoksen oli tarkoitus valmistaa kotimaisia väriaineita kalliiosammaleesta sekä raspata väripuuta ja tampata ja jauhaa liitua. Tehdas oli privilegioiden mukaan rakennettava täyteen toimintakuntoon kahden vuoden kuluessa, eikä sitä saanut luovuttaa muiden haltuun oikeuksien raukeamisen uhalla. Näiden oikeuksien mukaan santelinsinisestä tuli maksaa veroa 50 kopeekkaa leiviskältä ja bresiljesta yksi rupla leiviskältä. Vaakarahoja tuli maksaa bresiljesta neljä kopeekkaa, eli Julinin tapauksessa, koska hän ei ollut kaupungin porvari, kahdeksan kopeekkaa. Lisäksi ulkomaan vientiin kohdistuneesta väristä leiviskältä 16 kopeekkaa. Santelista samat maksut olivat 6 ja 12 kopeekkaa sekä liidusta 6 ja 12 kopeekkaa. Tuulaakimaksua tuli maksaa tuotessa raaka-ainetta 1 1/2 prosenttia ja tehtaasta lähtevästä tuotteesta 5/12 prosenttia.²⁶² Laitos valmistui alkukesästä 1828, sillä heinäkuun alussa sen tuotteita jo markkinoitiin sanomalehdissä. Tuolloin myynnissä oli vain raspattua bresiljaa maalijauheeksi.²⁶³

Syyskuussa Julin ilmoitti kirjeessään maistraatille, että hänen sinisestä ja keltaisesta värijauheestaan oli kerätty pelkästään vuonna 1831 vaaka- ja perusmaksuja 687 ruplaa 58 kopeekkaa ja tuulaakimaksua 194 ruplaa 8 kopeekkaa bankoassignaattia. Jauheita oli kaikkiaan 5 545 leiviskää. Tätä hän piti aivan liian kalliina, kun tuotantokulut olivat suuret. Korkeat maksut johtuivat siitä, että kun porvarilta ne olisivat olleet kuusi kopeekkaa leiviskältä, niin hän joutui maksamaan 12 kopeekkaa, kun ei ollut porvari. Lisäksi hän oli huomannut, että häntä oli verotettu valmiiksi raspatusta värijauheesta ja samalla tuulaaki oli laskettu kaksinkertaiseksi siitä syystä, ettei hän ollut porvari. Näin kalliiden maksujen takia tuotteita ei kannattanut viedä muihin kaupunkiin ja tuotantokin oli siksi vähäistä. Julin anoikin vapautusta maksuista tai niiden huomattavaa alennusta. Hän vaati takaisin kerättyjä maksuja 1 189 ruplan ja 30 kopeekan edestä. Maistraatti piti aiheellisena kuulla asiassa vaakamestari Johan Kristian Trappia.²⁶⁴

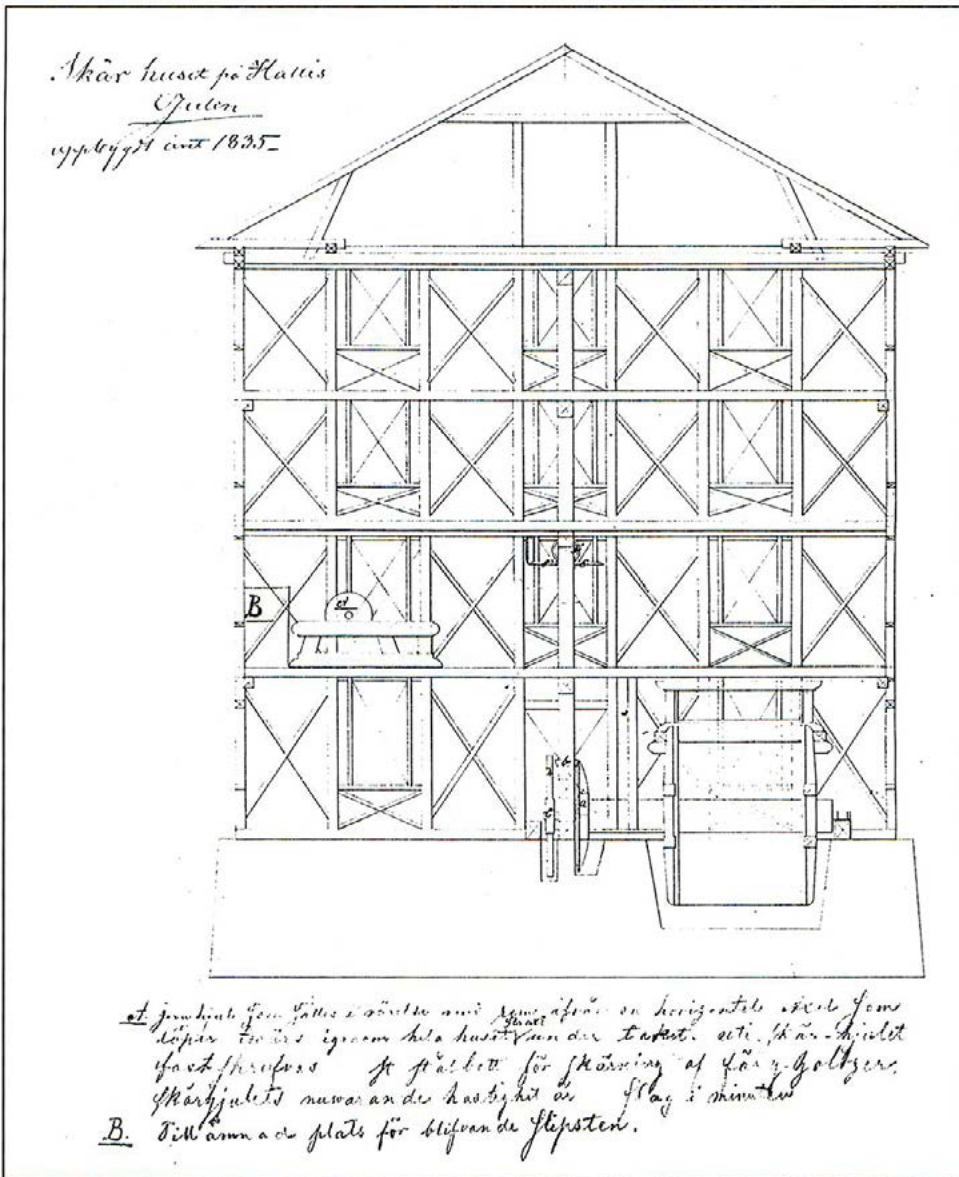
Trapp antoi selityksensä marraskuussa 1833. Hänen mukaansa keisarillisen majesteetin ulkomailta tuotavia värijauheita varten asettamat taksat olivat kolme vuotta vanhempia kuin Julinin laitos. Siksi hänen oli täytynyt tietää ne perustaessaan tehdasta. Tuulaakimaksu oli hänen mielestään halpa. Lisäksi sitä ei kannettu viennistä, joka suuntautui sisämaan kaupunkiin. Siksi Julin olisi voinut vallan hyvin viedä tuotteitaan muualle. Koska Julin ei maksanut porvarismaksuja, tuli hänen suorittaa kaksinkertaiset maksut. Julin oli Trappin mielestä edelleen kilpailukykyinen tuotteillaan verrattuna ulkomaalaiseen tuotteisiin. Näistä syistä Julinin hakemus hylättiin.²⁶⁵ Vuonna 1839

262 TMA, Topographica, Maaria 11 e, Keisarillinen päätös ja privilegio apteekkari Erik Julinille väri- ja liitutehtaan perustamiseksi Halisten koskelle 15.2.1826.

263 KK, HSK, *Finlands Allmänna Tidning* 76, 3.7.1828: 8.

264 TKA, TMP A1a 51, 14.9.1833, § 4: 1275–1281.

265 TKA, TMP A1a 51, 16.11.1833, § 10: 1675–1678.

Julin rakennutti vuonna 1836 värjauhetehtaan Kaarinan puoleiselle rannalle. Rakennus paloi vuonna 1905. TKA, Halisten piirustuksia.

Julin haki saamansa 5 000 ruplan lainan siirtämistä perustamansa rapninki, liitumaali ja väritehtaan nimiin. Tähän suostuttiin, sillä tehdas katsottiin tarpeelliseksi. Hänen tuli esittää tehtaan rakennuspiirustukset ja -kulut. Koska niiden todettiin olevan huomattavat, oli laina aiheellista siksikin siirtää tehtaalle.²⁶⁶

Julinin värijauhotehdas mainosti tuotteitaan jatkuvasti sanomalehdissä. Esimerkiksi syyskuussa ja joulukuussa 1828 ilmoitettiin sanomalehdissä, että äskettäin valmistuneessa Halisten raspilaitoksessa valmistettiin hienoksi raspattua bresiljaa, jota myytiin sata nau-laa hintaan 11 ½ riikintaalaria.²⁶⁷ Syksyllä 1831 apteekkari Julin ilmoitti, että hänellä oli myynnissä apteekissaan juuri Halisissa hienoksi jauhettua bresiljaa, hienoa liitujauhetta ja raspattua peuransarvijauhoa.²⁶⁸ Maakunnan teollisuuslaitosten luettelossa vuosina 1853 ja 1854 Halisten väri- ja liitumyllyn ilmoitettiin työllistävän yhden mestarin ja kymmenen oppipoikaa. Se toimi Kaarinan puoleisella rannalla kahdessa vesivoimalla toimivassa rakennuksessa ja sen vuotuinen tuotto nousi 4 000 hopearuplaan.²⁶⁹

Luujauhomylly

Erik Julin rakennutti Kaarinan myllyn viereen vuonna 1836 toisen maalaamattoman neljäkerroksisen myllyrakennuksen (kartta 1, numero 32) ristikkopuista ja laudoista. Rakennus oli tarkoitettu luujauhon valmistukseen. Rakennuksen korkeus oli 25 kynnärää, pituus ja leveys 22 kynnärää. Katto oli kaksinkertaisesta laudoituksesta, jonka välissä oli tuohikerros. Kivijalka oli ¾ kynnärää korkea. Rakennuksen yksi kahdeksansiipinen ylavesipyörä käytti valurautaisten välityspyörien kautta kaikkia sen laitoksia. Rakennukseen johti ajosilta ja siinä oli 15 ikkunaa. Kerrosten välillä oli kaiteilla varustetut portaat. Vesiränni seisoi tolzilla ja oli varustettu yhdellä vesiluukulla.

Sisustukseen kuuluivat luumurskain, liitutamppi ja väriraspi. Luumurskain oli valurautainen kaikilta osiltaan. Kahdeksan rautavahvisteista liitutamppia oli sijoitettu kymmenen jalkaa pitkään vaaka-asennossa olevaan akselitukkiin. Väriraspi sai voimansa akselitukista remmin kautta. Myös leikkuri toimi remmivälityksellä. Rakennukseen kuului vielä hissilaitos kettinkeineen ja yksi nelipyöräinen rautavahvisteinen lautavaunu raaka-aineiden siirtämiseen. Rakennuksen yhteyteen oli pystytetty vuonna 1846 tiilistä yksikerroksinen rakennus (33), jonka seinien paksuus oli kuusi tuumaa. Sen korkeus oli seitsemän kynnärää, pituus 13 ja leveys 5 ½ kynnärää. Rakennuksessa oli kolme ikkunaa ja yksi ovi. Siihen oli sisustettu vaakakivi, jonka päällä pyöri kaksi pystykiveä. Niitä

266 TMA, Turun ja Porin lääninhallituksen arkisto, Lääninkanslian päätöskonseptit Da 69–70, 31.12.1839: 5428.

267 KK, HSK, *Åbo Tidningar* nro 74, 13.9.1828: 4; *Finlands Allmänna Tidning* nro 151, 27.12.1828: 10.

268 KK, HSK, *Åbo Tidningar* nro 86, 29.10.1831: 4.

269 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* 17, 1.3.1853: 3; sama, 51, 4.7.1854: 3.

käytti viereisen myllyrakennuksen laitteisto välityslaitteiden avulla.²⁷⁰

Toukokuussa 1863 *Tähti*-lehdessä kuvailtiin laajasti luujauhojen etuja hakosontaan verrattuna. Koska talojen metsät olivat kaukana, ei yksi mies ennättänyt päivässä hakkaamaan ja tuomaan pihaan edes täyttä kuormaa kuusen-, katajan- tai männynhakoja. Lisäksi ne piti vielä vetää pelloille, jossa sateet ja kuivat kevätuuulet veivät niistä parhaat voimat ennen kuin ne päätyivät lumen päältä maahan. Tällaista sontaa laskettiin lisäksi tarvittavan 300 kuormaa tynnyrinalalle. Kuitenkin hevosenraadoista, jotka haudattiin metsiin ja soihin, olisi saatu vähällä vaivalla lannoitetta, kuten Englannissa tehtiin.

Kahden hevosen luut oikein käsiteltynä olisivat riittäneet tynnyrinalan lannoittamiseen. Erik Julin oli myynyt tällaisia jauhoja ulkomaille tuhansia leivisköitä ja saanut niistä maksuksi 14–16 hopeakopeekkaa leiviskältä. Luut eivät kelvanneet kokonaisina lannoitteeksi, vaan ne pienitettiin. Tällöinkään ne eivät antaneet täyttä lannoitustehoa, sillä niiden mätäneminen kesti useita vuosia. Lannoitetta valmistettiininkin niin, että luut koottiin pystypäisiin läjiin ja peitettiin mullalla. Mullan keskelle tehtyyn kuoppaan kaadettiin sontavettä, jolloin luut happanivat viidessä viikossa. Tällaisen lannan voima riitti kasvimaalla kahdeksasta kahteentoista vuoteen.

Koska vähävaraisilla ei ollut aikaa odottaa rahojensa takaisin saamista näin pitkää aikaa, oli luuta alettu jauhaa hienoiksi jauhoiksi. Tällaiset jauhot maksoivat Halisissa 35 kopeekkaa leiviskä. Näitä tarvittiin tynnyrinalalle 40–60 leiviskää eli lannoituksen sai 15–21 hopearuplalla. Jauhot tuli sekoittaa sannaan ja lantaveden kanssa, jotta he eivät lentäisi tuuleen kylvettäessä. Lannoittaminen suoritettiin ennen kylvöä tai sen jälkeen, jolloin ne voitiin sekoittaa maahan yhdessä siemenen kanssa. Parasta lantaa saatiin, jos luujauho sekoitettiin veteen ja tulikivihappoon eli vihtrilliöljyyn ja annettiin käydä kahdeksan päivää. Tämän jälkeen seos jatkettiin luujauhoilla tai mullalla ja säilytettiin säkeissä tai keoissa. Tällaisia jauhoja oli myytävänä Halisissa. Kauran ja nauriin lannoittamiseen riitti 20 leiviskää tynnyrinalalle ja muulle viljalle 20–40 leiviskää. Heinälle sitä tuli kylvää 30 leiviskää. Oli myös huomattu, että se esti perunatauteja. Halisissa ostettiin myös luita kymmenellä kopeekalla naula. Jokainen luujauhojen ostaja sai kirjasen, jossa neuvottiin niiden hyödyntämistä. Mikäli joku ei raaskinut ostaa näitä jauhoja, sopi hänen valmistaa itse lannoitteensa näiden Erik Julinin antamien ohjeiden mukaan. ”Kehotamme siis maamiehiämme koetteeksi höystämään peltoansa sellaisella sonnalla.”²⁷¹

Halisissa valmistettu lannoite koostui superfosfaatista, jossa oli fosforihapotettuja eläimenluita, kalkkia, kipsiä, orgaanisia aineita (käymäläjäte) sekä tavallista luujauhoa. Lannoite myytiin 85 kilon säkeissä hintaan markka 25 penniä leiviskältä.²⁷² Vuonna

270 TMA, Keskinäinen Vakuutusosakeyhtiö Tarmon arkisto, Vakuutusosakeyhtiö Tarmon lakkautettujen ainaispalovakuutusten reversaalien yhdistelmä, Turku 253/30–376/17 944, 372/826, 12.11.1834; sama, Turku 253/30–376/17 944, 19.1.1846.

271 KK, HSK, *Tähti* nro 6, 1.5.1863: 2–3.

272 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 63, 25.4.1870: 4.

Turku, *Skötselkontor* / 1888 *1888*

Halisten Mylly Debet

till **SVEN HÄÄVÄLÄINEN.**

Anna boktryckeri. maksettava all betalas per
 ylijästa 6% korko, för öfvertid 6% ränta.

<i>Sammis</i>	<i>17</i>	<i>00</i>	<i>8950kg</i>	<i>betaltans luita</i>	<i>53 p / Mylly</i>	<i>426 65</i>	
<i>Helmiä</i>	<i>23</i>	<i>4</i>	<i>2000</i>	<i>B₂</i>		<i>232 60</i>	
<i>Muokas</i>	<i>19</i>	<i>2139</i>		<i>B₂</i>		<i>108 07</i>	
<i>Lehtitö</i>	<i>3</i>	<i>5671</i>		<i>B₂</i>		<i>277 58</i>	
	<i>27</i>	<i>6300</i>		<i>B₂</i>		<i>333 91</i>	
<i>Paaska</i>	<i>17</i>	<i>3698</i>		<i>B₂</i>		<i>196 03</i>	
<i>Keinät</i>	<i>4</i>	<i>7220</i>		<i>B₂</i>		<i>382 66</i>	
<i>Eläkä</i>	<i>11</i>	<i>23627</i>		<i>B₂</i>		<i>179 49</i>	
<i>Lokas</i>	<i>8</i>	<i>4950</i>		<i>B₂</i>		<i>257 10</i>	<i>2453 88</i>
					<i>1888</i>		<i>2453 88</i>

Kuittataan
Turku 11. 1888
Sven Hääväläinen
(Oskar Sundgren)

J. E. O.

Turkulainen kauppias Sven Hääväläinen oli suurin Halisten luumyllyyn raaka-ainetta tuottaneista toimittajista. Hänen vuosittain myymänsä luumäärät kohosivat kymmeniin tuhansiin kiloihin. Vähäisempiä toimittajia olivat lähiseudun pikkupojat, jotka keräsivät tunkion mukana pelloille levinneitä luita ja saivat vaivanpalkaksi joitakin kymmeniä pennejä. Kuitti Ulla Paaskunnan kokoelma.

1882 Turun teollisuuslaitoksista Halisten luujauhomylly valmistoi noin 5 000 leiviskää luita jauhoksi ja tuotteiden arvo oli 5 000 markkaa.²⁷³ Elokuussa 1888 Laurén mainosti sanomalehdissä Viipurissa palkittuja luujauhojaan. Halistenkosken lisäksi niitä myivät Turussa kauppiat Sven Hääväläinen, Leon. Gestrin, A. Lundelin ja W. Lindholm. Jotta kukaan ei olisi sekoittanut niitä muiden tuotteisiin, oli säkit merkitty nimileimalla Hallis.²⁷⁴

Julin aloitti Halisissa myös fosfaattiguanon valmistuksen lannoitteeksi. Sen pääraaka-aine guano tuotiin ulkomailta. Marraskuussa 1870 *Åbo Underrättelserin* lukija ruokatavarakauppias B. W. Sedergren lähetti toimitukselle kirjeen, jonka mukaan hän

273 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 96, 11.4.1883: 1.

274 KK, HSK, *Åbo Tidning* nro 206, 2.8.1888: 4.

oli lukenut Erik Julinin fosfaattiguanon käytöstä professori W. R. Sahlbergin pelloilla turnipsin kasvatukseen Yläneenkartanossa. Hän halusi jakaa myös omia kokemuksiaan Littoisten Pompon tilalta, jossa hän oli jakanut vanhan pellon neljään yhtä suureen osaan ohranviljelyä varten. Ensimmäinen osa lannoitettiin 200 kuormalla kaupunkijätettä tynnyrinalalle, toinen 40 leiviskällä tynnyrinalalle Halisten luujauhoa nro 1, kolmas sadalla leiviskällä pudrettia tynnyrinalalle, jota Turun pudrettitehdas myi leiviskän 16 pennillä ja neljäs 30 leiviskällä fosfaattiguanoa tynnyrinalalle.

Lopputuloksena oli, että Sedergren korjasi luujauholla ja fosfaattiguanolla lannoitetuilta alueilta 13 ½ leiviskää ja kahdelta muulta 13 leiviskää puituja jyviä. Kaikille aloille kylvettiin lisäksi timotein siemeniä viljan joukkoon ja guano tuntui antavan parhaan sadon. Guanossa oli runsaasti ammoniakkia, sillä sen peltolohko haisi voimakkaasti sopivalla ilmalla. Kirjoittaja epäili, että juurimadot inhosivat guanoa, sillä hänen ruispellossaan, joka oli lannoitettu sillä, ei niitä näkynyt. Sen sijaan hänen naapurinsa pellostaan ne olivat tuhonneet suuria laikkuja. Sedergrenin rukiissa myös lehdet olivat paksummat ja tummemmat kuin naapurilla. Sedergren voi vain todeta, että guanoa saattoi suosittelua. Hän jäi odottamaan, kuinka kauan sen vaikutus kestäisi pelloissa.²⁷⁵

Vuonna 1886 Halisten ”yleisön armoon tulleita” luujauhoja myytiin sekä koskella että kauppias Sven Hääväläisen luona 13 markkaa säkki. Luotettavat maksajat saivat suorittaa maksunsa vasta marraskuun alkuun mennessä. Mikäli jauhot tilattiin Turun ulkopuolelle, toimitettiin ne Turun rautatieasemalle tai laivojen lastauspaikkoihin.²⁷⁶ *Wiipurin Uutiset* kirjoitti elokuussa 1887 Viipurin maanviljelyskokouksesta, jossa Laurénin luujauhot olivat saaneet toisen palkinnon eli pronssimitalin keinoitekoisten lannoitusaineiden sarjassa.²⁷⁷

Maarian puoleinen rakennuskanta 1846

Vuoteen 1834 mennessä Erik Julin oli uudistanut kosken rakennuskantaa huomattavasti. Tuolloin hän otti uuden palovakuutuksen ja sen asiakirjoissa kuvataan vakuutettavat kohteet tarkasti. Maarian puolen myllärintupa (9)²⁷⁸ oli rakennettu vuonna 1832 yksikerroksiseksi, mutta vain sen nurkat oli lautavuorattu. Rakennuksessa oli eteinen, sali, kolme kamaria, konttorihuone, keittiö ja ruokahuone. Tulisijoina toimivat neljä lasittamatonta kakluunia varustettuna syvennyksillä sekä keittiössä rautahellalla ja rautauunilla varustettu tulisija. Savupiippuja oli kaksi. Kivijalka oli 1 ¼ kyynärää korkea. Rakennuksen pituus oli 21 kyynärää ja leveys 18 kyynärää. Keskikorkeus oli 14 ¾ kyynärää. Rakennus oli katettu tervapaperilla. Huoneiden sisäkatot olivat pontatuista

275 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 171, 3.11.1870: 2.

276 KK, HSK, *Sanomia Turusta* nro 149, 2.7.1886: 4.

277 KK, HSK, *Wiipurin Uutiset* nro 61, 27.8.1887: 2.

278 Tekstissä sulkuihin merkityt numerot viittaavat rakennuksen numeroon kartassa sivulla 183.

laudoista. Ikkuna-aukkoja oli kahdeksan ja niissä oli kussakin kuusi kitattua ruutua. Ikkuna-aukkojen koko oli $3\frac{1}{4} \times 2$ kyynärää. Kahdeksan ikkuna-aukkoa oli pienempiä. Eteisen pariovet olivat puoliranskalaiset ja ne oli maalattu. Huoneissa oli yhdeksän yksinkertaista puoliranskalaista ovea, jotka oli myös maalattu. Kaikissa huoneissa oli jalka- ja kattolistat ja ne olivat tapetoimattomia (vuoteen 1846 mennessä ne oli tapetoitu). Rakennuksen arvoksi Julin katsoi 3 350 ja palovakuutusyhtiö 3 150 ruplaa.

Maarian myllyrakennus (15) oli puusta ja sen pohjakerroksen kaksi seinää oli räjäytetty kallioon. Kaksi muuta oli rakennettu harmaakivistä. Ylemmät kerrokset oli tehty ristikkopuurakenteelle höylätyistä ja pontatuista laudoista. Koko rakennus oli pystytetty vuonna 1824 uudesta puutavarasta. Seinät oli maalattu ulkoa päin vihreällä alunemaalilla. Rakennuksessa oli yksi huonetila kolmessa kerroksessa sekä yksi tiiliuuni. Sen keskikorkeus oli $18\frac{1}{2}$ kyynärää, pituus 42 ja leveys 27 kyynärää. Katto oli tehty kaksinkertaisista pontatuista laudoista, joiden välissä oli tuohikerros (vuoteen 1846 mennessä katto oli katettu tervapaperilla). Katolla oli myös $3\frac{1}{2}$ kyynärää leveä nosturin aukko. Sisustuksena oli kolme suurta vesiratasta välityskoneistoineen. Ne pyörittivät yhdeksää kiviparia, luuraspia, kolmea hissiä, sirkkelisahaa, kahta ryynikonetta, kirvestä, kahta vehnäsihtiä ja yhtä viskuria. Rakennuksessa oli neljät raput. Kahdeksassa ikkuna-aukossa oli kuusi ruutua ja niiden koko oli 2×2 kyynärää. Ulko-ovia oli viisi ja ne olivat kaksiosaisia niin, että pelkästään yläosan saattoi aukaista. Lisäksi oli viisi yksinkertaista ovea. Myllyn sisäinen vesiränni käsitti kolme vesiluukkuja. Akselitukit oli valmistettu neljästä yhteen raudoitettuun tukista. Kussakin vesirattaassa oli 12 siipeä. Kunkin kolmen vesipyörän laitteiden halkaisija oli 13 jalkaa ja vesipyörän kymmenen jalkaa.

Myllyn rautaiset vesiluukut nostettiin rautaisen kammen ja sen välityspyörästä avulla. Kuhunkin vesirattaaseen kuului kaksi vaakukaraa, kuvehampainen kartioratas, kartiopyörä, laakereilla ja rautaisella otsalla varustettu pystyakseli, kartiopyörän yläpuolinen pystyakseliin kiinnitetty tähtipyörä yhdistettynä valkopyökkisiin hammasrat-taisiin sekä kolme sylinteripyörää. Myllyn arvo oli Julinin arvioimana 20 530 ja palovakuutusyhtiön arvioimana 17 600 ruplaa.

Mylly oli rakenteiltaan vuonna 1846 samassa kunnossa kuin kolmetoista vuotta aiemmin, mutta sen joen alajuoksun puoleiseen päähän oli tehty lisärakennus, joka oli katettu kaksinkertaisella laudoituksella ja tervapaperilla. Lisärakennuksessa oli kaksi vesiratasta, joissa molemmissa oli kahdeksan siipilautaa. Toinen kivi käytti hiomakiveä, joka oli hankittu Englannin Newcastlesta. Toinen vesiratas oli halkaisijaltaan 12 jalkaa ja leveydeltään viisi jalkaa. Se käytti ryynikoneita. Tämän rattaan pyörittämä myllynkivi oli myös hankittu Newcastlesta. Ryynikivi oli sijoitettu siten, että alakivi oli vaakatasossa ja yläkivi pystyssä. Kauraryynikiviä oli kaksi. Lisäksi oli viljan viskurilaite, jossa oli kaksi viskuria. Vanhemman myllyn puolella oli aiemmin ollut kuusi paria Säskylästä hankittuja myllynkiviä. Niistä yksi pari oli vaihdettu lontoolaisiin, kaksi paria hollantilaisiin ja pari uusiin säskyläläisiin kiviin. Rakennuksen ullakolle oli sijoitettu mannaryynilaitos, johon kuului harsosihdillä ja viskurilla varustettu laite sekä toinen suurempi messinkisihtinen laite. Lisäksi niiden yhteydessä oli neljä lukittavaa viljalaaria.

Ulkorakennus (13) oli pystytetty vuonna 1832 honka- ja kuusitukeista ja siihen oli sisustettu talli ja karjasuoja. Niiden välinen lantala sen sijaan oli rakennettu höylätyistä laudoista. Rakennuksen keskikorkeus oli 10 kyynärää, pituus 21 ja leveys 8 kyynärää. Katto oli turpeesta ja kivijalka puoli kyynärää korkea. Ylisillä oli heinäsuoja ja kumpankin rakennuksen osaan oli sisustettu kolme pilttuuta. Rakennuksessa oli kaksi ovea ja kaksi luukku heinäsuojaan sekä ovi lantaruumaan. Sen arvo oli Julinin mielestä 600 ja vakuutusyhtiön 700 ruplaa. Rakennus oli vuonna 1846 samassa kunnossa kuin aiemmin.

Suuri varastorakennus (22) oli rakennettu vuonna 1828 ristikkopuista ja laudoista. Rakennuksen korkeus oli $13 \frac{3}{4}$ kyynärää, pituus 34 kyynärää ja leveys 17 kyynärää. Se oli sisustettu suurilla lankuista tehdyillä laareilla, joiden yksi sivu muodosti tuplaseinän rakennuksen ulkoseinän kanssa. Kivijalka oli puoli kyynärää korkea ja katto kaksinkertaisesta laudoituksesta, joiden välissä oli tuohikerros. Kahdessa ovesa oli lukko ja saranat. Kummassakin päädyssä oli luukku. Koko rakennuksen arvo oli Julinin mukaan 1 300 ja palovakuutusyhtiön mukaan 1 400 ruplaa. Pienempi varasto (23) oli rakennettu vuonna 1833 ristikkopuista ja laudoista ja se oli sisustamaton. Korkeus oli $8 \frac{3}{4}$ kyynärää, pituus 18 ja leveys 11 kyynärää. Sen kivijalka oli $\frac{3}{4}$ kyynärää korkea ja katto ruokokatto. Rakennuksessa oli kaksi kaksiosaista ovea ja sen arvo kaikkiaan Julinin mukaan 250 ja palovakuutusyhtiön 350 ruplaa. Rakennus oli vuonna 1846 samassa kunnossa kuin aiemmin. Sen katolle oli pystytetty lisäksi taksvärkkikello, jota suojasi katos. Tämän rakennuksen vieressä sijainnut pienempi varastorakennus (25) oli romahtanut vaikeassa jäidenlähdössä.

Sillan pieleen Maarian puolelle pystytettiin vielä vuonna 1843 tiilistä muuraamalla yksikerroksinen, $13 \frac{1}{2}$ kyynärää korkea, 12 kyynärää pitkä ja 9 leveä riihikuivan viljan jatkoivaamiseen tarkoitettu rakennus (20). Sen seinät olivat puoli kyynärää paksut ja sitä lämmitettiin sylinterimäisellä rautakamiinalla, jossa poltettiin puuhiiliä. Katto oli rasvapaperilla katettu lautakatto. Rakennukseen johti yksi ovi ja siinä oli kaksi kuusi-ruutuista ikkunaa, joista ullakon ikkuna oli puolipyöreä. Välikatto oli rakennettu pontatuista laudoista.

Maarian Isomyllyn alajuoksun puoleiseen päähän oli vielä rakennettu vuonna 1844 saunarakennus (18) ristikkopuista ja laudoista. Se oli maalaamaton ja kaksihuoneinen. Sen korkeus oli $6 \frac{3}{4}$ kyynärää, pituus 9 ja leveys $6 \frac{1}{2}$ kyynärää. Rakennus oli pystytetty vesikanaalin muurin päälle, joten sillä ei ollut omaa kivijalkaa ja vesi virtasi sen alitse. Rakennuksessa oli kolme ovea ja kaksi ikkunaa, viisi istuinpenkkiä. Sinne johti kaiteilla varustettu silta kanaalin ylitse. Sisustuksena oli jaloilla seisova rautavahvisteinen amme ja rautavahvisteinen vesijohto myllyrännistä.

Maarian puoleinen pakaritupa (8) oli korjattu vuoteen 1846 mennessä ja siihen oli sijoitettu pakari, suurempi ja pienempi renkikamari sekä eteinen. Kamareissa oli tiilikaluunit ja pakarissa hella ja leivinuuni, jonka yhteyteen oli muurattu 70 kannun vetoinen pata. Rakennuksen korkeus oli 12 kyynärää, pituus 26 ja leveys 12 kyynärää. Katto oli turpeesta ja alusrakenne tuohesta. Kivijalka oli kaksi kyynärää korkea. Ikku-

noita oli neljä ja ne olivat kooltaan $2 \times 1 \frac{3}{4}$ kyynärää ja varustettu tuplapokilla. Päädyissä oli lisäksi kaksi puolipyöreää ikkunaa. Eteisessä sijaitsi ruokakonttori, josta johtivat portaat yläkertaan. Huoneissa oli paperitapetit. Molempien asuinrakennusten väliin oli rakennettu ristikkopuista ja laudoista ruoka-aitta (10). Sen korkeus oli $6 \frac{1}{2}$ kyynärää ja pituus $12 \frac{1}{2}$ sekä leveys 5 kyynärää. Kivijalan korkeus oli yksi kyynärä.

Kaarinan puoleinen rakennuskanta 1846

Kaarinan puolella sijaitsi vanha tukeista tehty myllyrakennus (29), joka oli vuonna 1826 sisustettu uudestaan värijauheiden jauhamiseen sopivaksi. Rakennuksessa oli yksi huonetera kolmessa kerroksessa sekä yksi tiiliuuni. Korkeus oli $16 \frac{3}{4}$ kyynärää ja pituus sekä leveys 18 kyynärää. Neliömäinen katto oli kaksinkertaisesta laudoituksesta ja niiden välissä tuohikerros. Katolla oli ikkunalla varustettu nosturiaukko. Rakennuksen yhteydessä oli kolmikerroksinen lautarakenteinen varasto, johon pääsi joka kerroksesta. Joen puoleinen kivijalka oli kolme kyynärää ja maan puoleinen puoli kyynärää korkea. Sisustus koostui kahdesta ylivesipyörästä, joiden välityslaitteisto oli tavallista tyyppiä ja pyöritti kahta kiviparia sekä vesirattaaseen kiinnitetyn rautapyörän kautta laitetta, jossa kuusi vasaraa tamppasi hamppua, kolmea messinkisihdillä varustettua vasaraa liidun valmistukseen ja kahta vasaraa brasiljen valmistukseen. Toiseen vesirattaaseen kiinnitetty rautapyörä käytti kahta myllylaitetta hakatun harmaakiven jauhamiseksi hienoksi liiduksi. Kolmanteen kerrokseen oli sisustettu kolme suurta vesitiivistä laaria. Julin arvio rakennuksen 4 900 ruplan ja palovakuutusyhtiö vain 4 300 ruplan arvoiseksi.

Ristikkopuista ja laudoista vuonna 1826 myllyn yhteyteen rakennettu kaksikerroksinen rakennus (30) käsitti vain $3 \frac{1}{2}$ seinää, sillä se oli rakennettu yläkerrastaan kuivausullakoksi, jonka luukut voitiin avata. Rakennuksesta oli edellä mainittuun varastoon avokäytävät. Se oli edelleen vuonna 1846 käytössä. Rakennuksen korkeus oli $12 \frac{1}{2}$ kyynärää, pituus 15 ja leveys 13 kyynärää. Kivijalka oli vain $\frac{1}{4}$ kyynärää korkea. Sen Julin arvioi 450 ruplan ja palovakuutusyhtiö 400 ruplan arvoiseksi.

Kaarinan myllyrakennus varastoineen oli edelleen samassa kunnossa kuin vuonna 1834. Sen laitteistosta oli poistettu välityslaitteineen kaksi kiviparein varustettua repimäkonetta, kaksi kirvestä, kolme liituvasaraa ja messinkinen liitusihti. Hampputamppista oli poistettu kolme tamppia.

Asuinrakennus (37) oli pystytetty vuonna 1829 honkatukeista ja vain sen nurkat oli vuorattu laudoilla. Rakennuksessa oli eteinen, pakaritupa ja neljä kamaria. Tulisijoina toimivat neljä tiilikakluunia, joissa oli rautaiset luukut syvennyksen edessä sekä hellalla varustettu leivinuuni. Rakennuksen korkeus oli 11 kyynärää, pituus 21 ja leveys 15 kyynärää. Katto oli tervapaperista ja kivijalka yhden kyynärän korkea. Sisäkatto oli puolestaan höylätyistä ponttilaudoista. Talossa oli viisi kuusiruutuista ikkunaa, jotka olivat kooltaan 2×2 kyynärää. Eteisessä oli kaksipuoliset ovet ja puoliranskalaisia ovia oli viisi. Julin arvio tämän rakennuksen 2 000 ja palovakuutusyhtiö 2 100 ruplan arvoiseksi. Vuonna 1846 rakennus oli edellä kuvatussa kunnossa.

Lisäksi vuoden 1834 palovakuutuksesta jätettiin pois useita rakennuksia. Niistä pitkä ajosilta lastausvaunuille myllyn ylimmästä kerroksesta jokeen oli tehty rimoista. Tilapäinen lautaliiteri (38) oli kuusi kyynärää korkea. Pienen erillisen kamarin (39) ympärille oli rakennettu tilapäisiä liiterteitä eli suuleja ja sen korkeus oli 5 ½ kyynärää kattoon. Pajarakennus oli seitsemän kyynärää korkea ja katettu laudoilla. Kaikkien vakuutettujen rakennusten vakuutusarvoksi tuli 19 997 ruplaa.²⁷⁹

Vuokra-ajan pidennys

Rakennettuaan koskea tarmolla Erik Julin totesi vuokrasopimuksensa puutteelliseksi. Hän kirjoitti joulukuussa 1842 maistraatille ja kaupunginvanhimmille kirjeen, jossa hän pyysi korjaamaan tiettyjä vuokraehtoja. Hän ilmoitti sijoittaneensa koskeen suuren osan omaisuuttaan eli 80 000 ruplaa. Koska joka kymmenes vuosi oli asetettava takaajat toiminnan jatkumiselle, hän pyysi, että takaajien asettamisen määräajasta tai vuokran maksusta myöhästyminen ei aiheuttaisi välittömästi vuokrasopimuksen irtisanomista, vaan rahat voitaisiin maksaa jälkikäteen korkoineen ulosmittauksella. Tällä hän halusi varautua siihen, että jos hän esimerkiksi sairastuisi ulkomaanmatkalla, niin asiat jäisivät hoitamatta päivälleen. Hän halusi kuitenkin valvoa omaa ja perillistensä etua, jotta he saisivat koskelle sijoitetut rahat takaisin. Vaikka maistraatin jäsenet olivat vakuuttaneet hänelle, ettei irtisanomista tapahtuisi tällaisessa tapauksessa, halusi Julin sopimusta muutettavan, sillä hänellä oli vuokra-aikaa vielä jäljellä 31 vuotta ja maistraatissa tulisi istumaan mahdollisesti hänelle tuntemattomia miehiä.

Toiseksi Julin halusi vuokra-aikaansa pidennettävän vielä 50 vuodella. Hän halusi, että ajan päätyttyä hänellä tai hänen perillisillään olisi oikeus taottuihin ja valettuihin koneisiin sekä Hollannin ja Reinin myllynkiviin. Vanhat kivet voisi asettaa takaisin, sillä hän oli räjäyttämällä ja rakentamalla uuden padon lisännyt veden pudotuskorkeutta seitsemällä jalalla. Mikäli vuokra-aikaa pidennettäisiin, saisi kaupunki sen päätyttyä kaikki laitokset hyvässä kunnossa omaksi omaisuudekseen. Vuokran korottamiseen hän ei suostunut, mutta sanoi, että hänen tuotteidensa perus- ja vaakamaksut olivat useinkin koko vuokran suuruisia ja hän myös lisäisi tuotantoaan, joten siitä olisi hyötyä kaupungille. Kaupunginvanhimmat ilmoittivat harkitsevansa Julinin ehdotusta.²⁸⁰

Jotta palovakuutus voitiin pitää voimassa, oli palokalusto tarkastettava ajoittain. Kosken palokaluston tarkastuksen suorittivat yhdessä Erik Julinin valtuutetun myllykirjanpitiäjä Adolf Reinhold Timperin kanssa 21. kesäkuuta 1857 kruununnimismies C. N. Wendell sekä lautamies Heikki Heikinpoika Korvala ja varalautamies, jahtivouti Johan Leander Granroth. Tarkastus perustui suuriruhtinaan 11. joulukuuta 1832 antamaan

279 TMA, Keskinäinen Vakuutusosakeyhtiö Tarmon arkisto, Vakuutusosakeyhtiö Tarmon lakkautettujen ainaispalovakuutusten reversaalien yhdistelmä, Turku 253/30-376/17 944, 372/826, 12.11.1834; sama, Turku 253/30-376/17 944, 19.1.1846.

280 TKA, TMP A1a: 60, 17.12.1842, § 6: 716-721.

ohjesääntöön yleisestä palovakuutuksesta sekä 6. lokakuuta 1846 annettuun keisarilliseen julistukseen. Tarkastukseen liittyen oli kruununvouti Johan Fagerroos suorittanut katselmuksen kosken rakennuskannasta 10. joulukuuta 1855. Tuolloin Maarian Isomyllyn yhteyteen oltiin juuri rakentamassa suurta laajennusosaa ristikkopuista ja laudoista. Laitteisto ei ollut vielä paikallaan, mutta siitä ja tiilistä uudelleen rakennetusta pajasta aiottiin pitää katselmus myöhemmin. Useat rakennuksista oli myös katettu uudelleen päreillä. Jo elokuussa 1855 suoritetussa katselmuksessa kruununnimismies Johan Fagerroos ja kihlakunnanlautamies Heikki Heikinpoika Korvala sekä laamanninlautamies Juho Matinpoika Kastu totesivat rakennusten olevan kaikin puolin kunnossa ja vastaavan palovakuutukseen ilmoitettua arvoaan. Julin ilmoitti 28. lokakuuta 1859 Suomen Yleiselle Palovakuutusyhtiölle, että hän aikoi sanoa tamppimyllyn, väriraspin ja valkkilaitoksen palovakuutuksen irti vuoden 1860 alusta siirtääkseen sen toiseen vakuutusyhtiöön. Samalla hän pyysi todistusta, etteivät rakennukset olleet kiinnitettyinä.²⁸¹

Erik Julinin vuokrakautta jatkettiin ajalle 1.1.1874–1.1.1899. Uuden sopimuksen mukaan kosken vuosivuokra käsitti 175 tynnyriä hyviä suomalaisia riihikuiivia rukiita, joista puolet oli maksettava toukokuussa ja puolet joulukuussa.²⁸² Joulukuussa 1873 maistraatille ilmoitettiin, että Erik Julin oli hankkinut takaajikseen seuraavaksi kymmenvuotiskaudeksi kauppiat Wilhelm Theodor Holmin ja Alexander Törnuddin. Koska Julin kuoli pian, esitti hänen leskensä Sofia Julin vuoden 1874 joulukuussa uudelleen samat takaajat E. Julin & Co:n puolesta. Lesken edustajana toimi varakonsuli John Julin, Erik Julinin veli.²⁸³ Joulukuussa 1875 esitti kauppias, varakonsuli John Julin maistraatille E. Julin & Co. osakkaana vakuudet siitä, että Halisten laitokset ja koneet oli vakuutettu konsuli Martin Ericssonin kautta palovakuutusyhtiö Scandiassa 33 100 markasta ja Suomen palovakuutusyhtiössä 79 500 markasta.²⁸⁴ Kosken vuokraoikeus siirtyi pian Julinin myllykirjurille Daniel Wiktor Laurénille, joka esitti joulukuussa 1881 todistuksen siitä, että kosken rakennukset oli palovakuutettu 100 200 markasta Moskovskaja palovakuutusyhtiössä.²⁸⁵

281 TMA, Keskinäinen Vakuutusosakeyhtiö Tarmon arkisto, Vakuutusosakeyhtiö Tarmon lakkautettujen ainaispalovakuutusten reversaalien yhdistelmä, Turku 253/30–376/17 944, 19.1.1846.

282 TMA, Topographica 11 e, Maaria, Halisten mylly, Halisten myllyn vuokrasopimus 2.7.1873.

283 TMA, Topographica 11 e, Turun maistraatin pöytäkirjan otteet 10.12.1873 ja 12.12.1874.

284 TKA, TMP A1a 93, 28.12.1875, § 5: 480–480v.

285 TMA, Topographica 11 e, Turun maistraatin pöytäkirjan ote 5.12.1881.

Frantsin rannan omistuskiista

Vuonna 1873 suoritti maanmittari Johan Meller katselmuksen Halisissa kuvernöörin määräyksestä. Halisten Frantsin tilan isäntä Viktor Abraham Juhonpoika Frantsi oli valittanut sitä, että hänen tilastaan, joka kuului Turun kaupungille ja oli annettu sen maistraatin palkkatilaksi, oli vuosien mittaan otettu Halisten myllylle ja sen myllytorpalle maata. Lisäksi räjäytetty vesikanaali ja pato pienensivät hänen tilaansa kuuluneiden niittyjen alaa. Näistä hänelle ei ollut annettu mitään korvauksena. Koska myllytontti tuli vuokrattavaksi 25 vuoden ajaksi 4. kesäkuuta 1873, halusi Frantsi nyt esittää samalla korvausvaatimuksensa. Toukokuun 19. päivänä pidettyyn katselmukseen saapuivat maanmittarin avustajiksi kutsuttuna herastuomari Heikki Heikinpoika Piipanoja ja talollinen Matti Vilhelm Matinpoika Greula. Paikalla olivat lisäksi hakija Frantsi sekä kosken vuokraaja kauppaneuvos ja ritari Erik Julin sekä maistraatin edustajina pormestari, asessori ja ritari Herman Höckert sekä oikeusraatimies Nils Granström.

Frantsi esitti toimitusmiehille maanmittari C. F. Harmanin vuonna 1787 laatiman isojakokartan ja maanmittari Johan Tillbergin vuosina 1798–1804 laatimat isojakoasiakirjat sekä Frantsin tilan perinnöksiostokirjan päivättynä 31. lokakuuta 1861. Viimeksi mainitun perusteella Frantsilla oli täysi perintötilallisen oikeus tilansa maihin. Koska vesi oli koskessa harvinaisen korkealla, ei katselmusta voitu suorittaa, vaan sitä lykättiin yhdellätoista päivällä, jolloin vuoden 1787 karttaa verrattiin uuteen karttaan. Tuolloin todettiin, että ainoastaan Kaarinan vanha mylly oli rakennettu ennen vuotta 1787 ja muut rakennukset sen jälkeen. Maarian myllyt olivat sijainneet vanhan kartan mukaan keskellä koskea ja ne oli myöhemmin siirretty ylemmäs rantaan Frantsin maalle. Näihin laitoksiin vettä johti kallioon osin räjäytetty ja osin maahan kaivettu seitsemän kyynärää leveä vesikanaali, joka halkaisi Frantsin niityn 90 kyynärän pituudelta. Tämä ala kattoi yhden kapanalan. Ränniin johdettu vesi oli lisäksi vienyt multaa ja savea 3 ½ kapanalalta ja siten heikentänyt maaperää. Myllyn talli, karjasuoja ja puuvaja oli lisäksi rakennettu talon tontille vieden alaa 1 ½ kapanalaa. Lisäksi myllärintupa ja sen pelto-kappale veivät sekä Frantsin että Komosen tiloilta maata 4 ¼ kapanalaa kummaltakin.

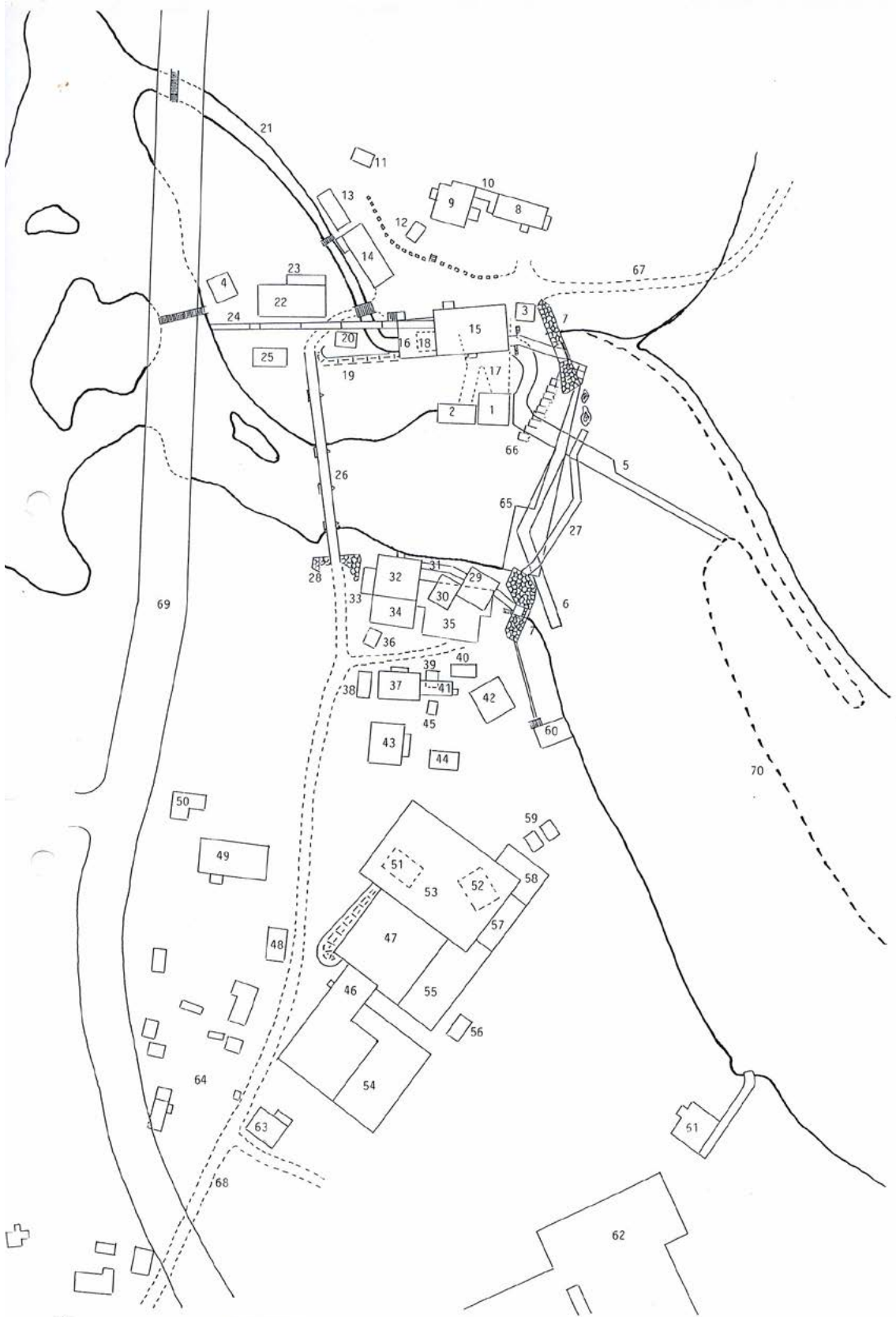
Maistraatin edustajat katsoivat, että tilat kuuluivat kaupungille, sillä niiden talonpojat oli merkitty ilman puheoikeutta vain niiden lampuodeiksi isojakoasiakirjoihin. Kuitenkin todettiin, että he olivat tilojen oikeat omistajat, sillä heille oli annettu oikeus tilojensa perinnöksi ostoon. Niinpä myllyn maiden katsottiin kuuluvan Frantsille, jonka tuli saada ainakin täysi korvaus niistä, sillä tila maksoi täyden veronsa.²⁸⁶ Asiaan palatettiin lokakuussa 1926. Tuolloin Hannes Frantsi vaati kyseisten rakennusten siirtämistä pois maaltaan, sillä kaupunki ei ollut hänen mukaansa suorittanut maasta korvausta. Kaupungin rakennuskonttori totesi, että Keisarillinen Senaatti oli määrännyt päätökses-

286 Turun lääninhallituksen maanmittaustoimisto, Erikoisluettelo, Maaria, Toimitus nro 5160, Sign. 5, Syn å Hallisqvarn i St. Marie Socken: 9–13.

sään 4. joulukuuta 1880 kaupungin korvaamaan Frantsin tilalle vuosittain 32 markkaa 50 penniä niin kauan kuin se käytti maa-alueetta.²⁸⁷

Halistenkosken rakennuskantaa 1700-luvun lopulta vuoteen 1874. Tekstissä suluisia olevat rakennusten numerot viittaavat tähän karttaan. (1) Maarian jauhomylly, mainitaan vuoden 1787 kartassa. Jäät veivät mennessään 1823. (2) Valkkimylly ja säämiskätamppi, rakennettu 1787. Jäät veivät mennessään 1823. (3) Tullikappaa-aitta, mainitaan 1787, ei enää 1824. (4) Kaupungin pesutupa, mainitaan 1787 kartassa, ei enää 1824. (5) 1700-luvulla rakennettu Maarian tukkipato, jonka jäät särkivät 1824. (6) 1700-luvulla rakennettu Nummen tukkipato, jonka jäät särkivät 1824. (7) 1700-luvulla rakennetut myllyjen kiviset suojavallit, purettiin 1972. (8) Myllärintupa, rakennettu 1819, huutokaupattu 1947 siirrettäväksi pois. (9) Asuinrakennus, rakennettu 1832, korjattu 1998 Aurajoen opastuskeskukseksi. (10) Piharakennus, varasto ja makki, rakennettu 1834–1845, purettu 1997. Tilalle uusi 1998. (11) Sauna, mainitaan 1787, huutokaupattu 1947 siirrettäväksi pois. (12) Perunakellari, rakennettu mahdollisesti ennen vuotta 1824. (13) Talli ja navetta, rakennettu 1832, purettu ennen vuotta 1947. (14) Puuliiteri ja sikala, rakennettu 1834, sortunut vanhuuttaan ennen vuotta 1947. (15) Maarian Isomylly, rakennettu 1824–1825, paloi 1942. (16) Myllyn laajennusosa, rakennettu 1855, paloi 1942. (17) Ajosilta valkkiin ja myllyyn, tuhoutui vuoden 1824 tulvassa. (18) Kylmäsauna, rakennettu 1844, jäi 1855 myllyn laajennusosan alle. Uusi tilalle. (19) Kivinen suojavalli, mainitaan 1834, perusta jäljellä. (20) Kuivurirakennus, rakennettu 1843, määrätty 1959 purettavaksi. (21) Vesikanaali eli myllyjuova, louhittu 1824, täyttämisen aloitettu 1957. (22) Suuri makasiini, rakennettu 1828, purettu 1947. (23) Palokalustovaja, rakennettu 1828, purettu 1947. (24) Tavararata valmiiden tuotteiden kuljettamiseksi rantaan, mainitaan 1834, ei enää 1845. (25) Pieni makasiini, rakennettu 1833, jäät veivät 1837. (26) Halisten silta. Julin rakennutti väliaikaiseksi 1825. Pysyväksi 1913, muutostyöt 1930 ja 1945. (27) Julinin kivi-pato, rakennettu 1824, uusittu 1837. Jäi 1972 uuden padon alle. (28) Kivinen suojavalli, rakennettu 1836. (29) Nummen jauhomylly, rakennettu 1769, muutettu värijauhotehtaaksi 1826, purettu 1899. (30) Jauhomyllyn kuivuri, rakennettu 1826, purettu 1899. (31) Myllyrakennusten puinen vesikanaali, joka seisoi tolzilla, paloi 1905. (32) Luujauhomylly, rakennettu 1836, paloi 1905, rakennettu uudelleen 1908–1909, paloi 1929. (33) Luumyllyn lisärakennus, rakennettu 1845, paloi 1905. (37) Myllärintupa, rakennettu 1829, paloi 1905. (38) Puuliiteri, mainitaan 1834 ja 1845. (39) Pieni yksinäiskamari, piharakennus, mainitaan 1834 ja 1845. (40) Vaja, mainitaan 1872. (41) Piharakennus, rakennettu 1845 jälkeen, paloi 1905. (42) Sahan makasiini valmiille puutavaralle, rakennettu noin 1902, paloi 1905. (43) Asuinrakennus, rakennettu 1909. (44) Piharakennus, rakennettu 199, purettu. (45) Autotalli. (46) Halisten vesilaitoksen vanha päärakennus, valmistui 1923. Tiloissa toimii Turun Vesilaitosmuseo. (47) Laskeutumisaltaat, valmistuivat 1923. (48) Alunavarasto, valmistui 1923. (49) Vesilaitoksen henkilökunnan asuinrakennus, valmistui 1923. (50) Piharakennus, valmistui 1923. (51) Vesilaitoksen varastorakennus, valmistui 1923, laajennuksen alle 1930. (52) Vesilaitoksen paja, laajennuksen alle 1930. (53) Laskeutumisaltaat, valmistuivat 1930. (54) Vesilaitoksen vuosina 1930, 1932 ja 1938 valmistuneet laajennusosat. (55) Kemikalointirakennus, valmistui 1985. (56) Vajarakennus, purettu. (57) Autotallit. (58) Lietteenkäsittelylaitos, valmistui 1988. (59) Autotallit, purettu. (60) Vesilaitoksen vanha pumppuhuone, valmistui 1923. (61) Uusi pumppuhuone, valmistui 1954. (62) Vesilaitoksen vuosina 1954, 1959, 1964, 1972 ja 1982 rakennetut laajennusosat. (63) Paja. Vuosina 1834 ja 1845 paikalla mainitaan puinen myllypaja. Vuoteen 1855 mennessä se oli korvattu tiilisellä. Määrättiin purettavaksi 1954. (64) Nummen kylän Tammen talon maille 1800-luvulla syntynyttä mökkiläisasutusta. Tien varressa kioski. Viimeiset rakennukset purettu 1980-luvulla. (65) Säännöstely- ja ylivuotopato, valmistui 1972. (66) Kalaportaat, valmistuivat 1995. (67) Maarian kirkkotie Halisten kylään. (68) Kaarinan kirkkotie Nummen- eli kirkonkylään. (69) Halisten silta, valmistui 1982. (70) Ranta- viiva ennen 1972 tapahtunutta vedenpinnan korotusta. Kartta ja kuva: Veli Pekka Toropainen 1998.

287 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:59 II, 1.11.1926 § 21: 641–642, liite Frantsi, liite ”Lausunto”.

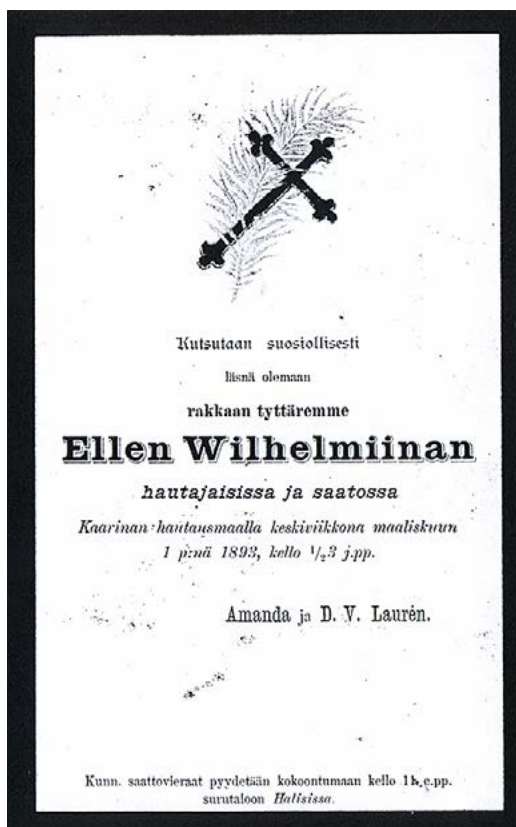

Elämää Halisissa 1800-luvulla

Koti koskella

Mylly-yhtiön kirjanpitäjän ja myöhemmin kosken vuokraajan Daniel Viktor Laurénin ajalta on säilynyt kolme Halistenkosken kassakirjaa vuosilta 1873–1897. Ne kertovat koskella eletystä elämästä hyvinkin tarkasti, vaikka ovat nimenomaan mylly-yhtiön taloudenpitoon liittyviä. Laurén oli syntynyt 4. syyskuuta 1836 Sauvossa. Hän myi huutokaupalla edesmenneen vaimonsa Wilhelmina Grönroosin liina- ja pitovaatteet 14. kesäkuuta 1880. Samalla myytiin myös hevonen, työkärryt ja sekalaista tavaraa.²⁸⁸ Hän avioitui toisen kerran 10. maaliskuuta 1881 Amanda Wilhelmina Erikintyttären kanssa, joka oli syntynyt 21. lokakuuta 1856 Kaarinassa. Perheeseen kuului Halisten kautena ensimmäisen avioliiton aikuisen pojan lisäksi yhdeksän lasta, joista kolme kuoli pienenä.²⁸⁹ Daniel Viktor Laurén kuoli 67-vuotiaana omistamallaan Uus-Lukkarlan tilalla Raisiossa 11. maaliskuuta 1904. Häntä jäivät suremaan leski ja seitsemän lasta.²⁹⁰

Kun kosken edellinen vuokraaja Erik Julin kuoli, ostettiin Halisiin kesäkuussa 1874 ruumiinhakoja kuusi kuormaa, kahdeksan kuusta sekä kaksi säkillistä puolukanvarpua. Näillä koristeltiin se tila, jossa myllyn työväelle tarjottiin Julinin peijaiset.²⁹¹ Daniel Viktor Laurén itse vihittiin keväällä 1881 ja hän suoritettiin tapahtumaa varten hankintoja. Mustaa satiiniverkkaa ostettiin 10½ kyynärää ja puvun vuoriksi lisäksi piikkokangasta. Räätilimestarit W. Lindfors ja G. Lindström ompelivat sitten näistä vaatteet. Kahvia arveltiin

Ellen Wilhelmina Laurén kuoli koskella. Ulla Paasikunnan arkisto.

288 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 154, 9.6.1880: 4.

289 Turun seurakuntayhtymä, Turun tuomiokirkkoseurakunta, 113 T PK 1892–1897: 99.

290 KK, HSK, *Hufvudstadsbladet* nro 72, 14.3.1904: 3.

291 TMA, Topographica, Maaria 11 e, Halisten Rahasto-Kirja 1873–1876, 26.6.1874: 58.

kuluvan viisi naulaa eli reilut kaksi kiloa ja lihaa yli kahdeksan leiviskää eli noin 70 kiloa. Kutsumus-kortteja vihkiäisiin toimitettiin 82 kappaletta. Kun myllärintupaan tuli uusi rouva, hankittiin hänelle mm. pesukaappi astioineen, 73 kyynärää eli 41 metriä permantomattoa ja lisäksi saliin kalliimpaa mattoa. Marraskuussa 1883 isä joutui maksamaan 265 markkaa poikansa Paul Rubenin hautajaiskustannuksia, kuten myös joulukuussa 1884 Ruben Martinin kuoltua. Kesäkuussa 1886 voitiin sentään jo ostaa lastenvaunut.²⁹²

Sanomalehtien uutiset kertovat myös myllyjen toiminnasta. Kun Nummen kylän Tammen talon riihi tuhoutui tulipalossa syyskuun 1890 alussa, poltti se myös sen katon yläpuolelle vedetyn Halisten puhelinlinjan.²⁹³ Marraskuun lopulla 1893 puolestaan myytiin Halisissa vapaaehtoisella huutokaupalla edellisen vuokraajan Laurénin omaisuutta vuokraajan vaihdoksen yhteydessä. Kaupan oli useita kiesejä ja rekiä sekä lankkuja ja lautoja, myllylaitoksiin sopivia amerikkalaisia välitysremmejä, messinki-, kupari-, malmi- ja rautaesineitä, kassakaappi, kopiopainokone, ampuma-aseita, kolme tammiruuhua, uusia säkkejä, ruisleipää, karjanjauhoja, ulkomaista rotua olevia lemmiä, sikoja ja kanoja, uusi amerikkalainen urkuharmoni, huonekaluja ja muita taloustavaroita.²⁹⁴ Huomio kiinnittyy kopiopainokoneeseen, jolla painettiin myllyn kuitit. Elokuussa 1886 Laurén ilmoitti, että höyryvene Hallis aloitti liikennöinnin Turun ja Halisten välillä. Tarkoituksena oli lähinnä pukseerata talonpoikaispaatteja.²⁹⁵ Heinäkuussa 1889 Laurén myi omistamansa Hallis-laivan Pohjan pitäjään 2 700 markalla.²⁹⁶

Myllyjen työläiset

Vuosien 1880–1889 rippikirjan mukaan Halistenkoskella asui yhteensä seitsemän myllypiikaa ja 23 myllyrenkiä. Piikoja oli kerrallaan palveluksessa vain yksi, mutta renkejä seitsemän. Keskimääräinen palvelusaika myllylaitoksella supistui vuoteen tai pariin. Osa rengeistä oli myös avioliitossa, joten heidän perheensäkin asuivat paikalla. Palvelusaikanaan he olivat tyypillisesti nuoria ihmisiä, 20–30 vuotiaita. He olivat syntyneet palvelupaikkansa lähipitäjissä muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta. Syntymäpaikoiksi mainitaan Alastaro, Eura, Halikko, Kaarina, Lieto, Maaria, Marttila, Nousiainen, Paattinen, Piikkiö, Prunkkala, Turku, Vahto, Vampula ja Yläne.²⁹⁷

Renkien työ liittyi kiinteästi sanomalehdissäkin mainostettujen myllyjen toimintaan. Maaliskuussa 1866 Halisista myytiin monenlaisia karjanrehuja, tavallisia kaura-

292 TMA, Topographica, Maaria 11 e, Halisten Kassakirja 1880–1886, 7.–26.2.1881: 26; sama, ?.3.1881: 32; sama, 25.11.1883: 236; sama, 6.12.1884: sp; sama, 2.6.1886: sp.

293 KK, HSK, *Hufvudstadsbladet* 237, 2.9.1890: 2.

294 KK, HSK, Åbo Underrättelser nro 322, 26.11.1893: 4.

295 KK, HSK, *Sanomia Turusta* nro 179, 6.8.1886: 1.

296 KK, HSK, *Päivän Uutiset* nro 170, 25.7.1889: 3.

297 Turun seurakuntayhtymä, Maarian srk, 43 M PK 1880–1889: 19–23.

jauhoja, ”kauneita” kokonaisia ja survottuja ohraryynejä sekä suomalaisia nisujauhoja. Lisäksi myynnissä oli venäjän ruisjauhوماتtoja.²⁹⁸ Kesäkuussa 1894 ilmoitettiin, että Halisten myllyillä oli vettä yli tarpeen.

... ja toimitetaan pikaisesti jauhoomista sekä ryynien valmistusta. Ne merimaasta myllyyn tulijat, joidenka sopii seisahtua Turun rantaan, voivat saada siitä kuormansa hevosella siirretyksi Halisten myllyyn ilman eri maksua, jos ilmoittavat telefoonilla Halisiin.²⁹⁹

Joulukuussa 1873 Laurén kirjasi maksaneensa ruoan kuluneelta vuodelta vakinaisessa palveluksessa olleille neljälle rengille, renkipojalle ja piialle. Kunkin ruokaan kuului vuosineljänneksellä 75 markkaa. Tämä näyttääkin olleen vakiintunut määrä palvelusväkeä, jonka hän piti palveluksessaan. Tämä tarkoitti hänen omaa palveluskuntaansa. Sen lisäksi myllyn toimintaa varten palkattiin useita henkilöitä. Esimerkiksi vuonna 1874 yhtiön palveluksessa olivat seppä Matti Johansson, pajarenki Kalle Eriksson, myllyrengit Gustaf Ahlgren, Gustaf Adamsson, Matti Lindgren, Gustaf Andersson, Fredrik Mattsson ja Henrik Herman sekä myllypiika Serafia Jaakontytär.

Vuosipalkan lisäksi työntekijöitä muistettiin erityistilanteissa. Jouluaattona 1874, 1875 ja 1876 tarjottiin seitsemälle myllyrengille ja kahdelle sepälle joululahjana kannu rommia ja viisi naulaa sokeria. Jouluna 1880 rommin määrä oli kasvanut kahteen kannuun ja lisäksi uudenvuoden aattona tarjottiin viisi kannua paloviinaa. Seuraavan vuoden Valpurin aattona tarjoilu muodostui yhdeksästä potusta olutta. Ihmiset palkollisina eivät vielä riittäneet, sillä vuoden 1873 viimeisenä päivänä kassakirjaan vietiin menoina kolmen myllykatin ruokkiminen vuoden ajan. Seuraavana vuonna kissoja ruokittiin vain kaksi. Vuoden 1875 kuluessa kolmen katin ruokaan oli sen sijaan käytetty peräti 32,85 markkaa.³⁰⁰ Toki tuholaiset kurissa pitävät kissat olivat palkkansa ansainneet.

Palkka maksettiin osaksi rahana ja osaksi luontaistuotteina. Esimerkiksi seppä Matti Johansson sai mikkelistä 1874 mikkeliin 1875 rahapalkkana 260 markkaa. Lisäksi hän sai työnantajan maksamana kaupungille suoritettut verot 12 markkaa, vuotuisen lahtiin 20 ja vuotuisen maitoon 20 markkaa. Ruokatavarana annettiin puoli tynnyriä

298 KK, HSK, *Sanomia Turusta* nro 12, 23.3.1866: 4.

299 KK, HSK, *Aura* nro 67, 12.6.1894: 4.

300 TMA, Topographica, Maaria 11 e, Halisten Rahasto-Kirja 1873–1876: 6; sama, ?..12.1874: 114; sama, 28.7.1875: 178; sama, 28.8.1875: 186; sama, 15.10.1875: 202; sama, 24.12.1875: 216; sama, 25.7.1876: 284; Halisten Kassakirja 1880–1886, 24.12.1880: 12; sama, 31.12.1880: 12; sama, 30.4.1881: 40. Vuodeksi 1875 vaihtuivat palkollisista vain neljä viimeksi mainittua Henrik Aataminpoika, Henrik Jaakonpoika, Kustaa Virta, Kaarle Heikinpoika ja Liisa Juhontytär. Vuodelle 1877 palkattiin uusina pajarenki Kaarle Heikinpoika, myllyrengit Heikki Widgren ja Kustaa Gröndahl. Muut ottivat uuden pestin.

papuja, neljä kappaa suolaa, 3/4 tynnyrillistä silakoita ja 15 naulaa voita. Koko palkan arvoksi laskettiin 375,55 markkaa. Pajarengin vuotuinen palkka oli vain 107 markkaa ja sen lisäksi vuosineljänneksittäin 50 markkaa ruokarahaa.³⁰¹ Halisten myllyrenki Karl Henrik Eriksson saattoi toivoa palkanlisää, kun hän ilmoitti sanomalehdessä, että hän oli löytänyt 8. joulukuuta 1869 maantieltä myllyn ja Nummen kylän väliltä säkillisen ruisjauhoja. Omistaja sai käydä noutamassa sen kahden kuukauden kuluessa, tai jauhot käytettäisiin löytäjän toimesta.³⁰²

Halistenkoskella tarvittiin vuosittain runsaasti tilapäistä työvoimaa, joka palkattiin kulloistakin tehtävää varten erikseen. Lähinnä kyseessä olivat rakennusten ja padon korjaukseen liittyvät työt. Elokuussa 1874 käytettiin uuden väriraspin rakentamiseen 30 timpurin miespäivää. Väriraspissa tuotettiin värijauheita, joista valmistettiin maa- leja. Saman vuoden syyskuussa valmistui 21 timpurin miespäivällä uusi bresilja- eli brasilianpuuraspi. Joulukuussa 1874 tuotiin Turusta Chrichtonilta kahdella hevosella kaksi uutta turbiinia, joiden asentamiseen meni 77 miestyöpäivää. Paikoilleen muuraus tapahtui vasta helmikuussa.

Elokuussa 1875 patoa jouduttiin korjaamaan vähän veden aikana 30 miespäivän verran. Samaan aikaan ostettiin arkullinen ikkunalaria ja lasimestari Tammelin korjasi kaksi päivää myllyn ikkunoita. Kosken ollessa kuivana heinäkuussa 1876 uusittiin myllyille johtavia puisia vesikanaaleita. Niitä olivat tekemässä kirvesmiehet Lindström, Andersson, Ceder, Grönros ja Laurén sekä heidän apunaan Mattsson, Malm, G. Andersson, Nygren ja Kristjan.³⁰³ Etunimeltään tuntemattomaksi jäävää Mattssonia käytettiin myllynkivien urien hakkaamisessa. Joulukuussa 1875 ja maaliskuussa 1876 hän hakkasi parin sihtikiviä Isomyllyyn. Huhtikuussa hän käsitteli samoin vielä kaksi sihtikiviä. Saman vuoden kuluessa hän teroitti vielä kolme paria sihtikiviä ja kolme paria sekakiviä.³⁰⁴

Uutuusiakin kokeiltiin laitosten tehon parantamiseksi. Halisissa otettiin käyttöön syksyllä 1864 uusi viljan kuivaamiseen tarkoitettu laitteisto. Sen toiminta perustui pyörivään sylinteriin, johon johdettiin lämmintä ilmaa. Tämä oli saattanut Julinin mieltämään myös sitä vaihtoehtoa, että samaa systeemiä käytettäisiin riihissä, jotka paloivat helposti runsaan lämmittämisen seurauksena. Rakennuksen seinien tuli kuitenkin olla

301 TMA, Topographica, Maaria 11 e, Halisten Rahasto-Kirja 1873–1876, 30.10.1875: 202; sama, 9.11.1875: 106.

302 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 197, 20.12.1869: 4.

303 TMA, Topographica, Maaria 11 e, Halisten Rahasto-Kirja 1873–1876, ?.8.1874: 76; sama, ?.9.1874: 84; sama, ?.12.1874: 110; sama, ?.1.1875: 118; sama, 20.2.1875: 126; sama, 21.8.1875: 184; sama, 2.–5.8.1875: 186; sama, 1.–29.7.1876: 280.

304 TMA, Topographica, Maaria 11 e, Halisten Rahasto-Kirja 1873–1876, 11.12.1875: 214; sama, 11.3.1876: 236; sama, 8.4. ja 29.4.1876: 238; sama, 6.–13.5.1876: 256; sama, 3.–10.6.1876: 266; sama, 8.7.1876: 278.

Maarian Isomyllyn kivinen suojapato ja vesikanaali, joka johti veden myllylaitokseen. Turun vesilaitosmuseo, Halistenkosken pienoismalli.

tiivit ja tuuletuksen kunnossa. Laitosta saattoi myös yleisö käydä katsomassa Halisten kuivurirakennuksessa, johon se oli sijoitettu. Siihen kuului arina, jolle vilja levitettiin kuivumaan. Rakennuksen ulkopuolella olivat kärryt, joista oli tilapäisesti poistettu pyörät. Tavallisia sepän palkeita käytti vääntöpyörä, jota pyöritti yksi mies. Ilma johdettiin siitä seitsemään putkeen, jotka kulkivat pataan, jossa oli tuli. Vasta sitten lämmennyt ilma johdettiin toista putkea myöten rakennuksen sisälle. Puolentoista tunnin palkeiden käytöllä sisätilan lämpötila oli saatu nousemaan nollasta 15 asteeseen. Tuolla kertaa koetta ei ollut mahdollista jatkaa. Lämpötilan saisi nousemaan korkeaksikin, mikäli palkeet saataisiin toimimaan vesivoimalla tai lokomobiililla. Kun putket lämmitettiin nyt padassa pidetyllä tulella, olisi niiden teho parantunut tulen siirtämisestä padan alle.³⁰⁵

305 KK, HSK, Åbo Underrättelser nro 125, 22.10.1864: 2.

Kylmäsauna

Pienessä Turkuä esittelevässä kertomuksessa heinäkuulta 1842 matkustavaista neuvottiin menemään kaupungin ulkopuolelle Hämeentullin kautta ja poikkeamaan vasta avatussa ja mukavassa Halisten suihkulaitoksessa virkistäytymässä. Tämän jälkeen oli soveliasta vaikkapa kävellä Kupittaaan puistossa.³⁰⁶ Kesäkuussa 1844 julkaistusta lehti-ilmoituksesta selviää, että Halisten kylpysuihku oli kaksiosainen, toinen puoli herroille ja toinen rouvasväelle. Sen käyttömaksuna perittiin kuusi hopeakopeekkaa kerralta. Laitos sijaitsi Maarian Isomyllyn myllykanaalissa myllyn alapuolella. Laitoksessa roikuttiin köysistä kanaalissa virtaavassa vedessä.³⁰⁷ Heinäkuussa 1844 asiakkaita kylpylaitokseen houkuteltiin soutu- ja uupilla, joka lähti kaupungista kauppias Hummelinin talon rannasta Halisiin neljä kertaa päivässä, kello puoli kuusi ja kymmenen aamupäivällä sekä kello neljä ja kuusi iltopäivällä. Kertamaksuna perittiin seitsemän hopeakopeekkaa.³⁰⁸

Halisten kylpylaitos ilmoitettiin jälleen avatuksi sanomalehdessä 5. kesäkuuta 1847.³⁰⁹ *Åbo Tidningarissa* surkuteltiin jo elokuussa 1847 sitä, ettei kaupungin työväestölle ollut sopivaa kylpylaitosta. Kylpeminen kun tunnettiin terveyttä edistäväksi. Paremmalle väelle tarkoitettut Vähä-Heikkilän ja Halisten kylpylaitokset olivat heille liian kaukana työpäivän pituuden huomioon ottaen ja kalliita matkustaa.³¹⁰ Heinäkuussa 1869 sanomalehdessä kirjoitettiin, että Halisten kylpylaitokseen taivalsi sen huokeuden vuoksi suuret joukot kaupunkilaisia. Toivomuksena oli, että höyryvene Liljan voisi ulottaa matkansa Aurajoella Halisiin saakka, jotta tämä pitkä matka taittuisi helpommin. Lisäksi toivottiin, että matkan hinnat pysyisivät alhaisina.³¹¹

Heinäkuussa 1869 *Åbo Underrättelserin* kirjoittaja iloitsi siitä, että herra Cronwall oli jälleen avannut Pyhän Henrikin kylpylaitoksen Aurajoen rantaan Multavierulle. Aurajoen vesi kun oli tunnetusti terveyttä edistävää ja monet reumatismia sairastaneet olivat parantuneet siinä otettujen kylpyjen avulla. Surkuteltavaa kyllä, Heikkilän ja Halisten kylpylaitokset olivat niin kaukana kaupungista, että siitä aiheutui huomattavia vaikeuksia sinne matkaaville. Keskelle kaupunkia sen sijaan pääsivät myös vähävaraiset työläiset muutamalla pennillä. Miehillä ja naisilla oli järjestetty tänne omat kylpyvuoronsa. Lehden toimitus ei puolestaan halunnut viedä kunniaa Cronwallin vaatimattomalta laitokselta, mutta huomautti, että jokiveden parantavaa vaikutusta sopi epäillä. Kuolema lääkiti kaikki vaivat, mutta edes muutamalla pennillä se olisi liian radikaali kuuri.

306 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 55, 16.7.1842: 2.

307 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 46, 12.6.1844: 4.

308 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 52, 3.7.1844: 4.

309 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 44, 5.6.1847: 4.

310 KK, HSK, *Åbo Tidningar* nro 66, 21.8.1847: 1.

311 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 102, 6.7.1869: 2.

Kylpylaitoksen ulkopuolen virtauksiin kun oli hukkunut ihmisiä. Toimitus toivoi lisäksi, että Cronwall siirtäisi laitoksensa jokisuuhun ja että se olisi ilmainen työläisille.³¹²

Elokuussa 1874 todettiin leski Marja Erikssonin hoitaneen tätä ns. kylmäsaunaa 22 vuorokautta. Heinäkuussa hänelle oli ostettu 40 paria saunavihtoja asiakkaiden pesemiseen. Saunatulaja heinäkuulta kuitattiin 95,60 markkaa. Heinäkuussa 1875 saunaa piti edelleen leski Eriksson ja sen tarpeisiin ostettiin yksi kampa. Kesä lienee ollut edellistä kuumempi, sillä heinäkuun tulot olivat 433,60 markkaa ja vielä elokuussakin 107,20 markkaa. Marja Ahlqvistska lienee sama henkilö kuin edellinen, ainakin hän oli vastuussa kylpylaitoksesta kesällä 1876, jolloin sinne hankittiin yksi friseriharja, kaksi friserikampaa ja kaksi saunakirjaa.³¹³

Sanomalehdessä kirjoitettiin 14. heinäkuuta 1880, että vesi Halistenkoskessa oli niin matalalla, että jauhomyllyn kivipareista osa seiso. Myös kylpylaitoksen palveluja jouduttiin supistamaan. Suihkun sai kyllä kertatilauksella, mutta ei tavalliseen tapaan viikkovarauksella.³¹⁴ Kesäkuussa 1878 ja 1880 sekä heinäkuun 1883 lopulla koskessa oli niin paljon vettä, että kylpylaitoskin oli toiminnassa.³¹⁵ Myöhemmin 1880-luvulla kylpylaitosta ei enää mainita Halisten mylly-yhtiön kassakirjoissa.

Retkeilyä

Halistenkoski toimi myös retkeilykohteena jo 1800-luvulla. Esimerkiksi toukokuussa 1893 ilmoitti Raittiusyhdistys Toivo II, että se teki kävelyretken toisena Helluntai-päivänä. Halisissa pidettiin puhe, esitettiin runonlausuntoa, laulua, pilapuheita ym. ”Kaikki laulajat ja yhdistyksen jäsenet saapukoot.”³¹⁶ Raittiusseura Hoppet puolestaan teki useita kävelyretkiä Halistenkoskelle. Paikalla pidettiin raittiuspuheita ja tarjoihtiin virvokkeita. Tällainen virkistysretki tehtiin mm. sunnuntaina 25. heinäkuuta 1897.³¹⁷ Kesäkuussa 1909 hautausapurengas Yritys järjesti sunnuntaisen hauskan kävelyretken Halisiin. Paikalla oli ”hyvä soitto” ja tanssia sekä ravintola.³¹⁸

Koski veti puoleensa levotonta ainestakin, sillä siellä oli mahdollisuus tavata myllyttämään tullutta väkeä. Pahasta elämästä haukuttiin toisinaan väärää puuta, kuten Nummen kylän palkollisten julkaisema ilmoitus antaa ymmärtää:

312 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 100, 3.7.1869: 2.

313 TMA Topographica, Maaria 11 e, Halisten Rahasto-Kirja 1873–1876, sama, ?.7.1874: 68, 72; sama, ?.8.1874: 76; sama, 3.7.1875: 170; sama, ?.7.1875: 179; sama, ?.8.1875: 187; sama, 10.–23.6.1876: 266.

314 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 188, 14.7.1880: 2.

315 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 153, 8.6.1878: 4; sama, nro 156, 11.6.1880: 4; sama, nro 195, 22.7.1883: 4.

316 KK, HSK, *Aura* nro 108, 13.5.1893: 3.

317 KK, HSK, *Västra Finland* nro 59, 24.7.1897: 4.

318 KK, HSK, *Sosialisti* nro 126, 5.6.1909: 2.

Uutisen pidämme syvästi kunniamme loukkaavana, syystä että kirjoitus alusta loppuun on paljasta ilkeää valetta ja törkeää parjausta. Kirjoituksessa kerrotaan viime aikoina Kaarinan pitäjän Nummenkylän Simolan pellolla olevalla mäellä vietetyn reuhaavaa elämää. Siveettömyys on muka rehoittanut ylinnä puhein ja töin lähitalojen palkollisten keskuudessa. Todistettavasti voimme toteen näyttää, että emme ole viime aikoina olleet mainitulla mäellä sopimatonta ja siveetöntä elämää viettämässä. Ainoastaan viime torstain iltana kävimme Halisissa luultua jäittenlähtöä katsomassa. Mutta palasimme kotiin klo ½ 11 illalla, emmekä, kuten kirjoituksessa valehdellaan, koko yötä mainitulla mäellä reuhanneet. – – *Lähitalojen palkolliset*.³¹⁹

Kirje Turusta kertoi elokuussa 1901 hien pintaan nostattavasta kesäisestä kuumuudesta, joka sai turkulaiset hakeutumaan Halisiin vilvoittelemaan:

Mutta ajatelkaapa, miltä tuntuu kun ihminen tällaisissa oloissa on retkeillyt tuon väsyttävän pitkän matkan uimavettä saadakseen ja saakin selkäänsä tai ainakin haukkumista oikeen Porvooon mitalla. Siitä tietävät kertoa ne muutamat turkulaiset, jotka sunnuntaina viime heinäk. 14 p:nä lähtivät Halisiin saadakseen edes kerran vuodessa virkistää sieluaan ja ruumistaan tuolla siunatulla uimavedellä. Tuskin olivat he saapuneet eräälle siellä olevalle jokirantakentälle, josta päivä oli polttanut pois ei ainoastaan ruohot vaan niiden juuretkin, ja jonka keltainen kamara muistutti jotakin kulon polttamaa ahoa, kun jo näkivät kentän omistajan, luultavasti hutikassa olevan miehen, erään maanviljelijän samasta kylästä, saapuvan rantaan. Ja silloin saivat he kuulla kunniansa.

– P-leen hampuusi! tervehti hän. – Mitä te täällä teette ruohoa sotkemassa, h-tin krektaleet? Tämä on minun maatani, lurjukset; minä olen tämän rahallani ostanut, roistot! Menkää, p-n ryökäleet, omaan rantaanne uimaan ja älkää, siat, tänne tulko... Ja tuohon tapaan joikui hänen mieltäylentävä veisuunsa, kunnes karjatalouden sanavarasto oli tyhjentynyt ja hornan aateliskalenteri läpikäyty ja kunnes joku huomautti, että oli aivan tarpeetonta tyhjentää koko sydäntään, varsinkin kun he muutenkin ymmärsivät ja myönsivät, että hänhän se siinä isäntä oli, jonka jälkeen he poistuivat. Aivan totta kyllä, että hän se siinä isäntä oli ja hänellä se siinä oli valta poisikin käskä. Jos hän sen olisi tehnyt ihmisiksi, en minä sanoisi asiasta mitään.³²⁰

319 KK, HSK, *Uusi Aura* nro 87, 17.4.1907: 7.

320 KK, HSK, *Uusi Aura* nro 179, 4.8.1901: 2.

Kuolemantapauksia ja rikollista toimintaa

Halistenkoskeen liittyvät myös useat kuolemantapaukset, mutta kaikissa niissä ei suinkaan ollut kysymys kosken kuohuihin hukkumisesta. Myllyllä sattui 27. helmikuuta 1868 onnettomuus, jossa myllyn rattaita rasvaamassa ollut mies joutui rataslaitoksen murskaamaksi. Hän menehtyi myöhemmin sairaalassa.³²¹ Joulukuun 28. päivänä 1871 Halisissa tapahtui järkyttävä henkirikos. Puolelta päivin kyseisenä ajankohtana löydettiin myllyn lähellä asuneen torppari Lundelinin kaksi kuuromykkää aikuista tytärtä kotoaan. Kumpaakin oli löyty kirveellä päähän. Toinen heistä oli jo kuollut ja toinen kuljetettiin tajuttomana sairaalaan, jossa hän kuoli. Tämä ennätti kuitenkin kertoa sen, että hän oli herännyt aamulla kirveeniskuun päähänsä. Pimeyden vuoksi hän ei ollut tunnistanut tekijää. Tyttöjen isää epäiltiin tästä teosta, sillä hän oli syylistynyt rikoksiin aiemminkin.³²²

Torppari Joel Joelinpoika Raision Upalingosta oli lähtenyt kotoaan myllymatkalle Halisiin 24. lokakuuta 1886. Saatuaan myllytyksen valmiiksi seuraavana päivänä hän lähti paluumatkalle. Hänen ruuhensa löydettiin ajelehtimassa osittain kivillä täytettynä Raisionlahdelta. Tämän selvän ja kunnollisen miehen katoaminen antoi aiheen olettaa tapahtuneen henkirikoksen.³²³ Toukokuussa 1894 sillalla sattui onnettomuus, jossa menehtyi vähän päälle 20-vuotias Maarian Paimalan Sipilän renki. Hän oli tulossa Turusta markkinoilta sunnuntaisena iltapäivänä ja maistissa kun oli, alkoi riidellä hevonsa kanssa sillalla. Hevonen peruutti tällöin kärrit sillan kaidetta vasten niin, että renki putosi neljän sylen matkan sillalta koskeen. Hän menehtyi heti pudotuksessa saamiinsa vammoihin.³²⁴ Elokuussa 1894 hukkui padon yläpuolelle maarialaisen puuseppä Lindgrenin kahdeksanvuotias poika Artur Wilhelm. Hän pelasti kepin avulla syvään veteen joutuneen samanikäisen toverinsa, mutta hukkui itse.³²⁵

Åbo *Underrättelser* kertoi joulukuussa 1885, kuinka varas oli tunkeutunut yöllä keittiön ikkunasta Halisten myllärin taloon ja varastanut sieltä puuseppän työkaluja sekä nauvoja.³²⁶ Yöllä vasten 13. lokakuuta 1883 sattui myllyllä varkaus, jossa katosi kaksi säkkiä viljaa. Toisessa säkissä oli 20 kappaletta ohraryynejä ja toisessa puoli tynnyriä vehnää. Vehnäsäkki löytyi seuraavana päivänä kalasatamasta kolmen nauvolaisen veneestä. Miehet olivat olleet edellisenä yönä jauhattamassa omia viljojaan myllyllä. Yksi heistä vangittiin heti.³²⁷ Nämä kolme nauvolaista tuomittiin keväällä 1884 Raision ja Maarian käräjillä.³²⁸

321 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 26, 29.2.1868: 2.

322 KK, HSK, *Folkwännens* nro 2, 10.1.1872: 2.

323 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 292, 27.10.1886: 2.

324 KK, HSK, *Hufvudstadsbladet* nro 128, 15.5.1894: 3.

325 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 220, 16.8.1894: 2.

326 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 338, 12.12.1885: 2.

327 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 283, 18.10.1883: 2.

328 KK, HSK, *Åbo Underrättelser* nro 57, 28.2.1884: 2.

Halinen sijaitsi vielä 1800-luvun lopussa maaseudulla hyvän matkaa Turun kaupungin ulkopuolella. Tämä näkyi kulkuyhteyksissä ja siinä, että talollisten metsät ulottuivat aina kosken välittömään läheisyyteen. Vuoden 1882 talvella tämä osoittautui pelkoa herättäväksi yhteydeksi, sillä *Östra Finland* uutisoi helmikuussa, että susia oli nähty jopa Halisissa.³²⁹ Kyseisenä talvena Turun lähistöllä aiheutti kauhua susi, joka ryösti lapsia asutuksen läheisyydestä.

Vaihtuvia vuokraajia

Johan Henrik Lindholm (myöh. Lauste vuokraamansa tilan mukaan) mainitaan kosken laitosten vuokraajana Laurénin jälkeen ensimmäisen kerran Turun maistraatin pöytäkirjoissa kesäkuussa 1896. Hänen vuokrasopimuksensa mukaan vuosivuokrana tuli maksaa maistraatille 175 tynnyriä hyvää ja kuivaa ruista. Rukiit tuli toimittaa puolivuositain. Niiden rahalliseksi arvoksi arvioitiin 2 625 markkaa.³³⁰ Kolme vuotta myöhemmin hän sitoutui maksamaan samanlaiseen sopimukseen, mutta rukiiden raha-arvoksi saatiin tällä kertaa 3 412 markkaa.³³¹ Lindholm toimi kosken vuokrauksessa yhteistyössä sukulaisensa Kaarinan Paaskunnan ratsutilallisen Vihtori Paaskunnan kanssa. Tästä hänelle oli varmaankin etua, sillä Paaskunnan tila sijaitsi aivan kosken välittömässä läheisyydessä.

Maakauppias Oskar Rindell vuokrasi kosken laitokset vuonna 1900. Hänellä ilmeni heti alusta saakka vaikeuksia maksaa kaupungille vuokraansa. Niinpä rahatoimikamari joutui jo helmikuussa 1901 hakemaan häneltä 2600 markkaa maksamattomia vuokria.³³² Kun Rindell teki konkurssin ja pakeni Amerikkaan, jäivät kaupungilta saatavat perimättä. Rindell oli laiminlyönyt velvollisuutensa ja hänen vuokrasopimuksensa sanottiin irti 17. heinäkuuta 1901. Kaupunki oli oikeutettu ottamaan laitokset haltuunsa kolme kuukautta tämän jälkeen.³³³ Koska vuokraaja oli tehnyt konkurssin, ei kaupunki kutsunut tämän vaimoa eikä kolmea takaajaa katselmukseen, joka järjestettiin maistraatin otettua myllyt haltuunsa 17. heinäkuuta 1901 lähtien.³³⁴

329 KK, HSK, *Östra Finland* nro 21, 20.2.1882: 2.

330 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirjat Ca:21, 1.6.1896, § 16: 306–307.

331 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirjat Ca:24, 23.5.1899, § 19: 351.

332 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirjat Ca:26, 18.2.1901, § 19: 123.

333 TKA, Turun kaupunginvaltuuston pöytäkirja Ca:28, 24.10.1901, § 5: 390–392; Olavi Sjöholmin arkisto.

334 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirjat Ca:26, 20.5.1901, § 7: 496–497.

Rakennusmestari Erik Erikssonin Halinen 1901-1926

Turun kaupunginvaltuusto järjesti 14. lokakuuta 1901 huutokaupan Halisten teollisuuslaitosten vuokraamisesta. Tarjouskilpailuun osallistui Erik Eriksson ja Johannes Forsblom 5 455 markan, Maskun Kankaisten kartanon vouti Vilho Heino-nen 5 450 markan ja kaarinalainen maanviljelijä Johan Henrik Lindholm 5 440 mar-kan tarjouksella. Korkeimman tarjouksen tehneet Eriksson ja Forsblom saivat kosken vuokralle 25 vuoden ajaksi. Vuokrasopimus alkoi 4. marraskuuta 1901. Sopimuksen piti päättyä 31. lokakuuta 1926. Vuosivuokrana he sitoutuivat maksamaan 5 455 mark-kaa, jota summaa korotettaisiin 15 vuoden jälkeen 10 prosenttia. Valtuuston kokouk- sessa tosin valtuutettu Åström katsoi, että oli sopimatonta vuokrata teollisuuslaitoksia huutokaupalla ja ehdotti, että laitoksille asetettaisiin kiinteä 6 000 markan vuosivuokra. Tähän kantaan yhtyi myös valtuutettu Nyberg.³³⁵ Forsblom luopui laitosten vuokraa- misesta toukokuussa 1907 niin, että Eriksson otti vastuun lopun vuokrauden mak- suista suorittaakseen ne yksin.³³⁶

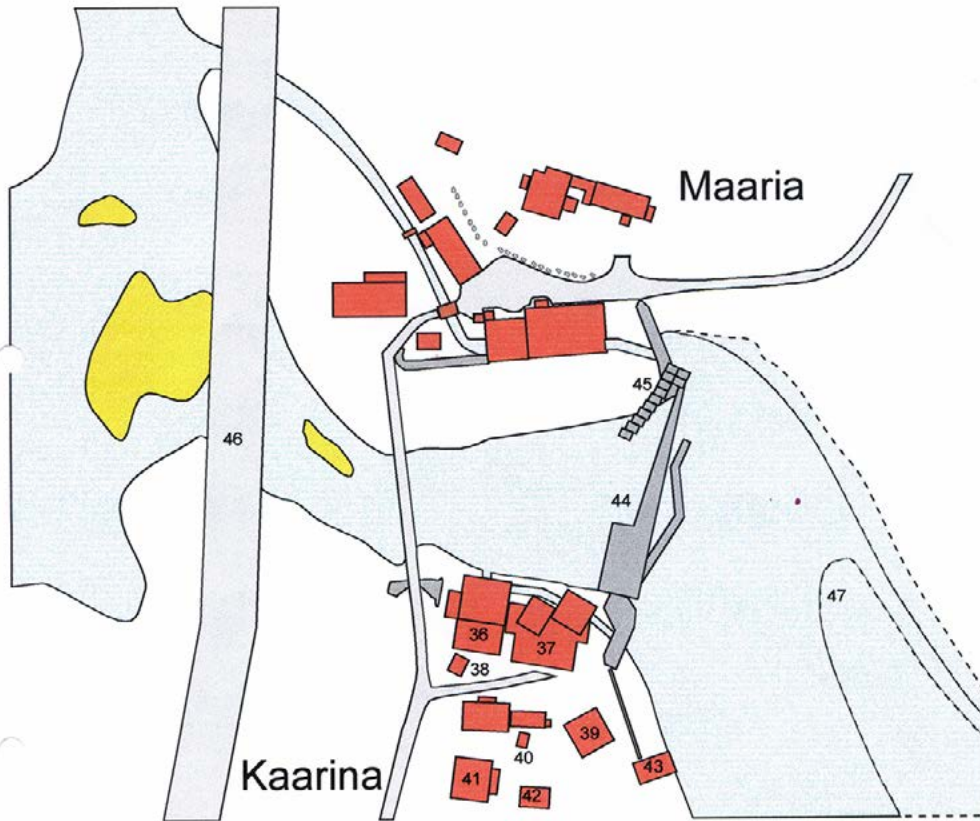
Forsblom ja Eriksson eivät tyytyneet pelkästään viljan ja luiden jauhamiseen, vaan he ilmoittivat joulukuussa 1901 kaupungille, että he aikoivat perustaa mitä pikimmin kaksikerroksisen saha-, höyläämö- ja puusepäntehtaan Kaarinan rannalle. Tästä laitok- sesta ei tullut pitkäikäistä. Kesäkuun 8. päivänä 1905 tuhoutui tulipalossa koko Kaari- nan puoleisen rannan rakennuskanta. Tuli pääsi valloilleen rannan suurimman raken- nuskompleksin muodostaneen sahan ja puusepänerstasyhtiön höyrypannun läheltä kello 16.45. Tunnin sisällä saha, puusepänerstas, lautamakasiini, joka oli täynnä höy- lättyä puutavaraa, ulkona seisoneet lauta-, lankku- ja rimatapulit sekä neljän perheen asuintalo olivat ilmiliekeissä. Turun ja esikaupunkien palokunnat saattoivat ainoastaan estää tulta leviämästä edemmäs. Sanomalehti *Uusi Aura* valitti, että vaikka palopaikalle oli kerääntynyt tuhansittain katsojia, ei monikaan heistä auttanut sammutustöissä. Tosin lehti arveli sen johtuvan siitä, että kaupungin läheisyydessä palokunnat suorittivat tavallisimmin sammutustyön. Myös sahan työntekijäperheet, jotka menettivät kotinsa ja irtaimistonsa, kärsivät suuren tappion. Heidän omaisuutensa kun ei ollut vakuutettu. Onni onnettomuudessa oli pohjoistuuli, joka esti palon leviämisen myös Maarian puo- leisiin rakennuksiin.

Halisten mylly-, saha- ja puusepänerstasyhtiön rakennukset ja irtain oli vakuutettu Fenniassa ja Skandiassa, mutta ei täydestä arvostaan. Lisäksi yhtiölle koitui tappiota siitä, että toistakymmentä tuhatta tukkia jäi Aurajokeen odottamaan sahaustaan. Åbo *Underrättelser* puolestaan kuvaili tuhoutuneen tehdaslaitoksen olleen kolmikerroksi- nen. Ensimmäisessä kerroksessa sijaitsivat höyrypannun huone ja konehuone, toisessa saha ja höyläämö sekä kolmannessa kerroksessa puusepänerstas. Rakennuksen yhtey-

335 TKA, Turun kaupunginvaltuuston pöytäkirja Ca:28, 24.10.1901, § 5: 390–392.

336 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirjat Ca:32, 10.5.1907, § 17: 289.

Mika Collan, 1998

Kaarinan puoleista rantaa rakennettiin voimakkaasti 1900-luvun alussa. Siellä ollutta myllyä (36) laajennettiin ja sen viereen pystytettiin uusi puusepäntehdas ja saha (37). Niiden käyttöön pystytettiin asuin- ja talousrakennuksia (38–42).

dessä toimi luujauhomylly. Lehden mukaan paloa oli sammuttamassa Turun palokunnasta pienempi höyryruisku ja käsiruisku, Turun vapaapalokunnasta kolme käsiruiskua sekä joitakin käsiruiskuja Kaarinan ja Maarian vapaapalokunnista.³³⁷

Koska tulipalo tuhosi kesäkuussa 1905 Kaarinan puoleiset rakennukset, alennettiin heidän vuokraansa 2 000 markkaa vuosittain. Lokakuussa 1905 vuokraajat ilmoittivat, että he eivät vaatisi palaneiden rakennusten rakentamista uudelleen, mikäli heidän vuosivuokraansa alennettaisiin 2 500 markalla eli 2 995 markkaan. Rahatoimikamari päättikin vuokran määräksi toistaiseksi 3 455 markkaa.

Rahatoimikamari tilasi piirustukset ja kustannuslaskelman mylly- ja asuinrakennuksen uudelleen pystyttämiseksi. Jotta kustannukset eivät olisi kohonneet liikaa, annettiin työ erikoisfirman sijasta insinööri Anton Blombergille. Vuoden 1907 alussa

337 *Uusi Aura* nro 132, 9.6.1905: 2; *Åbo Underrättelser* nro 9.6.1905: 2.

Blomberg ilmoitti olevansa estynyt hoitamasta tehtävää ja toimitti suunnitelmansa ja asiakirjat rahatoimikamarille. Hänen laskelmansa päättyivät 21 750 markkaan. Insinööri Caesar Holmströmin kautta Osakeyhtiö Vulcan esitti 22. maaliskuuta 1907 laskelman luujauhomyllyn koneista, jonka loppusumma oli 16 035 markkaa. Kaupungininsinööri Emil Hindersson esitti lisäksi rakennuskustannuksiksi 24 800 markkaa, joten koko laitoksen uusimiseen tarvittiin 40 835 markkaa. Eriksson, joka oli ottanut kosken vuokran 10. toukokuuta 1907 yksin nimiinsä, toivoi laitoksen pystyttämistä tai vuokran alentamista puoleen. Kun näin alhaisen vuokran katsottiin tuottavan kaupungille tappiota, päätettiin laitos rakentaa uudelleen.

Luujauhomyllyn rakentaminen aloitettiin lokakuussa 1908 ja rakennus oli valmis huhtikuussa 1909. Asuinrakennus valmistui aikavälillä tammi–syyskuu 1909. Joulukuussa 1909 Vulcan ilmoitti myös myllyn sisustuksen olevan valmis tarkastusta varten. Kustannusarvio oli ylitetty 2 918 markalla 40 pennillä. Ylitys johtui pääasiassa myllyyn asennetusta rasvanerotajasta ja sen höyrypannusta. Tarkastuksessa havaittiin useita puutteita, mm. luiden murskauslaite kehitti niin paljon pölyä, ettei myllyssä voinut oleskella sitä käytettäessä. Laite korvattiinkin kuulamylyllä. Erikssonin mielestä laitos ei ollut vielääkään valmis, sillä keitettyjen luiden kuivaamiseen ennen niiden jauhamista käytetty kone poltti ne. Koska tämän katsottiin johtuvan tottumattomuudesta hoitaa konetta, käskettiin Erikssonin aloittaa luujauhon tuotanto.³³⁸

Huhtikuun 28. päivänä 1910 Eriksson ilmoitti, ettei laitos vieläkään toiminut tyydyttävällä tavalla. Hän ilmoitti uhranneensa vuokra-ajan alusta Maarian jauhomyllyyn 20 000 ja luuvarastoihin ja luujauhomyllyn rakentamiseen 5 000 markkaa, jotka rahat hän oli lainannut. Koska hänen taloudellinen asemansa oli tukala, kun luista ei saatu tuloja, oli hän antanut mm. asentaa pieniä kotitarvejauhaturkseen käytettäviä myllyjä moottoreineen saadakseen jotakin tuloa. Koski oli usein kuiva silloin kun jauhattavaa olisi ollut, joten suurta jauhomyllyäkään ei voinut käyttää jatkuvasti. Asiakkaat kääntyivät tällöin höyrymyllyjen puoleen asioissaan ja tulot jäivät saamatta.³³⁹

Vulcan vastasi kirjeessään 23. toukokuuta 1910 väitetyistä vioista. Sen mukaan koko laitos oli rakennettu alalla tunnetun leipzigilaisen yrityksen Maschinenfabrik Heinrich Schrimmin piirustusten mukaan. Murskauslaite oli asianmukainen ja riittävän tehokas ja se oli varustettu sihdillä. Koska se kuitenkin kehitti pölyä, korvasi Vulcan sen mainitulta yhtiöltä tilatulla kuulamylyllä. Kuivuri ei polttanut luita, jos sitä ei lämmitetty liikaa. Vähemmälläkin lämmityksellä ennätettiin kuivattaa kaikki luukeittimestä saatavat luut. Alimpaan kerrokseen Eriksson oli rakentanut luuliiman valmistuspaikan, jolloin se avoin tila, jonka Vulcan oli esittänyt piirustuksissa luiden kuivaamista varten ennen ja jälkeen kuivurissa käynnin, oli menetetty. Vulcan oli vieläpä lähettänyt luotetun mie-

338 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:40, 7.12.1915: 714–720.

339 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:40, 7.12.1915: 714–720, liite ”Hallis”.

hensä kolmeksi päiväksi kuivaamaan ja jauhamaan luita myllyssä. Tämän mukaan niitä voitiin käsitellä niin paljon kuin luiden keittäjä ennätti toimittaa.³⁴⁰

Eriksson vastasi 7. kesäkuuta 1910 kahdella kirjelmällä. Hänen mukaansa murskaaja oli jauhanut kyllä tulipalossa palaneet luut, mutta muista luista oli muodostunut siinä klimppimassaa. Lisäksi sihti oli erillään murskaimesta niin, että luut piti kantaa siihen. Tästä aiheutui ajanhukkaa, joka ei sopinut huonosti tuottavaan toimintaan. Kuivurissa taas osa luista paloi ja osa jäi märiksi, vaikka konetta hoidettiin huolellakin. Luiden kuivaamisesta ennen kuivuriin menoa ei ollut mitään puhetta, vaan Vulcan oli keksinyt sen huomattuaan, että laite oli mahdoton käyttää. Vulcanilta oli kyllä ollut kolme miestä jauhamassa yhdessä Erikssonin miehen kanssa kolmena päivänä, ja he jauhoivat 20 tunnissa 2 700 kiloa luujauhoa, josta osa oli palanut.

Murskain muodosti luista klimppimassan ja näiden kolmen päivän jälkeen se oli purettava puhdistamista varten, johon meni yksi päivä. Viimeisissä koejauhatuksissa oli kone ollut puhdistettava yhden tai kahden päivän jälkeen. Lisäksi Vulcanin mies oli seissyt ja heittänyt koneeseen luun silloin tällöin, eikä sillä tahdilla voinut kuvitella pyörittävänsä tällaista laitosta. Vanhassa myllyssä voitiin jauhaa kivillä yhden miehen ja yhden pojan toimesta päivässä 25 säkkiä eli 1 875 kiloa luita. Tämän todisti luujauhoa 30 vuotta jauhanut mylläri, joka oli edelleen Erikssonin palveluksessa.³⁴¹

Luumurskaimen poiston yhteydessä Eriksson oli kysynyt insinööri Hohenströmiltä, saisiko hän nyt tilalle kivet, joihin hän luotti. Insinööri oli vastannut, että tilalle tulisi paljon parempi kone, joka ei muodostanut pölyä kuten myllynkivet. Eriksson oli vastannut, että pöly oli hänen murheensa, kun hän vain saisi jotakin aloitetuksi. Viimeksi suoritettussa koejauhatusessa hän oli kysynyt insinööri O. Schultzilta, oliko hänen nyt tarkoitus ottaa laitos vastaan ja yrittää jauhaa siinä. Insinöörin vastaus oli, että mitä laitoksessa jauhaisi, kun se ei toiminut. Koska tästä jauhatuksesta oli kulunut jo kaksi kuukautta, katsoi Eriksson olevansa pakotettu asentamaan tilapäisen pienemmän kivi-parin, jolla hän saattoi jauhaa luita. Syksyn luujauhon kylvöaika alkoi olla käsillä, eikä kukaan ostanut luujauhoa talvella. Asiassa kului kuitenkin jälleen yksi vuosi ilman ratkaisua.³⁴²

Kaupungin konetarkastaja Viktor Doktor ehdotti kuivurin korvaamista reikäpellillä. Kokeessa tämäkään ei tuottanut toivottua tulosta. Seuraavaksi kokeiltiin rautatangoista koottua ritilää, mutta sekään ei kuivannut luita riittävästi, vaan niistä syntyi kuulamyllyssä kittimäinen massa, jonka vuoksi kuulamyllyä ei voitu käyttää. Lopulta kaupunki vaati Vulcania saattamaan kuivurin toimivaan kuntoon tai korvaamaan sille aiheutuneet kulut. Vulcan katsoi tehneensä velvollisuutensa jo maaliskuussa 1910. Marraskuun 3. päivänä 1911 sovittiin, että Eriksson suorittaisi myllyn laitteiston toimintakuntoon

340 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:40, 7.12.1915: 714–720, liite ”kvarn”.

341 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:40, 7.12.1915: 714–720, liite ”gubben”.

342 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:40, 7.12.1915: 714–720, liite ”Eriksson”.

saattamisen sitä vastaan, että Vulcan korvaa hänelle 1 625 markkaa. Tämän jälkeen laitos olisi siinä kunnossa, ettei Erikssonilla sen vuokraajana ollut siitä huomauttamista. Koska Erikssonilta oli jäänyt vuosilta 1905–1911 maksamatta 13 000 markkaa vuokria, selvitti kaupunki, tulisiko hänen tai Vulcanin korvata ne. Vulcan ilmoitti edelleen, että se oli hoitanut velvollisuutensa sovitulla tavalla.

Marraskuussa 1915 Eriksson valitti, että hänelle oli koitunut 6 388 markan tai suurempi vahinko, sillä A. B. Vulcan ei ollut kyennyt toimittamaan ja asentamaan sovitun aikaan 11. huhtikuuta 1912 mennessä luujauhomyllyn laitteita toimintakuntoisiksi. Tämän perusteella hän pyysi 2 000 markan vuotuista alennusta vuokraansa. Rahatoimikamari tiedusteli asiaa Vulcanilta, joka ilmoitti toimittaneensa laitteet valmiiksi jo maaliskuun alussa vuonna 1910. Lisäksi Vulcan huomautti, ettei heille ollut annettu mitään takarajapäivää toimitukselle. Tutkimuksessa selvisi, että kun kaupungin oli laskettu menettäneen vuokratuloja koskesta tulipalon vuoksi 6 000 markkaa, niin olivat palovakuutussummasta 13 000 markkaa saadut ja uudelleenrakentamisesta säästyneet vähintään 20 000 markkaa tuottaneet korkoa niin, että kaupunki olikin päässyt taloudellisesti voitolle. Tätä ei olisi tapahtunut, jos laitos olisi rakennettu heti uudelleen. Tutkimuksen suorittaneet katsoivat, että kyseinen 6 388 markan summa voitaisiin vähentää Erikssonin vuokrasta, mutta asiassa haluttiin vielä odottaa kaupungin ja Vulcanin välillä käytävän oikeudenkäynnin tulosta. Kaupunki päätti kuitenkin vähentää kirjanpidostaan vuokratästit.³⁴³

Jo marraskuussa 1914 Halistenkosken vuokraaja Erik Eriksson anoi kaupungilta, että hänen vuosivuokransa 5 455 markkaa alennettaisiin 3 000 markkaan. Kaupunginvaltuusto kuitenkin totesi, että koska viljan tuontitulleja oli hiljattain nostettu reippaasti, tulisi laitoksen olla voitollinen. Koska Eriksson ei esittänyt mitään konkreettista syytä vuokran alentamiseksi, päätettiin hänen hakemuksensa hylätä.³⁴⁴

Tammikuun 13. päivänä vuonna 1916 kaupunginvaltuusto käsitteli asiaa, jonka mukaan Erik Eriksson oli anonut edellisen vuoden tammikuun 15. päivänä vuokransa pysyvää alentamista vuokrauden loppuun 3 000 markkaan. Syynä tähän oli pysyvä vedenpuute ja sen myötä alentuneet tulot. Kaupungininsinööri ilmoitti, että rakennuskonttori oli tästä syystä suorittanut vuoden 1915 aikana veden mittauksia ja todennut, että vettä oli ollut yleisesti ottaen runsaasti. Siksi Erikssonin hakemus hylättiin. Lisäksi vedottiin vuonna 1914 asetettuun viljan tuontitulliin, joka oli vuokraajalle edullinen. Rahatoimikamari katsoi, että kosken tuottamattomuus johtui laitosten ajattelemattomasta hoidosta ja oli siten vuokraajan vika. Tämä näkyi siitä, että kosken laitokset olivat olleet korkean veden aikaan käyttämättä remontin tai muun synn takia.³⁴⁵ Kesäkuussa 1918 Eriksson pyysi, että hänet vapautettaisiin tammi-, helmi- ja maaliskuun vuokrasta,

343 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:40, 30.11.1915, § 14: 690–692.

344 TKA, Turun kaupunginvaltuuston pöytäkirja Ca:41, 19.11.1914, § 7: 376–377.

345 TKA, Turun kaupunginvaltuuston pöytäkirja Ca:43, 13.1.1916: 7–8.

sillä hän oli jo maksanut kapinallisille 1 500 markkaa. Asia siirrettiin käsiteltäväksi muiden yksityisten anomusten kanssa.³⁴⁶

Erikssonin vuokra-aika päättyi 31. lokakuuta 1926. Kosken vuokraoikeus oli siirretty jo 16. tammikuuta 1922 Maria Johanna Erikssonille hänen miehensä kuoltua.³⁴⁷ Lähtökatselmuksen rakennuksissa suorittivat jo kuusi kuukautta aiemmin insinööri Kaarlo Sahlan ja rakennusmestari Anton Salviander. Tästä tiedotettiin myös vuokraajalle rouva Maria Erikssonille sekä hänen takaajilleen tehtailija K. Silfverbergille, kaupungineläinlääkäri Karl Alfred Nybergille ja johtaja Geo Gorschelnikille. Itse toimituksessa olivat vielä paikalla rouva Erikssonin avustajina mylläri Pekka Aaltonen ja varastonhoitaja Lauri Laurila 27. huhtikuuta 1926.

Katselmuksessa todettiin, että vuokraaja oli asennuttanut poistamiensa vesirattaiden tilalle turbiinit, joka olivat jo vanhat ja kuluneet, eikä niitä siksi voitu laskea vuokraajan hyväksi parannuskorvausta havaittujen puutteellisuuksien kuittaamiseksi. Sen sijaan asennetut sähkövalot ja luujauhomyllyn ullakon jatke olivat sellaisia parannuksia, joista kaupunki tulisi maksamaan korvauksen, mikäli se haluaisi lunastaa ne rouva Erikssonilta. Pienet puutteet rakennuksissa tuli korjata ennen vuokra-ajan umpeutumista. Kaupunki sen sijaan suoritti kassastaan katselmusmiesten palkkion, joka kohosi 1837 markkaan.³⁴⁸

Rouva Erikssonin apulaisina toimineet miehet toimittivat tarkastuksesta oman lausuntonsa kaupungille. Laurila ilmoitti, että hän oli ollut Maarian myllyssä myllärinä jo edellisen vuokraajan Oskar Rindellin aikana ja tämän jälkeen vuoteen 1907 asti. Vuonna 1904 myllyyn oli asennettu uudet turbiinit vesirattaiden tilalle. Vesirattaat arveltiin tuolloin rakennetuiksi jo 1800-luvun alkuvuosina. Samassa yhteydessä myllyn vesiruuhi rakennettiin kivistä ja koko myllyn koneistus uusittiin. Turbiinit olivat maksaneet 15 000 ja vesiruuhi 3 500 markkaa muita kuluja lukuun ottamatta. Myllyssä oli lähtötarkastuksen aikaan kaksi paria vähemmän sekajauhokiviä kuin Erikssonin saadessa myllyn haltuunsa, mutta poistetut kivet olivat olleet kalliokiviä ja siksi niillä ei voitu jauhaa puoltakaan siitä määrästä, mitä uudet kivet kykenivät jauhaamaan.

Sihti, ryynikoneet ja puhdistuskoneet oli myös parannettu vuokrakauden aikana tehokkaammiksi. Rakennus itsessään oli jonkin verran huonontunut, varsinkin ulkomaalauksen ja katon osalta. Laurilan mukaan rakennus oli jo alun alkaenkin rakennettu huonosti, ja koneiden parannukset kuittaisivat hyvin sen puutteet. Myös Aaltonen oli palvellut myllyssä jo Rindellin aikana. Hänen mielestään pärekaton päälle vedetyn asfalttihuopakaton korjaamiseen käytetyillä rahoilla olisi saanut jo uuden rautakaton.

346 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja CA: 43, 3.6.1918, § 15: 216.

347 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:50, 16.1.1922, § 29: 37. Puolisoiden hauta sijaitsee Turun Pyhän Katariinan hautausmaalla. Rakennusmestari Erikssonin nimi on myös itse kirkon katon päädyssä, sillä hän johti sen korjaustöitä.

348 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:58, 31.5.1926, § 22: 351.

Erik Erikssonin kirjanpidosta voidaan todeta, että hän oli kustantanut myllyn katon korjauksia vuosina 1909–1925 yhteensä 14 975 markalla, vesiruuhi ja sen luukut oli korjattu vuonna 1924 yhteensä 3 345 markalla, mylly oli korjattu samana vuonna 14 987 markalla ja turbiineja vuosina 1917–1924 yhteensä 2 444 markalla. Sähkövalojen asentamiseen oli käytetty 5 423 markkaa sekä myllyn ja asuntojen korjaukseen 7 598 markkaa. Lisäksi Eriksson oli harjoittanut vuokrauksensa alkuvuosina puutavaran sahausta, josta hän oli käyttänyt omia raaka-aineitaan korjauksiin. Laurilan ja Aaltosen mukaan Eriksson oli siis pitänyt myllyn rakennuksia aktiivisesti kunnossa.³⁴⁹

Halistenkoski Niilojen Särvä ja Paatonen vuokrakaudella

Halistenkosken teollisuusrakennukset tulivat vuonna 1926 uudelleen vuokrattavaksi. Huutokauppa järjestettiin 22. lokakuuta 1926. Huutokaupassa tarjottiin ensin kaikki teollisuuslaitokset yhdessä. Tarjouksia niistä olivat jättäneet viljakauppias Sakari Kivinen Pöytyältä (41 300 mk), maanviljelijä Väinö Metsämäki Kaarinasta (41 200 mk) sekä talonomistaja Niilo Särvä Turusta. Myllyn yksin olisivat vuokranneet Sakari Kivinen (32 600 mk) ja maanviljelijä F. Laine Maariasta (32 500 mk). Luumyllystä yksin tarjosi Niilo Särvä 8 100 markkaa vuosivuokraa.³⁵⁰ Särvä ilmoitti lisäksi, että hän oli valmis vuokraamaan laitokset ilmoittamallaan summalla, vaikka luujauhomyllyn käyttö tarkoitukseensa kiellettäisiin. Sen aiheuttamasta haitasta vesilaitokselle oli kirjoiteltu sanomalehdissään.³⁵¹ Niilo Särvä sai kosken rakennukset vuokralle korkeimmalla tarjouksella.

Kosken rakennuskantaan kuuluivat tuolloin Maarian puolella vanha mylläri-rakennus, jossa oli leivintupa, kaksi keittiötä ja kaksi huonetta, jotka olivat myllymiesten hallussa. Uudemmassa asuinrakennuksessa oli neljä huonetta ja keittiö. Pihapiiriin kuuluivat lisäksi ulkokuone, sauna, jossa oli myös pesuhuone, kellari, ulkokuonerakennus, johon oli sijoitettu navetta ja talli sementtipermannolla sekä sikala ja puuvajoja ja vajarakennus. Myllyssä oli 60 hevosvoiman pystyturbiini, ns. vanhaa vaasalaista mallia. Se käytti neljää paria jauhinkiviä, kahta paria sihtikiviä, yhtä pientä laudoilla erotettua kiviparia ohraryynien valmistukseen, ryynien rouhinmyllyä ja ryynimankelia sekä sirkkelisahaa ja pärehöylää. Myllyrännin suojarahdossa oli neljä vesiluukkuja, joista kunkin leveys oli 1,1 metriä. Maarian puolella olivat lisäksi kaksikerroksinen kuivuri, sekä rakennus, jossa olivat kaluvaja, rehuvara, mankelihuone, makasiini ja ajokaluvaja.

349 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:58, 31.5.1926, § 22: 351, liite II.

350 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:59 II, 25.10.1926, § 12: 621–622.

351 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:59 II, 25.10.1926, § 12: 621–622, liite ”Särvä”.

Kaarinan puoleisella rannalla oli tiilinen luujauhomylly, jonka eteläpäässä oli hirsistä ja laudoista tehty suoja. Myllyn pohjakerroksessa oli 25 hevosvoimainen Columbia Special -merkkinen turbiini akseleineen ja yksine väliakseleineen sekä kuuden ilmakehän paineen höyrykattila. Välikerroksessa olivat luunkeittokattila kuivauslaitteineen ja välivaihteineen, kuulamyly välivaihteineen ja remmeineen sekä pari jauhinkiviä. Ullakolla oli vintturi välivaihteineen ja luurouhinmylly. Laitoksessa oli lisäksi täydelliset höyryputket, liimankeittokattila, liimankeittoammeita ynnä muuta kalustoa. Suojapadossa oli kaksi vesiluukkua ja puinen vesiränni. Asuinrakennus oli hirsistä ja sisustettu neljäksi huoneeksi, leipomoksi ja keittiöksi. Ulkorakennus oli tehty laudoista. Kaikkien rakennusten arvoksi merkittiin 604 335 markkaa ja ne oli vakuutettu 300 000 markan palovakuutuksella.³⁵²

Vuokrasopimuksen mukaan vuokra-aika oli viisi vuotta ja se alkoi marraskuun 1. päivänä 1926 ja päättyi 31. lokakuuta 1931. Vuotuinen vuokra oli maksettava vuosineljänneksittäin maaliskuu-, kesä-, syys- ja joulukuussa. Vuokraajan oli vastattava rakennusten sekä myllyn tieosuuden ja sillan kustannuksista. Rakennukset oli pidettävä yhtä hyvässä kunnossa kuin ne luovutettiin vuokraajalle. Lähtökatselmus tuli suorittaa kuusi kuukautta ennen vuokraajan vaihtumista. Muutoksia rakennuksiin sai tehdä ainoastaan rahatoimikamarin suostumuksella. Myllylaitoksia sai käyttää vain 5,20 metrin vedenkorkeuteen padon pudotuskorkeuden ollessa 5,92 metriä nollatasosta. Kaupunki sai myös tarvittaessa sanoa vuokrasopimuksen irti. Vuokraajan tuli vakuuttaa rakennukset 300 000 markan summasta ja antaa täydet takuut vuokran suorittamisesta.³⁵³

Huhtikuussa 1927 Särvä anoi rahatoimikamarilta, että hän saisi vuokrata entisen luujauhomyllyn rakennuksen tekovillan valmistamista ja värjäämistä varten Turun Kutomasäijetehdas Oy:n osakkaille vaaturimestari Emil Lindgrenille ja insinööri Alfred Zscharneckille. Tätä varten kaupungin ammattitarkastusinsinööri oli jo laatinut tarvittavat muutokset. Niiden mukaan rakennuksen toisen kerroksen kattoa tuli nostaa kahdella metrillä neljän metrin leveydeltä. Lisäksi höyrypannua varten tuli pystyttää myllyn sivulle tiilistä erillinen rakennus. Koneista akseli ja remmisiivu sekä rattaat ja kivet, joita oli käytetty luitten jauhamiseen, tuli siirtää, sillä niillä aiottiin jauhaa rehu-kakkuja. Rouhimiskonekin tuli siirtää rehu-kakkujen rouhimista varten. Lisäksi hän pyysi, että kaupunki siirtäisi pois luukuulakrossin ja luukeittimen.³⁵⁴ Kaupunki suostui jälleenvuokraukseen sillä ehdolla, että Särvä maksaisi kaikki kulut itse.³⁵⁵

352 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja CA: 59 II, 25.10.1926, § 12: 621–622, liite ”Teollisuus”.

353 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:59 II, 25.10.1926, § 12: 621–622, liite ”Vuokra”.

354 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:60 I, 25.4.1927, § 24: 231, liite ”Särvä”.

355 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:60 I, 25.4.1927, § 24: 231, liite ”Asp”.

1920-luvun kuvassa näkyvät sillan takana vaalea kuivurirakennus (20) ja Maarian isomylly (15). Niiden takana pilkottavat talousrakennukset ja keskellä myllärintupa (9). Etualalla on vuonna 1908 entisen luujauhomyllyn (32) paikalle rakennettu uusi luumylly. Liukas mäki on koitunut Maarian VPK:n kohtaloksi ja työntöapua kaivataan. Kalervo Mauramon kuvakokoelma.

Heinäkuussa 1927 Niilo Särvä anoi vuokra-ajalleen pidennystä. Syynä tähän oli se, että hän oli todennut Maarian myllyn turbiinin olevan siivistään vioittunut ja hän aikoi vaihtaa sen uuteen. Särvä aikoi hankkia omalla kustannuksellaan uuden Tampereen Pellavatehtaan valmistaman 60 hevosvoimaisen turbiinin, joka oli hinnaltaan noin 30 000 markkaa. Sen asennuskustannukset olivat lisäksi noin 10 000 markkaa. Hän katsoi, etteivät jäljellä olleet neljä vuotta vuokra-ajasta riittäneet korvaamaan hänelle tähän uhrattuja varoja. Jos kaupunki halusi pidentää hänen vuokra-aikaansa kymmenellä vuodella alkaen lokakuusta 1931, niin hän aikoi luovuttaa turbiinin korvauksetta kaupungille.³⁵⁶ Kaupungin teknillisten laitosten hallitus oli taipuvainen hyväksymään Särvän anomuksen ja vuokra-aikaa pidennettiin hänen toivomallaan tavalla. Kuitenkin esitettiin se varaus, että kaupungin vesilaitos saisi Särvältä korvauksetta maata mahdolliseen laajennukseensa.³⁵⁷ Jo helmikuussa 1928 Särvä pyysi kaupungilta, että hän saisi siirtää pidennetyn vuokraoikeutensa 1. maaliskuuta 1928 lähtien tilallisenpoika Niilo Paatoselle Kaarinan pitäjän Nummen kylästä samoilla ehdoilla kuin hänellä oli.³⁵⁸

356 TKA, Turun kaupungin teknillisten laitosten pöytäkirjat 1926–1927, 20.7.1927, § 6: 106, liite ”Halinen”.

357 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:61 II, 1.8.1927, § 20: 424.

358 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:62 I, 20.2.1928, § 8: 93, liite ”Särvä”.

Maanantaina 17. kesäkuuta 1929 kello 18.15 iltapäivällä koskella syttyi tulipalo, joka tuhosi vanhan lumpputehtaaksi muutetun luujauhomyllyn. Niilo Paatosen mukaan tuli oli saanut alkunsa repijäkoneesta todennäköisesti siten, että koneen hammas oli iskenyt johonkin metalliesineeseen. Sammutustyöhön hälytettiin Kaarinan ja Turun palokunnat. Myös myllyn palokalusto, ruisku, palotikkaat ja ämpärit olivat paikalla käyttökunnossa. Silti tuli ehti tuhota rakennuksen puuosat. Palovakuutus korvasi aiheutuneesta vahingosta puolet eli 14 167,50 markkaa. Niilo Paatonen pyysi lisäksi, että hänen vuokraansa pudotettaisiin 15 000 markalla, mikäli luujauhomyllyn tontti liitettäisiin vesilaitoksen tonttiin sen laajentamista varten. Koska vesilaitoksen uusien laskeutumisalaiden rakentaminen aiottiin aloittaa seuraavana vuonna, ei enää katsottu mahdolliseksi vuokrata Kaarinan myllytonttia entisessä laajuudessaan, vaan se varattiin vesilaitokselle. Paatosen vuokra putosikin 41 100 markasta 29 000 markkaan, mikä koski Maarian Isomyllyn rakennuksia.³⁵⁹

Joulukuussa 1933 Paatosen oli pakko anoa vuokranmaksun lykkäystä kaupungilta. Hänen mukaansa seitsemän kuukautta kulumassa olleesta vuodesta olivat olleet niin kuivia, että Maarian Isomylly oli seissyt erityisesti kesän ja syksyn aikana useita 3–5 viikon mittaisia jaksoja. Partanen anoi lisäksi vuokran alennusta, sillä hän oli joutunut kustantamaan sillan korjauksen 12 000 markalla. Kaupunki suostuikin lykkäykseen vuoden loppuun, kun takaajilta saatiin uudet takuut. Vuokran alennukseen ei sen sijaan suostuttu, sillä korjauskustannukset kuuluivat Paatosen velvollisuuksiin.³⁶⁰

Syyskuussa 1935 Niilo Paatonen ilmoitti kiinteistölautakunnalle, että hän oli huolehtinut velvollisuuksistaan korjata ja ylläpitää myllyyn kuuluvia rakennuksia. Koska Maarian Isomyllyn asfalttihuopainen katto oli vanhuuttaan niin huono, että se oli uusittava kokonaan, pyysi hän vuokra-aikaansa pidennystä, jotta voisi nauttia 30 000 markan kateaineista korvauksen. Kateaineena Paatonen aikoi käyttää tiiltä. Hän anoi kymmenen vuoden pidennystä vuokra-aikaan, jonka jälkeen hän ilmoitti luovuttavansa kaupungille korvauksetta hankkimansa 62 hevosvoiman turbiinin sekä vielä vuonna 1933 hankkimansa 42 hevosvoiman toisen turbiinin. Kaupungin talojen isännöitsijä J. E. Arola arvioi, että pelkästään kattotiilet 800 neliömetrin katolle maksoivat 16 000 markkaa muiden kulujen ollessa 14 000 markkaa. Vesilaitoskaan ei vastustanut vuokraajan pidentämistä, sillä se katsoi, että sen vedensaanti oli turvattu jo olemassa olevalla vuokrasopimuksella. Kiinteistölautakunta ei voinut päättää kymmenen vuoden vuokraajan pidennyksestä, mutta lupautui korvaamaan puolet katon korjauskustannuksista ja jatkamaan sopimusta 1. marraskuuta 1946 saakka.³⁶¹

359 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:65 II, 7.10.1929, § 43: 518–519, liitteet ”Arvio”, ”Paatonen”, ”Halinen”.

360 TKA, Turun kiinteistölautakunnan pöytäkirja Clb:5, 2.1.1934, § 19: 10–11.

361 TKA, Turun kiinteistölautakunnan pöytäkirja Clb:6, 24.9.1935, § 10: 166–167; sama, liitteet ”Paatonen”, ”Arola”, ”Sahlberg”.

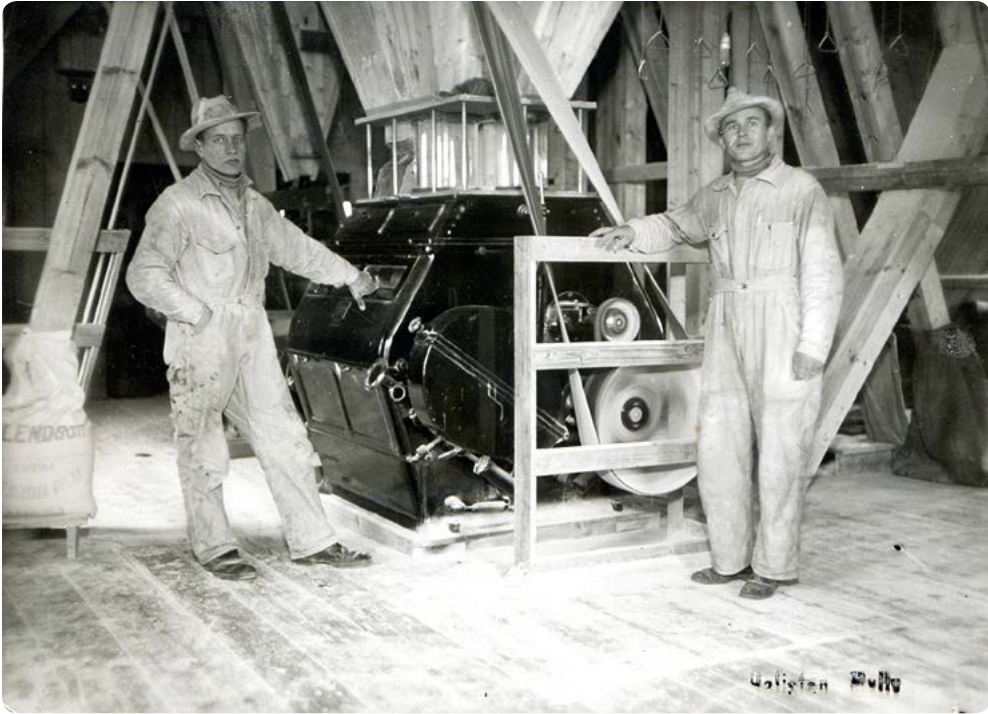
Halisten myllyn myllärit ja autokuski Isomyllyn edessä yhtiön kuorma-auton kyydissä vuonna 1937. Pekka Aaltosen kuvakokoelma.

Maarian Isomylly tuhoutui tulipalossa 6. marraskuuta 1942. Palo sai alkunsa kello 3 perjantain vastaisena yönä ja ”pohjoisella taivaanrannalla loimusivat korkeat, punertavat tulenliekit”. Sen havaitsi ensimmäisenä mylläri Katajamäki, joka oli eräiden miesten kanssa työssä. Kuultuaan yläkerrasta outoa rätinää, hän kiiruhti neljänteen kerrokseen ja totesi erään nosturin olevan tulella. Sen toiminnassa oli ollut häiriöitä ja kitka oli syyttänyt tulen. Katajamäki yritti alkusammutusta vesiämpäreillä, mutta kun Kaarinan VPK, Turun vakinainen palokunta ja Turun VPK saapuivat paikalle, tuli oli jo saanut vallan. Palokunnat keskittyivät suojelemaan lähellä sijainneita varastosuojia, kuivuria, autotallia ja asuinrakennuksia.

Myllyn mukana tuhoutui 105 000 kiloa viljaa, enimmäkseen vehnää, mutta myös ruista ja kauraa. Puolet tästä viljasta omisti mylly ja puolet yksityiset maanviljelijät. Myllyn viljavarasto oli vakuutettu 500 000 markasta, mutta palohetkellä viljaa arveltiin olleen vain 300 000 markan arvosta. Myös suurin osa yksityisten viljasta oli vakuutettu. Lisäksi myllyssä paloi 30 000 kiloa rehua ja kaikki myllylaitteet. Myllyn omaisuus oli vakuutettu 1 550 000 markasta. Vakuutus oli korotettu vasta edellisenä keväänä. Mylly paloi perustuksiaan myöten ja jälkisammutus jatkui vielä seuraavana päivänä.³⁶²

Paatosen kausi kosken laitosten vuokraajana päättyi Maarian Isomyllyn paloon. Vesilaitoksen käyttöinsinööri Erik Rajalin esitti, että vesilaitos saisi jatkossa yksinoikeu-

362 *Turun Sanomat* 7.11.1942.

Maarian Isomyllyn mylläreitä 1930-luvulla. Myllyn koneistot olivat jo moderneja, joten niillä voitiin jauhaa sähköän voimalla kosken veden ollessa matalalla. Pekka Aaltosen kuvakokoelma.

den jokiveden käyttöön, eikä myllylle tai muulle sen tilalle rakennettavalle laitokselle myönnettäisi oikeutta käyttää vettä voiman kehittämiseen. Tätä hän perusteli sillä, että myllyn käyttämä vesimäärä oli ollut tähän saakka moninkertainen vesilaitoksen käyttämään vesimäärään verrattuna. Normaalivuosina sademäärä oli 600 millimetriä, ja myllyn suuri vedenkäyttö alensi vesilaitoksen matalapainepumppujen tehoa, joka laski jokiveden laskiessa. Vedensaantiin se ei vaikuttanut, mutta lisäsi pahimmillaan energiankulutusta 12 prosenttia. Lisäksi vuosina 1939–1942 oli ollut kuiva kausi, jonka aikana vesi oli pysytellyt useaan otteeseen tason 5,20 metrin alapuolella kaksikin kuukautta yhteen menoon. Rajalin totesi joen muodostaman veden säiliötilan riittämättömäksi. Koska kaupungin vedenkulutus oli ollut vähäinen, oli vesi toistaiseksi riittänyt, mutta sen kulutus oli kasvussa. Rajalin oli ilmoittanut jo aiemmin, että myllyn vedenkulutusta tulisi rajoittaa kuivina aikoina. Jos vesi varattaisiin yksinomaan vesilaitoksen käyttöön, olisi patoa korotettava, jotta vesi ei juoksisi hukkaan korkean veden aikana. Lisäksi jokea tuli ruopata yläjuoksulta mahdollisimman suuren vesisäiliön luomiseksi. Tähän perustuen päätettiin, ettei myllyä enää rakennettaisi uudelleen.³⁶³

363 TKA, Turun teknillisten laitosten lautakunnan pöytäkirja Ca:17, 29.4.1943, § 13, liite ”Rajalin”.

Mylläriin poika Pekka Aaltonen yllpeänä äidin ompelimesta uudesta mylläriin asusta Maarian myllärintalon kotipiortaiden edessä 1930-luvun lopulla. Pekka Aaltonen kuvakokoelma.

Vaikka itse teollisuuslaitokset oli purettu tai ne olivat tuhoutuneet tulipaloissa, jäi koskelle edelleen niiden yhteyteen rakennettuja muita rakennuksia. Turun kaupunki järjesteli jatkossa niiden hoitoa. Tammikuussa 1947 päätettiin korjata Maarian kaksi myllärintupaa arkkitehti Soran suunnitelmien perusteella.³⁶⁴ Saman vuoden marraskuussa päätettiin, että rakennusten välissä ollut liian suureksi käynyt lahonnut käymälä- ja puuvajarakennus purettaisiin ja tilalle rakennettaisiin uusi pienempi.³⁶⁵ Sora ehdotti myös, että leipomo, sauna ja rannassa ollut vaja myytäisiin tarpeettomina.³⁶⁶ Maaliskuun 3. päivänä 1947 järjestetyssä huutokaupassa, jonka toimitti kiinteistötoimiston päällikkö Eino Airisto vahtimestari Oskari Huiskalan toimiessa vasaramiehenä, myytiin Maarian puoleinen sauna 5 100 markasta maanviljelijä Aimo Sipilälle Halisten kylään sekä leipomo 27 000 markasta työmies Johan

Suomiselle. Rakennukset oli purettava ja siirrettävä pois seuraavan toukokuun alkuun mennessä.³⁶⁷

Sillan kupeessa sijainnut tiilinen 5,4 x 7,2 x 4,5 m kuivurirakennus oli ollut vuosikymmeniä ilman käyttöä. Heinäkuussa 1947 esitti levyseppä Väinö Arvela, että hän saisi

364 TKA, Turun kiinteistö- ja rakennuslautakunnan pöytäkirja CIc1:11, 22.1.1947:32 § 30, liite A.

365 TKA, Turun kiinteistö- ja rakennuslautakunnan pöytäkirja CIc1:12, 15.10.1947 § 10: 388–390, liite A.

366 TKA, Turun kiinteistö- ja rakennuslautakunnan pöytäkirja CIc1:11, 22.1.1947 § 30:32.

367 TKA, Turun kiinteistö- ja rakennuslautakunnan pöytäkirja CIc1:11, 5.3.1947 102 §: 40, liite A.

Kosken teollinen toiminta on loppunut ja suurin osa rakennuksista purettu 1960-luvulle tultaessa.

vuokrata ja korjata sen itselleen asuinkäyttöön, sillä se oli tyhjillään. Kiinteistötoimiston päällikkö Airisto oli taipuvainen vuokraamaan sen 250 markan kuukausivuokralla, mikäli anoja korjaisi sen omalla kustannuksellaan. Koska rakennuksessa oli vain yksi ikkunaluukku, Airisto epäili sen sopivuutta asuinkäyttöön. Tässä vaiheessa insinööri Stadius ilmoitti, että vesilaitos tarvitsi rakennuksen käyttöönsä, joten anomukseen ei lopulta suostuttu.³⁶⁸ Toukokuussa 1956 todettiin, että rakennus oli ollut vuokrattuna varastoksi Vilenin Tehtaat Oy:lle. Koska se oli jäänyt tyhjilleen ja joutunut nuorison ilki-vallan kohteeksi, ehdotettiin sen purkamista. Rakennus päätettiin myydä huutokaupalla.³⁶⁹ Marraskuussa 1959 rakennus oli vielä pystyssä ja muodostunut ”hämäräperäisten ainesten”³⁷⁰ kokoontumispaikaksi. Kun mahdollisesta huutokaupasta arveltiin saatavan korkeintaan ilmoituskulut, niin annettiin se kaupungin purettavaksi. Kun elokuussa 1957 vielä päätettiin, että Maarian myllyn myllykanaalia saatiin käyttää ruoppausjätteen sijoituspaikkana, hävisi koskelta viimeinen merkki sen varhaisemmasta teollisesta luonteesta.³⁷¹

368 TKA, Turun kiinteistö- ja rakennuslautakunnan pöytäkirja CIc1:12, 23.7.1947 § 23: 395, liitteet A ja B.

369 TKA, Turun kiinteistölautakunnan pöytäkirja CIc1:35, 30.5.1956 § 599: 296–297, liite 1.

370 TKA, Turun kaupunginhallituksen pöytäkirja 21.11.1959: § 1938, liite 1.

371 TKA, Turun teknillisten laitosten lautakunnan pöytäkirja Ca:31, 7.8.1957: 208–209.

Halistenkosken kalastuksen vaiheita

Halisten kalastuksesta on varhaisin tieto jo keskiajalta. Turun piispa Hemming ja Kaarinan sekä Liedon pitäjien talonpojat solmivat 10. lokakuuta 1352 sopimuksen, jossa oli kyse juuri kalan noususta koskessa. Piispa oli estänyt myllypadollaan kalojen nousun. Pato määrättiin pidettäväksi auki kolmen viikon ajan keväällä ja syksyllä korkean veden aikaan kalan noustessa. Piispan oikeus koskeen perustui hänen hallitsemiensa Koroisten ja Paaskunnan tilojen nautintaoikeuksiin.³⁷² Myös vuonna 1407 käsiteltiin piispa Beron ja talonpoikien välistä kiistaa. Tällöin katsastettiin myllypato ja todettiin piispan polttaneen kallion läpi uoman. Ennen räjähdysaineiden käyttöön ottoa oli näet tapana polttaa kivi rapautuneeksi tulta polttamalla. Siten kivestä pystyttiin poistamaan sen pinta ja kivi saatiin madaltumaan toistamalla tämä käsittely. Vaikka kalastusta ei mainitakaan tässä yhteydessä, lienee kuitenkin ollut osittain kysymys siitä, sillä aukko määrättiin tukittavaksi.³⁷³ Keskiajalla koskessa oli myös muilla kirkollisilla instansseilla kuin piispalla omistuksia. Toukokuun 5. päivänä 1468 ratkottiin riitaa Halisten kylän talonpoikien ja Turun Pyhän Olavin luostarin välillä. Koska luostarilla oli mylly koskessa, oli sillä myös kalastusoikeus siinä. Myös Turun tuomiokirkon tuomiokapitulin jäsenellä arkkiteinillä oli käytössään palkkatila ja mylly Halisissa.³⁷⁴

Kustaa Vaasan toimeenpanemassa reduktiossa kirkon omistukset Halistenkoskessa peruutettiin kruunulle 1530–1540-luvulla. Käytännössä tästä hyötyi Turun linnan talous, sillä myllyt ja kalastus tulivat vahvistamaan linnan taloutta.³⁷⁵ Linnalla oli kruununkalastamo Kuusistossa ja Munkeströmissä.³⁷⁶ Ainakin vuodesta 1552 tällainen mertakalastamo toimi myös Halisissa. Kalastamon ilmoitettiin kuuluneen aiemmin Turun piispalle.³⁷⁷ Vuodesta 1605 kalastukseen ilmoitetaan käytetyn pientä nuottaa.³⁷⁸ Saaliit toimitettiin linnan palvelusväen pöytiin, joissa kalalla oli merkittävä sija. Keskiajan ja uuden ajan alun uskonnolliseen elämään kuuluivat paastopäivät, jolloin kala oli sallittua ravintoa. Vähävaraisempi väki joutui muutenkin tyytymään siihen lihan asemesta. Koskesta pyydettiin eri kalalajeja kuin merellisissä kalastamoissa. Kuuden ensimmäisen linnantileihin viedyn toimintavuoden aikana pyydettiin säynävää, jonka vuosisaaliit vaihtelivat noin 90 ja 160 kilon välillä.³⁷⁹ Vuosina 1557 ja 1558 pyydettiin

372 Hausen 1910: 256–257.

373 Nikula & Nikula 1987: 402.

374 Hausen 1924: 307.

375 Nikula & Nikula 1987: 402.

376 KA 503b:81.

377 KA 535:1.

378 KA 1654:3.

379 KA 535:1, 544:2, 558:12v, 577:1v, 596:2, 641:22.

Boed
 & A. Raina W. Daxson
 yä ⁵ ~~5~~ ¹⁰ ~~10~~ ¹⁵ ~~15~~ ²⁰ ~~20~~
~~x Boed~~ ~~19~~ ~~10~~ ~~3~~ ~~7~~
~~x Boed~~ ~~10~~ ~~10~~ ~~10~~ ~~10~~
 & A. Silo' Ericson Jönge yä
 yä ³ ~~3~~ ³ ~~3~~ ³ ~~3~~ ³ ~~3~~ ³ ~~3~~
 & A. Ericson Miska yä ¹⁶ ~~16~~ ¹⁶ ~~16
 & A. Lassebonen ¹ ~~1~~ ¹ ~~1 ¹ ~~1 ¹ ~~1 ¹ ~~1~~
 & A. Bacop Banon ¹² ~~12~~ ¹² ~~12~~
 & A. M. Lassebonen ¹¹ ~~11~~ ¹¹ ~~11~~ ¹¹ ~~11~~
 & A. M. Lassebonen ⁶ ~~6~~ ⁶ ~~6 ⁶ ~~6 ⁶ ~~6 ⁶ ~~6~~
 & A. Hendrick milbon ¹² ~~12~~ ¹² ~~12~~
 & A. Boed ¹ ~~1~~ ¹ ~~1~~ ¹ ~~1~~
 & A. M. Lassebonen ¹² ~~12~~ ¹² ~~12~~
 & A. M. Lassebonen ¹⁹ ~~19~~ ¹⁹ ~~19 ¹⁹ ~~19 ¹⁹ ~~19 ¹⁹ ~~19~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

Turun linnaan toimitettuja kalansaaliita. Sivun keskivaiheilla mainitaan Halisista saadut säynävät. KA 353:1.

myös nahkiaista, jonka saalis oli suurimmillaan 5 ½ tynnyriä.³⁸⁰ 1560-luvulla pyydettiin myös tuoretta kalaa linnan pöytiin.³⁸¹

Viimeistään vuodesta 1560 pyynti keskittyi särjen sukuseen vimpaan, jota pyydettiin ainakin vuoteen 1611.³⁸² Tämän jälkeen Turun linnan tilit puuttuvat voutintileistä, joten kruunun kalastuksen suuruutta koskella ei voida päätellä. Vimpa toimitettiin linnaan aina kuivattuna kalana. Sen saaliit olivat 1580-luvun alkupuolella sangen suuria. Suurin saalis käsitti 2 kippunaa kolme leiviskää eli noin 365 kiloa kuivaa kalaa.³⁸³ Vuodesta 1596 ilmoitettiin linnantileissä enää vain yhdestä kolmeen leiviskän suuruisia saaliita vuodessa. Kosken kalastus oli vuokrattu ulkopuolisille viimeistään jo vuonna 1588, sillä nämä kalat kannettiin kalastusoikeuden vuokrana, eivätkä ne siis ole koko koskesta saatu saalis.³⁸⁴

Kun koski lahjoitettiin Turun kaupungille pormestarin ja raadin palkkauksen vahvistukseksi 21. marraskuuta 1635, päättyi kruununkin kalastus siellä.³⁸⁵ Jo tammikuun 30. päivänä 1634 Halisten kylän Markus Komonen pyysi Maarian käräjillä kalavesien käyntiä kyläläisten välillä. Jako määrättiin suoritettavaksi heti Valpurin päivän jälkeen samana vuonna.³⁸⁶ Saman vuoden kesäkuussa Bertil Eriksson Frantsi määrättiin toimittamaan Turun linnaan vuokraamansa Halisten myllyn välineet sekä hänelle kosken kalastusoikeudesta määrätyt kymmenysmaksut. Samana päivänä 23. kesäkuuta 1634 Markus Komonen vaati itselleen osuutta myllyyn ja kalastukseen, jota Frantsi hallitsi heidän peltojensa alapuolella koskella. Oikeus myönsi oikeuden näihin myös kylän kolmannelle talolliselle Grels Mattsson Tätilälle.³⁸⁷

Kalastusoikeus säilyi 1800-luvulle Halisten kylän talollisilla ja Turun kaupungilla, joka vuokrasi sen myllyjensä mukana. Kalastusriidat puhkesivat uudelleen vasta vuonna 1885. Jaakko Komonen oli käynyt poistamassa edellisenä kesänä renkinsä kanssa Juho Frantsin rysät koskesta ja sanonut, ettei tällä ollut oikeutta kalastaa siellä. Juho Särvä-Frantsi oli vuokrannut tilan Turun kaupungilta kuuden vuoden ajaksi 1. toukokuuta 1883 alkaen, ja tähän Komonen vetosi kieltäessään kalastuksen. Kun hän ei suostunut palauttamaan pyydyksiä ja kaloja, esitti Frantsi seuraavan vuokrasopimuksen:

Minä Viktor Frantsi vuokraan näin uudelleen herra kauppaneuvos Erik Julinille käytettäväksi minulle kuuluvan Halisten myllyn vieressä sijaitsevan pellon, joka herra Julinilla on ollut vuokralla vuodesta 1835, rajoittuen jokeen, kahdelta sivultaan

380 KA 641:23v, 706:15v.

381 KA 938:40v, 991:1, 1015: 9, 1118:28.

382 KA 839:12, 1736:4.

383 KA 1396:4.

384 KA 1584:3v, 1612:3, 1736:4.

385 Von Bonsdorff 1899: 63.

386 KA, Maarian käräjät 30.1.1634: 116.

387 KA, Maarian käräjät 23.6.1634: 136.

Halistenkosken virtausta on parannettu kalannousulle sopivaksi muokkaamalla virtauomaa kaivinkoneen avulla. Kuva Veli Pekka Toropainen.

myllylle johtavaan tiehen ja neljänneltä sivultaan minun peltooni tonttini alapuolella 25 vuodeksi laskien 1. tammikuuta tätä vuotta. Tilalle saan oikeuden kalastaa koskessa niin, ettei siihen ole muilla oikeutta kuin myllärillä ja myllyn palkollisilla minun lisäksi. Turku 15.4.1874.

Todistajat, rengit Heikki Widgren ja Fredrik Stockfelt kertoivat, että he olivat olleet paikalla, kun Komonen kielsi kalastuksen ja vaati ottamaan pyydykset ylös vedestä. Todistaja Tuomas Sik kertoi jättäneensä palveluspaikkansa Komosen tilalla 24 vuotta aiemmin. Tuolloin koko kyläkunta oli kalastanut koskessa niin, että sekä Frantsilla että Komosella oli oma suonensa ja niin muodoin rajoitettu kalastusoikeutensa. Todistaja Kaarle Heikki Wikström oli syntynyt Halisten kylästä ja 56 vuoden ikäinen. Hän kertoi, että koko hänen ikänsä koko kyläkunta oli kalastanut koskessa niin, että kullakin oli oma suonensa.

Jaakko Komonen oli lisäksi vuoden 1885 kesäkuun 5. päivän vastaisena yönä varvioinut koskessa olleita rysiään ja käyskennellyt samalla tietä ja siltaa myöten. Hän ja myllyn yövartiona toimineet rengit Kustaa Wirtanen ja Juho Edvard Ehrlund olivat joutuneet riitaan ja huudelleet toisilleen suukovun seurauksena haukkumasanoja, kuten

Vuonna 1824 louhittu vesikanaali eli myllyjuova (21) johti vedet Maarian myllystä takaisin jokeen. Vasemmalla näkyvien karjasuojien (13) ja liiterin (14) takana näkyy myllyn vuonna 1855 rakennettun lisärakennuksen (16) pääty. Oikealla sillan pielessä on kuivuri (20). Kalervo Mauramon kuvakoelma. Numerot viittaavat karttaan sivulla 183.

varas, rosvo, kojari ja rakkari. Komonen oli mm. kutsunut renkejä sellaisiksi rosvoiksi, jotka normaalisti oleskelivat Piispanristin metsässä. Komoselle tuomittiin tästä sadan markan kunnianloukkaussakko. Komonen syytti saman yön osalta kosken vuokraaja Daniel Viktor Laurénia siitä, että tämä oli haukkunut häntä hulluksi ja ryöväriksi. Hän oli puolestaan kutsunut tätä siaksi, kojariaksi, ryövärijoukkolaiseksi ja varkaaksi väittäen tämän ottaneen tullikappoja viisi kappaletta tynnyriltä ja selvästi varastaneen niiltä, jotka jauhattivat hänen myllyssään. Todistaja puolestaan oli kuullut Laurénin sanovan Komoselle, oliko tämä tullut hulluksi, kun teki sellaista ryövärintyötä, että koki toisten pyydyksiä koskessa. Laurén sanoi, ettei ollut halunnut soimata Komosta, vaan oli ajatellut tämän menneen toimivaltaansa edemmäs ja surkutelleen tällaista toimintaa. Komonen puolustautui sillä, että hänen mukaansa jauhettavista jyvistä osa jäi erääseen koneeseen ja siten Laurénin hyväksi. Todistaja Evert Joelinpoika puolestaan oli kuullut hänen sanoneen, että koko mylly-yhtiö oli ryöväriyhtiö ja Laurén ryöväri ja kojari.³⁸⁸ Kun juttu lykättiin, jäivät molemmat osapuolet saapumatta oikeuteen, joten he olivat ilmeisesti sopineet asian keskenään.³⁸⁹

Lohenkalastusta Aurajoessa! Tähän saakka lienee ollut tuntematonta, että lohikala nousisi Auran sameisiin kloaakkivesien kyllästämiin aaltoihiin. Eikä liene myöskään kuultu, että joku urheiluintoilija olisi heittänyt vieheensä joen rannoille vangitakseen tämän harvinaisen kalan. Tällainen yritys saattaisi käydä pitemmän päälle pitkävetiseksi. Mutta se joka haluaa vangita tällaisen kalan ilman englantilaisia vieheitä ja silkkiä, saattaa sen tehdä pelkästään kymmenellä sormellaan. Mutta onnea hänellä täytyy olla, ja sitä oli miehellä, joka muutamia päiviä sitten sattui kulkemaan Halisten padon kohdalla juuri, kun mylly pysäytettiin ja myllykanaalin luukku suljettiin. Hän näki padolla sätkyttelevän suuren kalan ja kiiruhti nostamaan sen kuiville. Hän huomasi sen olevan komean viiden kilon painoisen lohen. Sorminäppäryydestään hän sai siten kauniin ansion, sillä lohi ei ole halvoissa hinnoissa. Tehköön perässä ken osaa, mutta ilman onnea se ei tapahdu!³⁹⁰

Kesäkuun alussa 1885 lehdissä kirjoitettiin, kuinka eräs kalastaja Raunistulasta oli saanut Halistenkosken alapuolella mertaan kaksi nahkiaista, joita Aurajoesta ei tunnettu. Ainakaan kyseinen kalastaja ei ollut tavannut niitä 40 vuoteen eikä tiennyt muidenkaan saaneen niitä.³⁹¹

388 TMA, Maskun tuomiokunta CVa: 3, Raisio-Maarian käräjät 10.–11.9.1885, § 50: 631–639, 653–655v, 666–668v.

389 TMA, Topographica 11 a, Maaria, Halinen, Komonen, pöytäkirjaote Maskun tuomiokunnan Maarian käräjäkunnan talvikäräjiltä 18.2.1886, § 40.

390 *Västra Finland* nro 75, 20.9.1905: 2.

391 *Helsingfors Dagblad* nro 147, 3.6.1885: 3.

Halistenkosken kalaporras on osoittautunut tehokkaaksi, sillä sen kautta nousevat myös arvokalat kutemaan Aurajoen yläjuoksulle.

Kesäkuun 20. päivänä 1890 sai 13-vuotias poika heti kosken alapuolelta lohen. Hän iski sen ensin kivellä tainnoksiin. Koskesta sai kyllä lohta erityisesti kevätkesästä, mutta ei niin runsaasti, että sitä olisi kannattanut pyytää erikseen.³⁹²

Heinäkuussa 1905 jättivät Liedon kunnallislautakunnan esimies Oskari Wuola ja poliisikonstaapeli Kaarle Palmroos Liedon kunnan valtuuttamina Turun kaupunginvaltuustolle kirjeen, jossa anottiin kalaluukun eli kalaportaan rakentamista Halisten padon vahvistustyön yhteydessä. Rahatoimikamari pyysi kaupungininsinööri Emil Hinderssonilta asiassa lausunnon. Hänen mukaansa patoa oli vahvistettu kesällä 1905, mutta työ oli melkein valmis kirjeen saapuessa, eikä sitä olisi voitu keskeyttää asian ratkaisemiseksi sateiden pelossa. Työ oli saatettu valmiiksi elokuun puoleenväliin mennessä. Hinderssonin mukaan vanhassa padossa ei ollut kalaporraa ja hän epäili lietoilaisten olettaneen, että pato rakennettaisiin kokonaan uudelleen, jolloin portaan rakentaminenkin olisi mahdollistunut.³⁹³

392 *Åbo Underrättelser* nro 165, 21.6.1890: 2.

393 KA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:30, 10.11.1905:636–638, § 4, liite ”Fiske”.

Taulukko Halistenkosken kalansaaliista vuosina 1552–1611. KA, Voudintilit.

Vuosi	Kalalaji	Määrä/kg	Huomautuksia
1552	säynävä	15 leiviskää / 127,5 kg	leiviskä 8,5 kg
1553	säynävä	16 leiviskää / 136 kg	-
1554	säynävä	19 leiviskää / 161,5 kg	-
1555	säynävä	11 leiviskää / 93,5 kg	-
1556	säynävä	10 ½ leiviskää / 89,25 kg	-
1557	säynävä	11 ½ leiviskää / 97,75 kg	5 ½ tynnyriä nahkiaisia
1558	nahkiainen	2 ½ tynnyriä	-
1560	kuivattu vimpa	11 leiviskää / 93,5 kg	-
1561			ei tietoja
1562	kuivattu vimpa	19 leiviskää 10 naulaa / 165,75 kg	ruokakalaa ½ tynnyriä, naula 425g
1563	kuivattu vimpa	1 kippunta / 170 kg	kippunta 170 kg
1564	kuivattu vimpa	1 kippunta / 170 kg	tuoretta kalaa 1 ½ tynnyriä
1565	kuivattu vimpa	19 ½ leiviskää / 165,75 kg	tuoretta kalaa ½ tynnyriä
1566	kuivattu vimpa	16 leiviskää 10 naulaa / 140,25 kg	-
1567	kuivattu vimpa	5 ½ leiviskää / 46,75 kg	-
1568	kuivattu vimpa	8 ½ leiviskää / 72,25 kg	-
1569	tuore kala	½ tynnyriä	-
1570	kuivattu vimpa	1 kippunta 1/12 leiviskää / 170,7 kg	-
1571	kuivattu vimpa	23 ½ leiviskää / 199,75 kg	-
1572	kuivattu vimpa	1 kippunta 7 leiviskää / 229,5 kg	-
1573	kuivattu vimpa	1 kippunta 17 leiviskää / 314,5 kg	-
1574	kuivattu vimpa	13 ½ leiviskää/114,75 kg	-
1575	kuivattu vimpa	9 leiviskää / 76,5 kg	-
1576	kuivattu vimpa	12 leiviskää / 102 kg	-
1577	kuivattu vimpa	19 leiviskää 5 naulaa / 163,5 kg	-
1578	kuivattu vimpa	18 leiviskää / 153 kg	-
1579	kuivattu vimpa	14 leiviskää / 119 kg	-
1580	kuivattu vimpa	8 ½ leiviskää / 72,25 kg	-
1581	kuivattu vimpa	1 kippunta 1/12 leiviskää / 170,7 kg	-
1582	kuivattu vimpa	2 kippuntaa 3 leiviskää / 365,5 kg	-
1583	kuivattu vimpa	11 leiviskää / 93,5 kg	-
1584	kuivattu vimpa	9 leiviskää / 76,5 kg	-
1585	kuivattu vimpa	5 ½ leiviskää / 46,75 kg	-

1586	kuivattu vimpa	5 ½ leiviskää / 46,75 kg	-
1587	kuivattu vimpa	11 ½ leiviskää / 97,75 kg	-
1588	kuivattu vimpa	5 leiviskää / 42,5 kg	-
1589	kuivattu vimpa	½ kippuntaa / 85 kg	-
1590	kuivattu vimpa	11 leiviskää 16 naulaa / 100 kg	-
1591	kuivattu vimpa	13 ½ leiviskää / 114,75 kg	-
1593	kuivattu vimpa	11 leiviskää / 93,5 kg	-
1594	kuivattu vimpa	9 ½ leiviskää / 80,75 kg	mukana ruokakalaa
1596	kuivattu vimpa	2 leiviskää 4 naulaa / 18,5 kg	-
1597	kuivattu vimpa	2 leiviskää / 17 kg	-
1598	kuivattu vimpa	1 leiviskä / 8,5 kg	-
1599	kuivattu vimpa	½ leiviskää / 4,25 kg	-
1600	kuivattu vimpa	3 ½ leiviskää / 29,75 kg	-
1601	kuivattu vimpa	13 leiviskää / 110,5 kg	-
1602	kuivattu vimpa	2 leiviskää / 17 kg	-
1603	kuivattu vimpa	1 leiviskä 7 naulaa / 11,5 kg	lisäksi 16 kpl tuoretta säynävää
1604	kuivattu vimpa	3 leiviskää / 25,5 kg	lisäksi 20 kpl tuoretta vimpaa
1605	kuivattu vimpa	2 leiviskää / 17 kg	-
1606	kuivattu vimpa	3 leiviskää 5 naulaa / 27,5 kg	-
1607	kuivattu vimpa	4 ½ leiviskää / 38,25 kg	-
1608	kuivattu vimpa	2 ½ leiviskää / 21,25 kg	-
1609	kuivattu vimpa	3 leiviskää / 25,5 kg	-
1611	kuivattu vimpa	3 leiviskää / 25,5 kg	-

Halistenkosken kalaporras saatiin vihdoin aikaiseksi ja se avattiin vuonna 1995. Sitä kunnostettiin vielä vuonna 2002 nahkiaisten nousun parantamiseksi. Kalatie on pystyrako- ja allastyypin kalaportaan yhdistelmä. Se koostuu 22 altaasta, joiden syvyys on puolitoista metriä. Altaiden pohjat on täytetty soralla ja koko porrasrakennelman putouskorkeus on 5,5 metriä. Kalatien ylimmässä portaassa on laite, jolla kalat voidaan ottaa kiinni lajiston, lukumäärän ja painon seuraamiseksi.³⁹⁴

394 Kalassa.net-verkkosivu.

Halisten sillan vaiheita

Halistenkosken säämiskätampin vuokraaja Wilhelm Petter Gelhard toivoi jo vuonna 1751 venettä tai tukkilauttaa Halisiin, jolla voitaisiin kuljettaa jauhettavat ja muut Maarian puolen laitoksiin. Nyt niissä tuotettiin vähän, kun raaka-aineet seisoivat Kaarinan puolella. Kaupunki kehotti Gelhardia kaikin mokomin hankkimaan lautan tai veneen itse. Se maksaisi varmasti itsensä takaisin, mikäli hän ottaisi rahtimaksua kolmesta neljään kupariäyriä lauttauskerralta.³⁹⁵

Toukokuussa 1825 kosken uusi vuokraaja Erik Julin anoi maaherralta lupaa saada rakentaa silta Halisiin. Hän oli saanut myllynsä Maarian puolella valmiiksi ja saattoi jauhaa siellä huomattavan määrän viljaa vuorokaudessa. Heti jäiden lähdettyä hän aikoi rakentaa sillan, josta olisi hyötyä kaupunkilaisille ja pitäjäläisille niin, ettei heidän tarvitsisi ajaa Halisiin Aninkaisten tullin kautta ensin Maarian kirkolle. Koska paikalle ei ollut aiemmin yksityistä tai yleistä siltaa, eikä Julin katsonut siltansa olevan haitaksi vaan hyödyksi, niin hän anoi oikeutta verottaa jalankulkijoita yhdellä ja ajajia viidellä bankkoassignaattiruupalla. Asia siirrettiin maistraatin ja kaupunginvanhinten käsitteilyyn.³⁹⁶ Paikalle rakennettiin väliaikainen silta, joka voitiin purkaa kevään ja syksyin tulvan noustessa. Sillalla pidettiin yötä myöten vahtia silloin, kun veden odotettiin nousevan ja uhkaavan sen rakenteita.

Erik Julin lähetti ehdotuksensa Halisten pysyvän sillan rakentamiseksi koskenperkausinsinöörinkuntaan toukokuussa 1838. Häntä ilahdutti kertoa insinöörinkunnan johtajalle, että uusi kivipato oli kestänyt kyseisen vuoden voimakkaan kevättulvan. Hän tosin ihmetteli sitä, että suuriakin kivilohkareita padon päältä oli irronnut ja siirtynyt paikoiltaan. Julin myös kiitti johtajaa useista hyvistä neuvoista ja piirustuksista, joita tämä oli hänelle antanut matkustettuaan itse paikan päälle. Julin toivoi voivansa maksaa hänelle näistä aiheutuneet kustannukset. Johtaja oli lähettänyt Julinille myös piirustukset ja pienoismallin siltaa varten. Koska jäidenlähdet olivat niin rajuja, katsoi hän, että hänen oli luovuttava rakentamasta virtaan pysyvää tai siirrettävää siltapalkkia. Sen sijaan vaihtoehdoksi jäi virittää silta rantojen varaan. Kosken rantojen väliksi hän arvioi sata kyynärää eli noin 60 metriä.

Kalliorantoihin kiinnitetty teräs- tai rautavaijereilla lepäävä silta kestäisi rajutkin tulvat. Julin lähetti johtajalle suunnitelmansa sillasta ja pyysi tätä tarkastamaan suunnitelmissa mahdollisesti olevat virheet. Mukana seurasi myös piirustus sillasta. Lisäksi hän pyysi, että saisi edelleen pitää koskella siellä olevan nostokraanan. Silta tukeutuisi molemmilla rannoilla kiilakivistä tehdyille tuille, joiden päälle tehtäisiin kahdeksan kyynärää korkeat kannattimet. Vaijerit kiinnitettäisiin kallioon ja vedettäi-

395 TKA, TRO BIa 109, 13.4.1751, § 4: 355–358.

396 Ulla Paaskunnan yksityisarkisto, Erik Julinin hakemus maaherralle 12.5.1825 (Turun lääninkanslia J 1886/1825).

siin kannattimien yli riippusillaksi kosken ylle. Sillan kannen lankut kiinnitettäisiin vaijereista roikkuviin lyhyisiin vaijereihin. Sillan pituus olisi kaikkiaan 200 jalkaa ja leveys yhdeksän jalkaa. Sillan ylärakenteen kokonaispainoksi tulisi 1 250 leiviskää ja sillan kannen painoksi 686 leiviskää. Rautavaijereiden joustamista oli kokeiltu talvella Fiskarsin ruukilla 12–20 asteen pakkasessa, eikä se aiheuttanut ongelmia. Vastauksessaan johtaja epäili vaijereiden sopivuutta, sillä hänen mukaansa jokainen niistä oli erilainen ja käytäytyi siksi eri tavoin.³⁹⁷ Vaijerisilta jäikin rakentamatta ja sen paikalla jatkoi tilapäinen purettava silta.

Vuonna 1913 saatiin viimein päätös pysyvästä sillasta Halistenkoskelle. Maarian kunnan Halisten kylän ja Kaarinan kunnan Ravattulan kylän tientekevölliset olivat anoneet sillan rakentamista Turun ja Porin läänin kuvernööriltä. Turun kaupunki ja Halisten vuokraaja Erik Eriksson olivat myös myötämielisiä hankkeelle. Kaupungininsinööri Emil Hindersson totesi, että koska silta rakennettaisiin samaan paikkaan, missä oli joka vuosi tulvan aikaan purettava väliaikainen silta, ei siitä olisi haittaa kosken teollisuuslaitoksille.³⁹⁸ Halisten ja Ravattulan tientekevölliset pitivät kokouksen töiden jo alettua 3. kesäkuuta 1913 ja päättivät tällöin pyytää kuntalaisilta avustusta sillan rakentamisessa. Listan kierrätyksestä huolehti Matti Komonen, ja sen esipuhe oli seuraava:

Kuntalainen! Pitkäaikainen, monien vuosikymmenien kokemus osoittaa että Halisten kosken ylikulkeva silta on ollut tarpeen vaatima, ei ainoastaan Halisten kyläläisille, vaan suurelle yleisöllekin ja toisinaan Teillekin. Kuitenkin niin kuin kulkiessanne olette nähneet on tämä silta ollut rakenteeltaan heikko. Olette kuulleet myöskin että se on joka kevät täytynyt jäiden lähtöajaksi purkaa ja taas uudestaan rakentaa. Tämän tähden ei kulkeminen kosken ylitse ole ollut kyllin turvattu. Eikä usein ole kosken ylitse päässyt ensinkään. Sen tähden, poistaakseen tuota epäkohtaa ovat Halisten kylän tilanomistajat päättäneet rakentaa tämän kosken ylitse vahvan kiinteän sillan, joka on jo rakennuksen alaisena. Kuitenkin näyttää rakennuskustannukset tulevan tuntuvasti korkeaksi, niin rohkenemme esittää että ottaisitte hyväntahtoisesti avustaksenne sillan aikoin saantia, merkitsemällä tähän listaan lahjoituksenne joko rahassa tai rakennusaineina. Maariassa kesäkuun 3 p. 1913.³⁹⁹

Tähän listaan merkitsivät lahjoittajat 241 mk sekä puutavaraa, nauvoja ja päivätöitä.

Sillan katsottiin olevan tarpeellinen myllylle ja ”suurelle yleisöllekin liikeyhteyden ylläpitämiseksi” sekä Maarian ja Kaarinan Nummen kylän asukkaille. Koska väliaikaista siltaa käyttivät monet oikeudettomasti, mutta sen kustannukset koituivat vain vuokraa-

397 KA, Koskenperkausinsinöörin kunnan arkisto F 20, asiakirjavihko nro 162, Halisten pato.

398 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:38, 7.5.1913: 234, § 14.

399 TMA, Topographica 11a, Maaria, Halinen, Komonen, Halisten siltaa koskevat asiakirjat 1913–14.

Halistenkoski ja Halisten kylä erottuvat saarekkeena vielä 1930-luvulla maalaismaisemassa. Vasemalla Maarian Isomylly ja keskellä vesilaitoksen rakennukset. Kalervo Mauramon kuvakokoelma.

jalle, haluttiin se saattaa tientekovelvollisuuden alaiseksi yleiseksi ”syynitiekse”. Maarian kunnan tientekovelvolliset olivat jo myöntäneet sillan kustannuksiin 2 500 markkaa, ja oli toiveita saada apua myös Kaarinan tientekovelvollisilta.⁴⁰⁰

Urakkasopimus sillan rakentamisesta solmittiin Maariassa 3. elokuuta 1913 Halisten siltarakennustoimikunnan ja urakoitsijoiden vuokraaja Erik Erikssonin ja kivityömies Viktor Purjeen välillä. Toimikunnan puolesta sopimuksen allekirjoittivat V. Frantsi ja M. Komonen. Sopimus käsitti neljän kiviarkun pystyttämisen urakalla 2 500 markan korvausta vastaan. Työ tuli suorittaa huolellisesti piirustusten ja työselitysten mukaan varoen vahingoittamasta paikalla olevia rakennuksia. Rakennuttaja ja työn valvoja saivat antaa ohjeita työn edetessä ja urakoitsijoiden oli noudatettava niitä. Rakennuttajan oli toimitettava ajoissa paikalle ne rakennustarvikkeet, jotka eivät olleet urakoitsijan vastuulla. Mikäli vanhan sillan kannatinpuut olivat tiellä, niiden siirtämisen kustansi rakennuttaja. Piirustukseen merkityt puutyöt ja Maarian rannalle merkitty kivinen rantasuistin eivät kuuluneet urakkaan. Työn tuli olla urakan osalta valmis 30. syyskuuta 1913. Sillan puuosien sahauksen suoritti O.Y. J. Löfdal A.B. Linnankadulta ja rautatyöt teki Halisten seppä Frans Viktor Salonen.⁴⁰¹

400 TKA, Turun rahatoimikamarin pöytäkirja Ca:38, 7.5.1913: 234, § 14, liite ”Hallis”.

401 TMA, Topographica 11a, Maaria, Halinen, Komonen, Halisten siltaa koskevat asiakirjat 1913–1914.

Kun urakka oli saatu loppuun, pidettiin huutokauppa sillan luona rakennusjäännökistä, joihin kuului muun muassa lankkuja, lautoja, lastuja ja pölkkyjä. Huutokaupan tuotto oli 128,50 markkaa. Sillanrakennuksen loppuun viemiseksi oli Viktor Frantsi lisäksi lainannut Kaarinan kanttorilta B. L. Ekmanilta 12. syyskuuta 1913 yhteensä 2 500 markkaa, joka kuitattiin maksetuksi takaisin korkoineen Kaarinassa 7. maaliskuuta 1914.⁴⁰²

Vuonna 1930 kaupunki halusi rakentaa vanhan sillan tilalle rautabetonisillan, joka kestäisi paremmin rajutkin jäidenlähdet. Turun kaupungin rakennuskonttori ehdotti, että siltaa käyttävät Maarian kunnan asukkaat hakisivat tien ja sillan yleiseksi tiehoitokunnan yhteisesti ylläpidettäväksi kylätieksi. Sen perusteella oli mahdollista anoa avustusta valtiolta sillan rakentamiseksi ja tällöin Turun kaupunkikin tieosuuksien perusteella ottaisi osaa tien ja sillan rakentamiseen ja ylläpitoon.⁴⁰³ Sillan rappeutuneen kannen uusimista olivat anoneet maanviljelijät Matti W. Komonen, Aimo Sipilä ja Hannes Frantsi Halisten kylästä sekä Maarian myllyä vuokrannut Niilo Paatonen. Kaupunki ehdotti, että mahdollisen valtion avustuksen yli menevät kustannukset jaettaisiin sen ja neljän anojan kesken.⁴⁰⁴ Koska edellä mainitut neljä anojaa ilmoittivat olevansa valmiit maksamaan 30 000 markkaa sillan kustannuksista niin, että kaupungille jäisi yhtä suuri summa valtionavun ollessa 60 000, päätti kaupunki, ettei se osallistuisi sillan rakentamiseen. Sen osalta asia oli ratkaistu vuoteen 1941, jolloin kosken vuokrasopimus päättyisi. Vuokrasopimuksen mukaan vuokraaja oli velvollinen huolehtimaan sillan kunnossapidosta.⁴⁰⁵ Koska Maarian piirin nimismies Paavo Jäykkä ilmoitti, että Halisten silta oli nykyisessä kunnossaan hengenvaarallinen, määrättiin kosken vuokraaja vuokrasopimuksensa perusteella korjaamaan se sillä uhalla, että se muuten korjattaisiin hänen laskuunsa.⁴⁰⁶

Kun Halistenkoski palautui kaupungin haltuun, sai sillankin uudelleen rakentaminen vauhtia. Toukokuussa 1945 oltiin niin pitkällä, että tarkoitukseen oli myönnetty 340 000 markan määräraha. Kiinteistö- ja rakennuslautakunta oikeutti katurakennustoimiston aloittamaan rakennustyöt heti, kun tarvittavat rakennustarvikkeet oli saatu koskelle.⁴⁰⁷

Teknillisten laitosten lautakunta päätti kokouksessaan 29. syyskuuta 1978 esittää kaupunginhallitukselle, että se ryhtyisi kiireellisiin toimenpiteisiin Hamarontien oikaisemiseksi ja Halisten uuden sillan rakentamiseksi poikittaisliikenteen tarkoituksen-

402 TMA, Topographica 11a, Maaria, Halinen, Komonen, Halisten siltaa koskevat asiakirjat 1913–1914.

403 TKA, Turun kiinteistö- ja rakennuslautakunnan arkisto, Yleisten töiden lautakunta, Diaari ja pöytäkirjat CIa:1, 19.5.1930, § 13: 100–101, liite ”Halisten silta”.

404 TKA, Turun kaupunginhallituksen pöytäkirja Ca:66 I, 30.5.1930, § 879.

405 TKA, Turun kaupunginhallituksen pöytäkirja Ca:67 II, 2.9.1930, § 13: liite ”Silta”.

406 TKA, Turun kiinteistölautakunnan pöytäkirja CIb:1, 25.11.1930, § 5: 244, liite ”Silta”.

407 TKA, Turun kiinteistö- ja rakennuslautakunnan pöytäkirja CIc1:9, 2.5.1945: 135.

mukaista ja liikenteellisesti turvallista järjestelyä varten. Koromäentien (Hamarontie) oli tarkoitus rakentaa Halistensillan ja Maunu Tavastin tien välille vuosina 1980–1982. Koromäentie aiottiin rakentaa jo vuonna 1979. Kiinteistö- ja rakennustoimen lautakunnan tuli selvittää kaavoitus, pohjatutkimukset, siltasuunnitelmat ja kustannusarvion laatiminen sekä vesioikeuden luvan hankkimisen käynnistäminen⁴⁰⁸

Koko Halisten maisema muuttui, kun vanha ajosilta ei enää riittänyt hoitamaan Turun ja Maarian välistä liikennettä asutuksen laajentuessa. Turun kaupunki lähetti Länsi-Suomen vesioikeuteen 18. kesäkuuta 1981 saapuneen hakemuksen, jossa pyydettiin lupaa Aurajoen ylittävän Halisten sillan uudelleen rakentamiseksi vanhan sillan läheisyyteen. Uuden sillan oli tarkoitus olla teräsbetoninen palkkisilta, jonka pituus oli 134 metriä ja hyödyllinen leveys kevyen liikenteen osalta 4,5 metriä sekä ajokaistalta 8,5 metriä. Sillan välituet muodostuivat kahdesta pyöreästä pilarista, jotka perustettiin maavaraisille anturalaatoille.

Vesioikeus totesi, että siltapaikan hydrologiset tekijät eivät tulisi muuttumaan. Jokuoman poikkileikkaus ei kapenisi, mutta virtapilarit pienentäisivät virran vapaata poikkileikkauspinta-alaa määrällä, joka ei aiheuttaisi sanottavaa padotusta. Kun asia oli kuulutettu Turun kaupungissa ja annettu tiedoksi asianosaisille, eikä muistutuksia tehty, annettiin päätös, jonka mukaan silta voitiin rakentaa. Kuusiauikkoisen sillan kahden keskimmäisen aukon vapaan leveyden tuli kuitenkin olla vähintään 20 metriä ja sillan ylärakenteen alareunan tuli olla näissä aukoissa vähintään 6,05 metrin korkeudessa.⁴⁰⁹ Suunnitelmiin kuului myös ajosillan rakentaminen padon päälle, mutta siitä luovuttiin, sillä se ei olisi tuonut kustannussäästöjä.⁴¹⁰

Uuden Halistentien rakentaminen merkitsi myös vesilaitoksen läheisyyteen syntyneen mökkiläisasutuksen katoamista. Kaupunginhallitus päätti joulukuussa 1981, että osoitteessa Halistentie 11 ja 13 olevat rakennukset voitiin myydä huutokaupalla purettaviksi ja pois siirrettäviksi. Numerossa 11 sijainneen Kaarinan Nummen kylään kuuluneen Itärinteen tilan kaupunki oli hankkinut jo vuonna 1969 ja siinä asui vuokralainen. Tontilla sijaitsivat vuonna 1937 rakennettu asuinrakennus ja vuonna 1938 rakennettu talousrakennus. Numerossa 13 sijaitsi vuonna 1981 kaupungille ostettu niin ikään Nummen kylässä sijainnut Taunola. Sen asuinrakennus oli rakennettu vuonna 1950 ja talousrakennus 1955. Samalla kiinteistö- ja rakennustoimen lautakunta kiirehti korttelissa Nummi 28 sijaitsevien yksityisomistuksessa olleiden tonttien hankkimista kaupungin omistukseen Halistentien rakentamista varten.⁴¹¹ Halistentien valmistuttua tästä asutuksesta on muistuttamassa Kaarinan puoleisessa sillan päässä molemmin puolin tietä sijaitsevat puutarhojen jäänteet, joita hoidetaan nykyisin puistoalueena.

408 TKA, Turun kaupunginhallituksen pöytäkirja Ca:403, 11.9.1979: § 3116, liite III.

409 TKA, Turun kaupunginhallituksen pöytäkirja Ca:451, 26.10.1981: § 3614, liite II.

410 TKA, Turun kaupunginhallituksen pöytäkirja Ca:242, 28.7.1970: § 2196, liite III.

411 TKA, Turun kaupunginhallituksen pöytäkirja Ca:454, 7.12.1981: § 4069, liite I.

Halisten historialliset ukot

Halisten ukot mainitaan sanomalehdissä ensimmäistä kertaa toukokuussa 1849. Nimitys oli kuitenkin tuttu, sillä Åbo *Underrättelserin* mukaan jäistä käytettiin juuri tätä nimeä. Tuolla kertaa ukot vaurioittivat kaupungissa puusillan arkkuja ja myös Halisten silta kärsi joitakin vaurioita. Varsinaisesti ukot siirtyivät historiaan Halisten segmenttipadon valmistuttua 1972, mutta Aurajoen alajuoksun jäidenlähtö kantaa edelleenkin Halisten ukkojen nimeä.⁴¹²

Purjehduskausi alkanut!

Halisten ukkojen ajankohtaa tarkkailtiin ainakin jo 1800-luvun alussa. Kun Turun tapahtumia vuodelta 1781 listattiin, todettiin jäiden lähteneen kaupungista 12.–14. huhtikuuta. Halisista jäät lähtivät vasta 18.4. Jäidenlähtö oli sijoittunut ennen kevättä 1837 jo pidemmän aikaa huhtikuun 7.–25. Päivien väliseen aikaan, joskus aikaisemmaksi, mutta ei koskaan myöhemmäksi. Jäiden ilmoitettiin lähteneen Aurajoesta vuonna 1850 huhtikuun 20. päivänä, vuonna 1851 huhtikuun 18. päivänä, vuonna 1852 vasta toukokuun 7. päivänä ja vuonna 1853 huhtikuun 27. päivänä. Vuonna 1854 jäidenlähtö sattui sen tavallisten päivien 9.–25. huhtikuuta väliin, sillä ne lähtivät 19. päivänä.⁴¹³

Kevään 1837 jäidenlähtö oli yksi vuosisadan rajuimpia. Jäät olivat lähteneet joesta 19. huhtikuuta. Talvi 1836–1837 oli ollut kylmä ja huhtikuun ensimmäisellä kolmanneksella elohopea ei noussut kertaakaan päivällä nollan yläpuolelle. Lisäksi yöt olivat olleet kylmiä. Lämmin ilma ja sateet tulivat 13. päivä ja jää alkoi liikehtiä kaupungissa illalla 18. päivä. Seuraavana päivänä nopeasti sulavat lumet saivat virtaan vauhtia niin, että Nautelankoskella tulva siirsi kivisen padon rantavallin paikoiltaan useiden kyynärien matkalta, vaikka koko kivirakennelma oli kiinnitetty kallioon vahvoilla rautapulteilla. Kuuden aikaan iltapäivällä vesimassat ja jäät särkivät Halisten padon sekä veivät yhden ristikkopuista tehdyn rakennuksen ja sillan mukanaan. Veden putouskorkeus padolla oli yli kaksi kyynärää⁴¹⁴ normaalin tulvaveden korkeuden jo tässä vaiheessa. Kaikkiaan vesi oli kuusi kyynärää korkeammalla kuin kuivana aikana. Kaupunkiin tulva ennätti kello neljän aikoihin.⁴¹⁵

Varsinainen suurtulva saavutti Tuomiokirkkosillan kello seitsemän. Halisten sillan vahvat honkalankut juutuivat Auransillan aukkoihin ja jäät nousivat sellaisiin korkeuksiin, että pelättiin sillan luhistumista. Työläismiehet riensivät jäiden sekaan henkensä uhalla hakatakseen lankut kappaleiksi kirveillä ja rautakangilla. Lankut ja jäät lähtivät aivan yllättäen jälleen liikkeelle ja miehille tuli kiire pelastautua satojen rannalla olevien

412 Toropainen 2011: 1.

413 Toropainen 2011: 1.

414 Yksi kyynärä = 59,4 cm.

415 KK, HSK, Åbo *Tidningar* nro 32, 26.4.1837: 1–3.

katselijoiden avustuksella. Kaksi heistä jäi kuitenkin jäiden uhriksi, nimittäin kaupunginvartion väepeli G. W. Bäckman ja muurarinkisälli C. A. Ahlfors. Jälkimmäinen oli sitonut itsensä köydellä, jonka toinen pää oli sillalla olijoitten käsissä. Silti hän ennätti saada niin pahat vammat, että menehtyi seuraavana yönä. Bäckmanin ruumista ei ollut vielä löydetty viikkoa myöhemmin.⁴¹⁶

Auransillan alapuolella jäämassat jatkoivat matkaansa yhtenä valtavana liikkuvana massana ja saavuttivat linnan kello kahdeksan aikaan illalla. Mukanaan ne veivät kaksi suurempaa laivaa työmiehineen. Näistä miehet saatiin kuitenkin pelastettua. Rantakaduille nousseita jäitä hakkasivat sadat miehet, sillä ne levittivät kaupunkiin kylmyyttä ja niiden sulaminen itsestään olisi hyvinkin vienyt pari viikkoa.⁴¹⁷

Huomattavia matkustavaisia

Rakkaalla lapsella on monta nimeä. Vaikka kaupunkilaiset tunsivat jäälohkareet Halisten ukkojen nimellä, kuvasivat sanomalehdet niitä lennokkaammin ja maalauksellisemmin. Joulukuun 21. päivänä 1852 Åbo *Tidningar* kirjoitti, että Aurajoki näytti Pohjois-sillalta kaupunkia lähimpänä olevalle telakalle saakka rosoiselta. Halisten herrat olivat nimittäin yöllä vasten 18. päivää luulleet, että kevät oli jo tullut ja niiden oli aika aloittaa purjehduskausi kaupunkiin päin. Kun pakkanen yllätti ne matkalla, arveltiin niiden viettävän joulun ja uudenvuoden kaupungissa. Talven sää oli ollut muutenkin vaihteleva. Välillä oli ollut pakkasta, mutta lumi puuttui lähes täysin, mikä vaikeutti teiden käyttöä erityisesti maaseudulla. Vasta lehtijutun julkaisua edeltävänä yönä oli ollut rajua lumimyrsky. Keväällä 1854 jäidenlähtö sujui puolestaan mallikkaasti ilman suurempia vahinkoja. Halistenkosken yläpuolista jäätä oli rikottu jo pari päivää etukäteen pienen pieniksi kappaleiksi, jotta se ei olisi syöksynyt padon yli silta-arkkuja rikkomaan.⁴¹⁸

Vuonna 1856 Halisten ukot lähtivät liikkeelle 24. huhtikuuta. Lehtijutussa mainitaan myös, että kansan uskomus, joka ei ulotu nimen pintaa syvemmälle, uskoi niiden olevan peräisin Halisista. Itse asiassa ne tulivat joen yläjuoksulta Liedosta, Pöytyältä ja Oripäästä, jossa joella on lähteensä. 26. huhtikuuta 1859 kirjoitettiin, että Halistenkoski oli tarjonnut edellisenä lauaintaina majesteettisen näyn. Turussa riehunut valtava ukkonen nosti kaikki vedet korkealle ja iski mm. tuomiokirkon torniin. Lennokkaan kuvauksen mukaan Maarian silta sai luvan seurata tulvaa ja lopulta tämä maalaisserkku murskaui päin kaupunkilaissetäänsä Tuomiokirkkosilta.⁴¹⁹

Huhtikuussa 1872 keväiset jokirannan kulkijat kuvasivat Åbo *Underrättelserissä* Halisten ukkoja, jotka vaelsivat rauhallisesti kuin vanhat matadorit kaupungin läpi. Edellisen kerran ne olivat aiheuttaneet pelkoa ja kunnioitusta vuonna 1857 noustes-

416 KK, HSK, Åbo *Tidningar* nro 32, 26.4.1837: 1–3.

417 KK, HSK, Åbo *Tidningar* nro 32, 26.4.1837: 1–3.

418 KK, HSK, Åbo *Tidningar* nro 100, 21.12.1852:2.

419 Toropainen 2011: 1.

Vuoden 1966 suurtulva oli viimeinen kerta, jolloin Halisten ukot murskautuivat padon alla olleeseen kallioon ja purjehtivat kaupunkiin. Julinin padon ylivuoto oli puolentoista metrin luokkaa. Tulvan seurauksena koskeen ryhdyttiin suunnittelemaan uutta segmenttiluukullista patoa. Kevätjäitä kutsutaan vieläkin Halisten ukoiksi, vaikka ne ovat pääosin peräisin padon alapuolisesta uomasta. Taustalla näkyy Paaskunnan rustholli ja vesilaitoksen rakennuksia. Ulla Paaskunnan kuvakokoelma.

saan kaupungin rannoille. Samaan aikaan Halisten ukkoja kuvattiin jäiksi, jotka tyrannisoivat talvella joen yläjuoksua, mutta jotka keväällä kapinallisten aaltojen ajamina ja murskaamina ajelehtivat mereen. Tosin ne saivat joka vuosi ansaitsemansa huomion ollessaan huomattavia matkustavaisia keskellä kaupunkia.⁴²⁰

Vuonna 1881 Halisten ukot lähtivät liikkeelle vasta iltakuudelta 5. toukokuuta. Tunti padon ylityksen jälkeen ne jo ohittivat kaupungin katsojien suureksi tyytyväisyydeksi. Tuona vuonna ukot olivat harvinaisen puhtaaksi pestyjä, mutta joukot olivat murskaantuneet pieniksi kappaleiksi äkkinäisen padonylityksen johdosta. Ukkojen arveltiin lepäilevän jokisuistossa joitakin päiviä, sillä Airisto oli ylitetty reellä vielä niiden lähtöpäivänä.⁴²¹

Kevään 1882 tulva helmikuun lopussa sai Halisten ukot nousemaan Itäisen rantakadun kulkuteille ja kasautumaan suuriksi vuoriksi lehmusten väliin. Halisista jäät veivät mennessään sillan. Kirjoittaja totesi, että kyseessä oli jo viides jäidenlähtö Aurajoessa

420 Toropainen 2011: 1.

421 Toropainen 2011: 1.

tuona omituisena talvena. Hän epäili, ettei kuvattu jäänyt edes viimeiseksi. Lisäksi sää oli alkanut kylmenemään ja jäät Turun rannoilla muuttuivat tiiviiksi massaksi. Hän arvelikin, että turkulaiset saisivat kauan ihailla tätä näkyä. Minne jäät sitten menisivät keväällä, ei ollut helppo arvata. Joki kun oli pohjaan asti jäässä Auransillan alapuolelta.⁴²²

Halisissa näky oli kaikkein vaikuttavin virran tuodessa jäälauttoja koskeen, jossa vesimassat murskasivat ne. Halistensillan toinen puolikas saatiin pelastettua, mutta toinen teki huviretken Turkuun, jossa jäämassat murskasivat sen. Kaupungissakin saatiin pelätä, notkahtaisivatko sillat. Kaksi kaupungin valokuvaajista oli ottanut laitteensa mukaan ikuistaakseen näkymän. Tämä päivä, 27. helmikuuta 1882, tulisi kirjoittajan mukaan säilymään turkulaisten annaaleissa.⁴²³ Yöllä vasten 31. joulukuuta 1897 lähtivät Halisten ukot jälleen liikkeelle. Ne veivät mennessään Halisten sillan ja osan rakenteilla olleen rautatiesillan rakennustelineistä.⁴²⁴

Keväällä 1906 ilmoitettiin *Turun Sanomissa*:

Purjehduskausi alkanut! Toissapäivän illalla menivät jäät Aurajoen alaosaan, ja silloin oli urheilijoillamme taasen tilaisuus harjotella mielenmalttiaan. Niinpä tulla jökötti muuan koira jääpalasella purjehtien Halisista päin ja mennä vilisteli virran mukana, kunnes ihmiset auttoivat hänet maalle. Eilen taasen oli kaksijalkaisten vuoro. Muuan poikaviikari ja tulevan Suomen kansalainen purjehti jäälautalla melkein yhtäsuurella penikkamaisella itsetietoisuudella kuin edellä mainittukin. Lyhyeen loppui hänenkin lystäilynsä, sillä naapurit tarttuivat käsikynästä kiinni ja vetivät kuivalle. Tämä on vasta alkutrallia. Kun ”Halistenukot” lähtevät liikkeelle niin mitä hyvää silloin nähneekään utelias Auran kaupunki!⁴²⁵

Vesilaitokselta virkistyskäyttöön

Turun vesilaitoksen Kaarinan Kaariningon pohjavesipumppaamon vesi ei riittänyt kasvavan kaupungin tarpeisiin. Jo 1800-luvulla vettä oli kaavailtu otettavaksi Halisista, mutta hanke toteutui vasta 1920-luvulla. Vuonna 1921 kaupungin vesitilanne oli niin uhkaava, että samana vuonna asetettu komitea ehdotti uuden vesilaitoksen rakentamista Halisiin mitä pikimmin. Tilanne kärjistyi kesän ollessa kuiva. Vettä jouduttiin säännöstelemään ihmisten palattua kesälomalta. Halisten vesilaitoksen rakennustyöt saatiin käyntiin ripeästi syksyllä 1921. Vesilaitoksen tontiksi lunastettiin 1,22 hehtaaria maata, mm. Kaarinan puoleisesta myllytontista. Tilaa tarvittiin runsaasti, sillä ton-

422 Toropainen 2011: 1.

423 KK, HSK, *Finlands Allmänna Tidning* nro 51, 2.3.1882: 1.

424 Toropainen 2011: 1.

425 KK, HSK, *Turun Sanomat* nro 383, 12.4.1906:3.

Kuva 29. Kalervo Mauramo ystävineen 1920-luvulla. Taustalla vasta valmistunut Turun vesilaitoksen päärakennus, jossa hänen isänsä työskenteli. Kuva: Kalervo Mauramon kuvakokoelma.

tille rakennettiin pumppuhuone, veden puhdistuslaitos, työkaluvarasto, paja, jääkellari, kemikaliorakennus ja henkilökunnan asuinrakennus.⁴²⁶

Kun rakennusten lopputarkastus oli suoritettu, voitiin uusi vesilaitos ottaa jatkuvaan käyttöön huhtikuun lopulla 1923. Tekniseltä toteutukseltaan vedenkäsittelylaitos puhdisti Aurajoesta otettua pintavettä kemiallisesti. Kaikkia pintavedestä puhdistettu juomavesi ei miellyttänyt, mutta teollisuus hyväksyi sen varauksetta, sillä siitä poistettiin putkia syövyttävää rautaa. Kahvinjuojat olivat varoitelleet pintavedestä jo aiemmin, sillä heidän mielestään vain pohjavedestä sai hyvän kupposen kahvia, joka maistui!⁴²⁷

Vesilaitoksen tiloja laajennettiin useaan otteeseen vuosina 1954, 1958, 1964 ja 1970. Turkulaisten veden riittävyys on ollut silti kovalla koetuksella vielä viimeksi 1990-luvulla. Lopulta vedenhankinta siirrettiin muualle ja Halisten vesilaitos jäi varalaitokseksi.⁴²⁸ Vuonna 1998 Halisten vesilaitoksen vanhaan päärakennukseen valmistui Turun vesilaitosmuseo. Tuolloin vesilaitos juhli ensimmäistä sataa vuottaan ja Halisten laitos täytti puolestaan 75 vuotta. Museon sali ja laboratorio ovat autenttiset veden puhdistukseen käytetyt tilat.⁴²⁹

426 Stenroos 1998: 87–89, 93.

427 Stenroos 1998: 61, 95–98.

428 Stenroos 1998: 121, 124, 130.

429 Lehtiranta 1998: 3–5.

Aurajoen vesiensuojelu perustui 1970-luvulla lähinnä puhtaan juomaveden tarpeille. Halistenkoskella saatettiin laskea kauniina kesäsunnuntaina jo 1930-luvulla tuhansia auringonpalvojia, uimareita sekä auton ja matonpesijöitä. Tämä luonnollisesti likasi veden, jonka vesilaitos otti padon yläpuolelta. Kymmenet kosken lähistön asukkaat esittivät 1960-luvulla, että koski ympäristöineen kunnostettaisiin, sillä siitä sai heidän mielestään kauniin retkeilykohteen. Vasta 1980-luvulla kysymykset siirtyivät alueen arvoihin ja virkistyskäyttöön. Koskea on kunnostettu kalan nousua silmälläpitäen ja vuonna 1995 patoon valmistunut kalaporras mahdollisti kuusi sataa vuotta vanhan unelman. Kun Halistenkoski mainittiin ensimmäisen kerran asiakirjoissa vuonna 1352, oli kyse nimenomaan kalan noususta kutemaan.⁴³⁰

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Painamattomat lähteet

Kansallisarkisto (KA)

Koskenperkausinsinöörikkunnan arkisto
F 20, asiakirjavihko nro 162, Halisten pato
Voudintilit (KA 503b–1796)

Turun maakunta-arkisto (TMA)

Maskun tuomiokunta
Raisio-Maarian käräjät 10.–11.9.1885, CVa: 3
Topographica
Maaria 11 a, Halinen, Komonen, Halisten siltaa koskevat asiakirjat 1913–1914
Maaria 11 e, Halisten Rahasto-Kirja 1873–1876
Maaria 11 e, Halisten Kassakirja 1880–1886
Turun ja Porin lääninhallituksen arkisto
Lääninkanslian päätöskonseptit, 31.12.1839, Da 69–70
Mikrofilmit ja -kortit
Keskinäinen Vakuutusosakeyhtiö Tarmon arkisto
Vakuutusosakeyhtiö Tarmon lakkautettujen ainaspalovakuutusten
reversaalien yhdistelmä
Turku 253/30–376/17 944, 372/826, 12.11.1834; Turku
253/30–376/17 944, 19.1.1846;
Maarian seurakunnan rippikirjat 1851–1863

Turun kaupunginarkisto (TKA)

Turun kaupunginhallituksen pöytäkirjat 1930–1981, Ca:66 I–Ca:454
Turun kaupunginvaltuuston pöytäkirjat 1901–1916, Ca:28–Ca:43
Turun kiinteistölautakunnan pöytäkirjat 1934–1935, Clb:5–Clb6
Turun kiinteistö- ja rakennuslautakunnan pöytäkirjat 1930–1956, Clc:1–Clc:35
Turun maistraatin katselmus- ja mittauspöytäkirjat 1784–1793, K 8

430 Stenroos 1998: 144–145; Toropainen 1998: 42–43.

Turun maistraatin pöytäkirjat 1763–1842, AIa1–AIa60
Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjat 1623–1762, BIa 8–BIa 119
Turun rahatoimikamarin pöytäkirjat 1896–1929, Ca:21–Ca:65 II
Turun teknillisten laitosten pöytäkirjat 1926–27 § 106
Turun teknillisten laitosten lautakunnan pöytäkirjat 1943–1957, Ca:17–Ca:31

Turun lääninhallituksen maanmittaustoimisto

Erikoisluettelo, Maaria, Toimitus nro 5160. Sign. 5

Turun seurakuntayhtymä

Maaria 43 M PK 1880–1889

Turun tuomiokirkkoseurakunta 113 T PK 1892–1897

Turun vesilaitoksen arkisto

Aurajoen alajuoksun säännöstely 1966

Lähetetyt kirjeet 1923–1972

Saapuneet kirjeet

Turun ja Porin läänin lääninhallituksen arkisto, Senaatin kirjeet 1823.

Pekka Aaltosen yksityisarkisto, Turku

Olavi Sjöholmin yksityisarkisto, Turku

Kalervo Mauramon yksityisarkisto, Turku

Ulla Paaskunnan yksityisarkisto, Turku

Turun kämnerinoikeuden pöytäkirjaote 25.11.1824 § 5

Halistenkosken rakennusten katselmuspöytäkirja 6.2.1824

Erik Julinin hakemus maaherralle 12.5.1825 (Turun lääninkanslia J 1886/1825)

Verkkolähteet

Kalassa.net: Halistenkoski, kalaporras. <<http://www.kalassa.net>> (luettu 25.12.2014).

Sanomalehdet

Kansalliskirjasto, Historiallinen Sanomalehtikirjasto

Aura 13.5.1893, 12.6.1894

Finlands Allmänna Tidning 3.7.1828, 27.12.1828, 2.3.1882

Folkwännen 10.1.1872

Helsingfors Dagblad 3.6.1885

Hufvudstadsbladet 2.9.1890, 15.5.1894, 14.3.1904

Päivän Utiset 25.7.1889

Sanomia Turusta 23.3.1866, 26.6.1874, 2.7.1886, 6.8.1886

Sosialisti 5.6.1909

Turun Sanomat 12.4.1906

Tähti 1.5.1863

Uusi Aura 4.8.1901; 9.6.1905, 17.4.1907

Wiipurin Utiset 27.8.1887

Västra Finland 24.7.1897, 20.9.1905

Åbo Tidning 2.8.1888

Åbo Tidningar 13.9.1828, 29.10.1831, 26.4.1837, 21.8.1847, 21.12.1852

Åbo Underrättelser 16.7.1842, 12.6.1844, 3.7.1844, 5.6.1847, 1.3.1853, 4.7.1854, 22.10.1864, 29.2.1868, 3.7.1869, 6.7.1869, 20.12.1869, 25.4.1870, 3.11.1870, 8.6.1878,

9.6.1880, 11.6.1880, 14.7.1880, 11.4.1883, 22.7.1883, 18.10.1883, 28.2.1884, 12.12.1885,
27.10.1886, 21.6.1890, 26.11.1893, 16.8.1894, 9.6.1905
Östra Finland 20.2.1882

Kirjallisuus

- Aaltonen, Esko 1944: *Länsi-Suomen yhteismyllyt*. Kansatieteellinen arkisto VI, Forssa.
- Bonsdorff, Carl von 1899: *Privilegier och resolutioner för Åbo stad*. I: åren 1525–1719. Helsingfors.
- Hausen, Reinhold 1910: *Finlands medeltidsurkunder* I. Helsingfors.
—1924: *Finlands medeltidsurkunder* III. Helsingfors.
- Lehtiranta, Jouni 1998: *Turun Vesilaitosmuseo*. Turun vesilaitos, näyttelyesite I. Turku.
- Nikula, Oscar & Sigrid Nikula 1987: *Turun kaupungin historia 1521–1600*, nide I. Turku.
- Riska, Tove 1964: *Kaarina. Suomen kirkot*. Turun arkkihiippakunta, III osa. Turun tuomi-
rovastikunta I. Helsinki.
- Stenroos, Marko 1998: Turun kaupungin vedenhankinta ja Turun vesilaitoksen kehitys
1903–1998. Teoksessa *Turkulaisen veden pitkä matka Halisten koskelta Turun keskus-
puhdistamolle. Turun vesilaitoksen juhlakirja*, toim. Marko Stenroos, Veli Pekka Toro-
painen, & Jussi Vallin. Turku.
- Toropainen, Veli Pekka 1998: Aurajoen Halisten kosken historiaa. Teoksessa *Turkulaisen veden
pitkä matka Halisten koskelta Turun keskuspuhdistamolle. Turun vesilaitoksen juhlakirja*,
toim. Marko Stenroos, Veli Pekka Toropainen, & Jussi Vallin. Turku.
- 2001: Aurajoen Halistenkosken mylläreitä ja valkkareita 1700-luvulla. *Aninkainen* 2001/2.
Turun Seudun Sukututkijat ry. Turku.
- 2011: Halisten ukkoja on tarkkailtu jo 1800-luvun alusta. *Turun Sanomat* 14.4.2011.

The history of the River Aura Halinen rapids • The Halinen rapids of the River Aura, now part of the city of Turku, appeared between 800 and 1000 as the land rose after the Ice Age. In the surroundings near the rapids there are many Bronze and Iron Age monuments and remains of settlements, such as Ravattula church, the oldest known in Finland. The rapids themselves are, within the range of Finnish rapids, small in terms of the drop of water level, but have had an important effect within the history of Finnish industry. Milling activity and fishing are known from the fourteenth century, when they were owned by the bishop of Turku and church institutions. True industrialisation at the rapids began in the sixteenth century, when the Catholic Church's possessions at the rapids devolved to the crown, which established a fishery and workshops there. The Turku castle broadcloth felt mill, in which material was processed into portions, had been set up at Halinen by the 1550s. During the following century the rapids were granted to the city of Turku as payment to officials, and felt was issued in recompense for the handling of goatskins used for soldiers trousers in an adapted stamp mill. The industrial use of the rapids was extended in the nineteenth and early twentieth centuries, when the apothecary Erik Julin leased it for fifty years from the city. He had a dam constructed along with more efficient workshops. As well as grinding grain, bonemeal was also produced as a fertiliser and the raw materials for carpenters' glue; chalk was ground up, and artists' pigments, and planks were sawn and artificial wool was prepared for material, and hemp was treated to make the raw materials for sail cloth. In addition, fishing continued at the rapids, and cold sauna plunges took place. In the 1920s the Turku waterboard became the main official user of the rapids, as Turku's water was taken mainly from above the rapids. Today, the city water is taken from elsewhere and the waterboard plant now acts as the Turku waterboard museum, among other things. Nowadays the rapids are in active use by walkers, rowers and fishers. The Halinen rapids are also part of the River Aura national landscape and of a public park of Turku.